

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2014: ΤΟΜΟΣ 89ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2014

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΗΣ
Α Κ Α Δ Η Μ Ι Α Σ Α Θ Η Ν Ω Ν

ΤΟΜΟΣ 89ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Πανεπιστημίου 28, 10679 Αθήναι
www.academyofathens.gr
dim@academyofathens.gr

ISSN 0369-8106

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2014: ΤΟΜΟΣ 89^{ΟΣ}

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ
ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
2014

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ 89ου Τόμου τῶν Πρακτικῶν τοῦ ἔτους 2014

ΤΕΤΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

	Σελ.
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2014.....	9
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2014.....	21
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2014.....	23
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 1ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2014.....	49
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 29ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2014.....	81
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 3ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2014.....	89
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 12ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2014.....	121
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2014.....	127
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2014.....	129
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2014.....	147
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2014.....	155
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ.....	169
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙ- ΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ.....	174
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙ- ΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ.....	179
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ.....	185

ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ*

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΗΜΕΡΑ

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΑΛΑΜΒΑΝΟΝΤΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ὁ τίτλος τῆς ὁμιλίας μου εἶναι «Ἡ κατάσταση τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου σήμερα». Εἶναι ἀναγκαία μιὰ σύντομη εἰσαγωγή.

1. Κάθε ἐθνικὴ ἔννομη τάξη διαμορφώνεται σύμφωνα μὲ τὰ ἱστορικὰ καὶ κοινωνικὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα συντελοῦν στὴ δημιουργία τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος, καθὼς καὶ μὲ τὶς ἠθικὲς, πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς ιδέες, πρὸς ἃς καθέ φορά τὴν ἐμπνέουν. Ἡ ἔννομη τάξη ἀποσκοπεῖ στὴν πραγματοποίηση ἐξωνομικῶν σκοπῶν διαμέσου τῶν κανόνων δικαίου, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὴν ἔκφραση τῆς πολιτικῆς ιδεολογίας τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ παράγοντα πρὸς ἐπικρατεῖα καθέ φορά.

Τὸ Διοικητικὸ Δίκαιο εἶναι τὸ σύνολο τῶν εἰδικῶν κανόνων δικαίου, οἱ ὁποῖοι ρυθμίζουν τὴν ὀργάνωση τῆς Δημόσιας Διοικήσεως, μὲ τὴ στενὴ ἔννοια, τὴν κατάσταση τῶν ὀργάνων τῆς, τὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς διοικουμένους καὶ τὴν προστασία τους ἀπὸ παράνομες νομικὲς πράξεις ἢ ὑλικὲς ἐνέργειες τῶν ὀργάνων αὐτῶν.

Ἡ Δημόσια Διοίκηση διέπεται σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις καὶ ἀπὸ κανόνες τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου.

Τὸ Διοικητικὸ Δίκαιο δὲν ταυτίζεται μὲ τὸ «Δίκαιο τῆς Δημόσιας Δι-

* Δημόσια Συνεδρία τῆς 14ης Ἰανουαρίου 2014.

οίκησης» πού περιλαμβάνει τόσο τούς ειδικούς κανόνες τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου ὅσο καὶ κανόνες τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου.

Τὸ Διοικητικὸ Δίκαιο διαμορφώθηκε ἀπὸ τὴν ἱδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μὲ μεγάλη ἐπίδραση τοῦ γαλλικοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου. Ἡ διαμόρφωση αὐτὴ πῆρε μεγάλη ἑκταση μετὰ τὴν ἱδρυση τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, τὸ 1929. Ἡ διαμόρφωση συνεχίστηκε καὶ συνεχίζεται καὶ μάλιστα ραγδαῖα.

Βασικὲς ἀρχαὲς τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου, πού προβλέπονται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, εἶναι:

- i) ἡ ἀρχὴ τῆς νομιμότητος,
- ii) ἡ ἐπιδίωξις τοῦ δημόσιου καὶ τοῦ γενικότερου κοινωνικοῦ συμφέροντος καὶ
- iii) ἡ προστασία τῶν διοικουμένων, στὸ πλαίσιο τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος καὶ τοῦ κοινωνικοῦ κράτους.

2. Κατὰ παράδοση, οἱ κανόνες τοῦ κορμοῦ τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου κατατάσσονται συστηματικὰ, σύμφωνα μὲ τὸ πεδίο πού ρυθμίζουν, σὲ τρία τμήματα:

- i) τὸ γενικὸ μέρος, πού περιλαμβάνει τὰ μέσα δράσης τῶν διοικητικῶν ὀργάνων καὶ τὶς συνέπειές τους,
- ii) τὴν ὀργάνωση τῆς Δημόσιας Διοίκησης καὶ
- iii) τὴ διοικητικὴ δικαιοσύνη.

Ὑπάρχουν δὲ καὶ κλάδοι πού ρυθμίζουν εἰδικὰ θέματα, ὅπως εἶναι ἡ φορολογία, ἡ δημοσιονομικὴ διοίκηση καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀσφάλιση. Οἱ κλάδοι αὗτοι δὲν ἔχουν συστηματικὴ αὐτονομία. Οἱ κανόνες τους ἐφαρμόζονται σὲ ἄρμονία μὲ τούς κανόνες τοῦ κορμοῦ.

Ἡ Δημόσια Διοίκηση δρᾷ:

- α) μὲ τὴν ἄσκηση δημόσιας ἐξουσίας, δηλαδή, εἴτε μὲ μονομερῆ θέσπιση ἀτομικῶν ἢ ἀπρόσωπων κανόνων, πού ρυθμίζουν δικαιώματα ἢ ὑποχρεώσεις τῶν διοικουμένων, μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια (στοὺς ὁποίους περιλαμβάνεται καὶ τὸ προσωπικὸ τῆς Δημόσιας Διοίκησης ἢ, ἀπὸ ὀρισμένες ἀπόψεις, καὶ δημόσια νομικὰ πρόσωπα καὶ οἱ ὀργανισμοὶ τοπικῆς αὐτοδιοίκησης), εἴτε μὲ τὴ διενέργεια ὕλικῶν πράξεων καὶ
- β) μὲ τὴ σύναψή συμβάσεων.

Και στis δύο περιπτώσεις, ή δράση τής Δημόσιας Διοίκησης ρυθμίζεται, κατὰ κανόνα, από τὸ Διοικητικὸ Δίκαιο.

Στὴν ἐξέλιξη τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου οὐσιώδης παράγοντας εἶναι ή ἄμεση ἐφαρμογή ή ή ἐνσωμάτωση κανόνων τοῦ δικαίου τής ΕΕ (ή κατὰ τὸν κακὸ λόγον νεολογισμὸ τοῦ «ένωσιακοῦ» δικαίου) και ή ἐφαρμογή ὑπερνομοθετικῶν κανόνων τοῦ Διεθνoῦς Δημόσιου Δικαίου. Ἐπίσης οὐσιώδη συμβολή εἶχε και ἔχει ή νομολογία τοῦ ΣτΕ, ἀλλὰ και ή θεωρία, ή ὁποία ἔχει ἀναπτυχθεῖ με ἐξαιρετικὲς μονογραφίες (ἀναφέρω τὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ Μιχαήλ Στασινόπουλου *Ἡ διοικητικὴ πράξη* και τίς μονογραφίες τοῦ Φαίδωνα Βεγλερή), με συνθετικὰ ἔργα (ὅπως τοῦ Γεωργίου Ἀγγελόπουλου, τοῦ Μιχαήλ Στασινόπουλου και τοῦ Γεωργίου Παπαχατζή), και νεότερα, καθώς και με σημαντικὰ ἄρθρα ποὺ δημοσιεύονται σὲ εἰδικευμένα νομικὰ περιοδικὰ (ἤδη σήμερα ἐκδίδονται πέντε).

Συμβολή στὴν καλλιέργεια τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου ἀποτελεῖ ή ἀνάρτηση στὸ διαδίκτυο τής νομολογίας τοῦ ΣτΕ και τῶν ἄλλων διοικητικῶν δικαστηρίων καθώς και τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου ἀπὸ ἰδιωτικὲς ἠλεκτρονικὲς τράπεζες νομικῶν πληροφοριῶν ή τράπεζες τῶν δικηγορικῶν συλλόγων. Δυστυχῶς, ἀβάσιμη και ἀντίθετη πρὸς τὰ διεθνῶς κρατοῦντα ἀπαιτήση τής Ἀνεξάρτητης Ἀρχῆς Προστασίας Προσωπικῶν Δεδομένων νὰ διαγράφονται τὰ ὀνοματεπώνυμα και οἱ ἐπωνυμίες τῶν διοικουμένων ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων ἐμποδίζει σημαντικὰ τὴν ἐρευνα τής νομολογίας, και μάλιστα διαχρονικά. Γιὰ τὴν ἀνάρτηση ὅλων τῶν ἀποφάσεων τοῦ ΣτΕ ἀπαιτήθηκε ή διαγραφή τῶν ὀνοματεπωνύμων και ἐπωνυμιῶν τῶν διοικουμένων ἀπὸ τὸ 1929! Γι' αὐτὸ και δὲν πραγματοποιήθηκε ή ἀνάρτηση.

3. Στὴν ἐλληνικὴ ἐννομη τάξη ή ἐφαρμογή τής ἀρχῆς τής νομιμότητας εἶναι ἀπόλυτη. Οἱ κανόνες ποὺ συγκροτοῦν τὴ βάση τής ἀρχῆς τής νομιμότητας (κατὰ τὸν γαλλικὸ ὅρο *bloc de légalité*) θεσπίζονται με τίς διατάξεις τοῦ Δικαίου τής ΕΕ, τοῦ Συντάγματος, τοῦ Διεθνoῦς Δημοσίου Δικαίου, τῶν νόμων, τῶν πράξεων νομοθετικοῦ περιεχομένου και τῶν κατὰ νομοθετικὴ ἐξουσιοδότηση κανονιστικῶν πράξεων, ὅπως ἐρμηνεύονται, ἀντίστοιχα, ἀπὸ τὸ Δικαστήριο τής ΕΕ, τὸ ΕΔΑΔ, τὰ ἀνώτατα διοικητικὰ δικαστήρια (Συμβούλιο τής Ἐπικρατείας και Ἐλεγκτικὸ Συνέδριο) και τὸ ΑΕΔ, και συμπληρώνονται με τὴν ἀναγνώριση ἀπὸ τὰ δικαστήρια αὐτὰ γενικῶν ἀρχῶν τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου και ἀπὸ τὴ διατύπωση νομολογιακῶν κανόνων.

Οἱ κανόνες αὐτοὶ συγκροτοῦν ὅλα τὰ τμήματα τοῦ Διοικητικοῦ Δι-

καίου, με σκοπό την προσαρμογή στις εξελισσόμενες ή και ανατρεπόμενες καταστάσεις που ρυθμίζει ή ένομη τάξη, δηλαδή την όργάνωση και τη δράση της Δημόσιας Διοίκησης και την προστασία των διοικουμένων.

Η καταστροφική κρίση, που προέκυψε στη χώρα και την κοινωνία μας, έδω και πέντε χρόνια έχει διαταράξει σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο της αρχής της νομιμότητας, του θεμελίου αυτού του Διοικητικού Δικαίου. Χρειάστηκε ή κατακλυσμική παραγωγή κάθε είδους ρυθμίσεων, που έπιβάλλουν σκληρή λιτότητα και συναφή δυσμενή δημοσιονομικά, φορολογικά και κοινωνικο-ασφαλιστικά μέτρα. Αυτά είχαν ως συνέπειες τη μείωση των εισοδημάτων, της ζήτησης αγαθών και υπηρεσιών και της παραγωγικής ικανότητας, την καλπάζουσα ανεργία, την πτώση του βιοτικού επιπέδου και την επέκταση της φτώχειας. Η θέσπιση νέων, πολύπλοκων κανόνων έγινε έσπευσμένα, με καθαρώς τεχνοκρατικά κριτήρια και με έλλιπή ή καμία διερεύνηση των κοινωνικών επιπτώσεων, με μακροσκελή κείμενα, που περιέχουν διατάξεις οι όποιες ρυθμίζουν διαφορετικά θέματα και τροποποιούν πρόσφατες διατάξεις, με συνέπεια να έχει δημιουργηθεί άνασφάλεια δικαίου και να είναι δυσχερές, και καμιά φορά αδύνατος, ό προσδιορισμός του ισχύοντος κανόνα.

Χαρακτηριστικό της κατάστασης αυτής, και έπιτυχημένο, είναι το θέμα γενικής παιδείας στις εξετάσεις για την εισαγωγή στην Έθνική Σχολή Δικαστών: «Πολυνομία και κακονομία».

4. Το δημόσιο συμφέρον είναι και γενικότερο κοινωνικό συμφέρον, στο πλαίσιο του κοινωνικού κράτους, διότι συμπίπτει άμέσως με το κοινό συμφέρον όλων των μελών της κοινωνίας, αφού έχει σκοπό την ικανοποίηση βασικών αναγκών που μπορεί να έχουν όλα τα μέλη αυτά (έθνική άμυνα, τάξη, ασφάλεια, παιδεία, κοινωνική ασφάλιση, συγκοινωνία, διατροφή κ.λπ.).

Το δημόσιο συμφέρον είναι νομική έννοια και είτε συνιστά προϋπόθεση και όριο του έπιτρεπτού περιορισμού, με νομοθετικές ή διοικητικές πράξεις, ενός δικαιώματος που προβλέπεται από ύπερνομοθετικούς κανόνες δικαίου, είτε έπιτάσσει στο νομοθετικό όργανο την πρόβλεψη κοινωνικών δικαιωμάτων ή την όργάνωση και λειτουργία διαφόρων θεσμών.

Ό ειδικότερος προσδιορισμός του δημόσιου συμφέροντος ανήκει κάθε φορά στο νομοθετικό όργανο, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο που καθορίζει το Σύνταγμα.

Η άνάμιξη της Δημόσιας Διοίκησης στην κοινωνική, οικονομική και

πολιτιστική ζωή είναι ακριβώς συνέπεια του γεγονότος ότι το νομοθετικό όργανο εκτιμά κάθε φορά κατά πόσο έχει χρησιμότητα για την κοινωνία:

α) η παροχή νέων υπηρεσιών ή η παραγωγή νέων αγαθών από το Δημόσιο ή δημόσια νομικά πρόσωπα και

β) η θέσπιση νέων ρυθμίσεων (π.χ. για την οργάνωση ορισμένου επαγγέλματος και τόν έλεγχο της δραστηριότητας των προσώπων που το ασκούν) ή η δημιουργία νέων πραγματικών καταστάσεων.

Με τους κανόνες αυτούς, το νομοθετικό όργανο ανάγει τα σχετικά θέματα σε σκοπούς δημοσίου συμφέροντος.

Η συνδρομή δημοσίου συμφέροντος, για να κριθεί η συνταγματικότητα μιας νομοθετικής ρύθμισης ή η νομιμότητα μιας ενέργειας της Διοίκησης, υπόκειται σε άκυρωτικό δικαστικό έλεγχο.

Το εύρος του δημοσίου συμφέροντος διαμορφώνεται από τη νομολογία κυρίως του ΣτΕ. Πρόκειται για άρμοδιότητα εξαιρετικά σημαντική, που απαιτεί τη στάθμιση πολλών εξωνομικών στοιχείων και έχει πραιτορικό χαρακτήρα.

Το ΣτΕ, για να καλύψει κυρίως τη συνταγματικότητα πολλών νομοθετικών μέτρων, τα όποια η κοινοβουλευτική πλειοψηφία θεώρησε αναγκαία για την αντιμετώπιση των δημοσιονομικών έλλειμμάτων και του υπέρογκου δημοσίου (έσωτερικού και εξωτερικού) χρέους, καλείται να κρίνει τη συνδρομή δημοσίου συμφέροντος και να καθορίσει το εύρος του. Τα μέτρα αυτά, στο πεδίο του Διοικητικού Δικαίου, είναι σχετικά με τη φορολογία, την υγεία, την κοινωνική ασφάλιση, τις δομές της Δημόσιας Διοίκησης και το Δημοσιούπαλληλικό Δίκαιο.

Έχουν δέ ως συνέπεια τη μείωση των εισοδημάτων, τη δραματική υποβάθμιση των κοινωνικών υπηρεσιών και την περικοπή των κοινωνικοασφαλιστικών παροχών. Όμως, όριο του εύρους του δημοσίου συμφέροντος είναι τα ανθρώπινα δικαιώματα (άτομικά και κοινωνικά) που κατοχυρώνουν το Σύνταγμα, με βάση τον γενικό κανόνα του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου, και οι κανόνες του δικαίου της ΕΕ, της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) και άλλων διεθνών συνθηκών προστασίας δικαιωμάτων του ανθρώπου. Πρέπει δέ να διαφυλάσσεται ο πυρήνας των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων και να εφαρμόζονται οι συνταγματικοί κανόνες της αναλογικότητας και της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης των διοικουμένων.

5. Στο νομοθετικό όργανο ανήκει, εφόσον δεν υπάρχει συνταγματικός

περιορισμός, ή εκτίμηση ότι τὸ δημόσιο συμφέρον δὲν ἀπαιτεῖ πλέον τὴν ἀσκηση ὀρισμένης δραστηριότητος ἀπὸ τὸ Δημόσιο ἢ δημόσια νομικά πρόσωπα, καὶ συνεπῶς, ὅτι ἡ ἀσκήσῃ της μπορεῖ νὰ παραχωρηθεῖ σὲ ἰδιῶτες ἢ νὰ ἀφεθεῖ ἐλεύθερη, καθὼς καὶ ὅτι δὲν εἶναι πλέον ἀναγκαία ἡ ρύθμιση ὀρισμένης δραστηριότητος τῶν διοικουμένων καὶ ἡ εκτίμηση ὅτι τὸ δημόσιο συμφέρον ἐπιβάλλει ἢ ἐπιτρέπει τὴν ἀλλοτρίωση περιουσιακῶν στοιχείων τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν δημόσιων νομικῶν προσώπων. Ὑπάρχουν ὅμως ὀρισμένες ρυθμιστικὲς ἀρμοδιότητες καὶ ὑλικὲς δραστηριότητες, συναφεῖς μὲ τὴν κρατικὴ κυριαρχία, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ ἀσκοῦνται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ δημόσιους φορεῖς (π.χ. ἐθνικὴ ἄμυνα, σωφρονιστικὸ σύστημα, ἀστυνόμευση, προστασία τοῦ πολιτιστικοῦ, φυσικοῦ καὶ οἰκιστικοῦ περιβάλλοντος κ.λπ.), ὅποτε συναφεῖ στοιχεῖα τῆς κρατικῆς περιουσίας δὲν μποροῦν νὰ ἀλλοτριωθοῦν.

6. Εὐτυχῶς, τὸ γενικὸ μέρος τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου δὲν ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τίς χαλεπὲς καταστάσεις ἀντιθέτως, ἐμπλουτίστηκε μὲ νέους κανόνες γιὰ τὴν προστασία τῶν διοικουμένων.

Ἦδη ἀπὸ τὸ 1934 τὸ ΣτΕ ἐφήρμοσε τὴν τελεολογικὴ μέθοδο ἐρμηνείας τῶν διατάξεων. Ἀπὸ ἐκεῖ προῆλθαν οἱ συνταγματικοὶ ἐπιπέδου κανόνες τῆς ἀναλογικότητος καὶ τῆς προστατευόμενης δικαιολογημένης ἐμπιστοσύνης τοῦ διοικουμένου, γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς γενικότερης συνταγματικῆς ἀρχῆς τοῦ Κράτους δικαίου. Μὲ τοὺς κανόνες αὐτοὺς κρίνεται τόσο ἡ συνταγματικὴ νομοθετικῶν διατάξεων ὅσο καὶ ἡ νομιμότητα κανονιστικῶν ἢ ἀτομικῶν διοικητικῶν πράξεων.

Σημαντικὸς εἶναι ὁ νομολογιακὸς κανόνας ποὺ ὑποχρεώνει τὴ Διοίκηση νὰ ἀνακαλέσει, κατόπιν αἰτήσεως τοῦ διοικουμένου ποὺ ἔχει ἔννομο συμφέρον, ὁμοίου περιεχομένου ἀτομικὲς διοικητικὲς πράξεις, τῶν ὁποίων τὸ νομοθετικὸ ἢ κανονιστικὸ ἔρεισμα ἔχει κριθεῖ ἀνίσχυρο μὲ ἀπόφαση τοῦ ΣτΕ ἢ ἀμετάκλητη ἀπόφαση Διοικητικοῦ Ἐφετείου. Ἡ γενίκευση τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ κανόνα αὐτοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τοῦ περιεχομένου τῆς πράξης θὰ ἦταν ἓνα δραστικὸ βῆμα γιὰ τὴ μείωση τοῦ ὄγκου τῶν ἐνδίκων βοηθημάτων.

7. Ἡ δραστηριότητα τῆς Δημόσιας Διοίκησης ἀσκεῖται διὰ τῶν ὁργανικῶν σχηματισμῶν τοῦ Δημοσίου, τῶν δημόσιων νομικῶν προσώπων καὶ τῶν ΟΤΑ. Δημιουργήθηκε ἓνας πληθωρισμὸς δημόσιων ὑπηρεσιῶν καὶ δημόσιων νομικῶν προσώπων, μὲ πολὺ ἐξειδικευμένους σκοποὺς ἢ παράλ-

ληγες ή επικαλυπτόμενες άρμοδιότητες, με συνέπεια την αύξηση του προσωπικού της Δημόσιας Διοίκησης και την πολυπλοκότητα της διοικητικής διαδικασίας με την όποία εκδίδονται διοικητικές πράξεις.

Ειδική περίπτωση είναι ή ίδρυση των ανεξάρτητων διοικητικών αρχών, που επιβάλλεται είτε από διατάξεις του Συντάγματος ή του Δικαίου της ΕΕ ή προέρχεται από νομοθετική πρωτοβουλία. Στην πρώτη περίπτωση ή σύστασή τους άποσκοπεί στην εξασφάλιση της πολιτικής ουδετερότητας και άμεροληψίας της αρχής. Στη δεύτερη περίπτωση ή σύστασή τους όφείλεται στην έλλειψη έμπιστοσύνης για την ικανότητα ή και την άμεροληψία των ύπαρχουσών μονάδων της Κεντρικής Διοίκησης.

8. Ο συνταγματικός νομοθέτης, από το 1911, είχε επιδιώξει τη δημιουργία κομματικά ανεξάρτητης Δημόσιας Διοίκησης, με τη σύσταση ενός σώματος μονίμων δημοσίων ύπαλλήλων, με κριτήριο επιλογής και εξέλιξης την αξιοκρατία, όπως είχαν άλλωστε όραματισθεί οί Συντακτικές Συνελεύσεις της επαναστατικής περιόδου, έμπνεόμενες από την γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Άνθρώπου. Το έναίτο, πλήρες νομοθετικό πλαίσιο της επιδίωξης αυτής θεσπίστηκε με τον Νόμο 1811/1951 που συντάχθηκε από Έπιτροπή υπό την προεδρία και με είσηγήσεις του Μιχαήλ Στασινόπουλου. Δυστυχώς, ό βασιικός αυτός νόμος τροποποιήθηκε και δέν εφαρμόστηκε πολλές φορές για να ικανοποιηθούν κομματικοί σκοποί.

Αναφέρω ως χαρακτηριστικό παράδειγμα την τύχη των ύπηρεσιακών συμβουλίων που είναι αρμόδια για την αξιολόγηση των ύπαλλήλων. Μετά την άτυχη άπόφαση του ΣτΕ, που έκρινε συνταγματική τη νομοθετική διάταξη, με την όποία λήγει πρόωρα ή θητεία των μελών των ύπηρεσιακών συμβουλίων, ή όποία είναι βασική έγγύηση της ανεξάρτητης και άμερόληπτης κρίσης των συμβουλίων αυτών, εκδόθηκαν διαδοχικά 10 τέτοιες διατάξεις από διαφορετικές κάθε φορά κομματικές πλειοψηφίες. Σημαντικό άρνητικό στοιχείο είναι και ή συνδικαλιστική δράση, όταν έχει πολιτικό χαρακτήρα.

Αντίθετα, σημαντικά θετικός θεσμός για την επιλογή των δημοσίων ύπαλλήλων είναι το ΑΣΕΠ. Δυστυχώς όμως συνεχίστηκε άκάθεκτα ή άθρόα πρόσληψη, από διαδοχικές κυβερνήσεις, εκτάκτων ύπαλλήλων, οί όποιοι, όπως και οί προηγούμενως προσληφθέντες, διατηρούνται ή μονιμοποιούνται ύστερα από προεκλογικές - κομματικές δηλώσεις και πιέσεις. Επίσης σημαντικός θεσμός είναι οί Σχολές Δημόσιας Διοίκησης και Τοπικής Αυτο-

διοίκησης, οί απόφοιτοι τῶν ὁποίων ἕμως δὲν ἀξιοποιοῦνται ἐπαρκῶς γιὰ τὴ βελτίωση τῆς λειτουργίας τῆς Διοίκησης.

9. Στὴν πολιτικοποίηση τῆς Δημόσιας Διοίκησης συνέβαλε καὶ συμβάλει ὁ θεσμὸς τῶν γενικῶν καὶ εἰδικῶν γραμματέων καὶ τῶν εἰδικῶν συμβούλων καὶ συνεργατῶν στὰ Ὑπουργεῖα καὶ τὶς Γενικὲς Γραμματεῖες. Ἐνῶ τὸ Σύνταγμα προβλέπει τὸν θεσμὸ τῶν μονίμων ὑπηρεσιακῶν ὑφυπουργῶν, ἀκριβῶς γιὰ τὴν ἀποκομματικοποίηση τῆς διεύθυνσης καὶ λειτουργίας τῶν Ὑπουργείων, ἀντιθέτως ἔχει πολλαπλασιασθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν μετακλητῶν ὑπαλλήλων κομματικῆς ἐπιλογῆς, οἱ ὁποῖοι ἀσκοῦν ἀποφασιστικὲς ἢ συμβουλευτικὲς ἀρμοδιότητες. Ἡ κατάστασις αὕτῃ ἔχει ἐμποδίσῃ τὴ δημιουργία ἱκανῶν μονίμων ἀνωτάτων στελεχῶν τῆς Δημόσιας Διοίκησης, δηλαδὴ γενικῶν διευθυντῶν, ἡ κατάστασις τῶν ὁποίων, ἄλλωστε, διαρκῶς μεταβάλλεται: ἄλλοτε εἶναι μόνιμοι ἄλλοτε ἐπὶ θητεία. Τέλος, ἔχει καταργηθεῖ ὁ τιμητικὸς καὶ οὐσιαστικὸς τίτλος τοῦ Γενικοῦ Διευθυντῆ. Ὑπάρχουν πλέον προϋστάμενοι γενικῆς διευθύνσεως μὲ τριετῇ θητεία.

Τὴν ἴδια συνέπεια ἔχει καὶ ἡ σύστασις ἀνεξάρτητων διοικητικῶν ἀρχῶν ποὺ δὲν προβλέπονται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα ἢ τὸ δίκαιο τῆς Ε.Ε. Ἡ ἀνάθεσις ἐξειδικευμένων ἀρμοδιοτήτων στὸ προσωπικὸ τοὺς ἀποτρέπει τὴ δημιουργία στελεχῶν τῆς Κεντρικῆς Διοίκησης μὲ τὰ ἴδια προσόντα.

Ἐξ ἄλλου, μὲ λίγες ἐξαιρέσεις, καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ δυνατότητα λήξεως τῆς θητείας τοὺς, μὲ κομματικὰ κριτήρια γίνεται ἡ ἐπιλογή τῶν μελῶν τῆς διοίκησης τῶν δημόσιων νομικῶν προσώπων ποὺ ἀσκοῦν παραγωγικὸ ἔργο ἢ ἔχουν ρυθμιστικὲς ἀρμοδιότητες, ὅπως π.χ. τῶν νοσοκομείων.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς Δημόσιας Διοίκησης εἶναι ἡ κακὴ μορφή τῆς γραφειοκρατίας καὶ ἡ ἐμπλοκὴ πολλῶν ἀρμοδιῶν ὀργάνων ἢ ὀργάνων μὲ παράλληλες ἢ ἐπικαλυπτόμενες ἀρμοδιότητες, ποὺ ἐπιφέρει καθυστερήσεις στὴ διεκπεραίωσις τῶν διοικητικῶν ὑποθέσεων.

10. Τὸ ζήτημα τῆς διαφθορᾶς εἶναι εἰδικότερο.

Βασικά, εἶναι ζήτημα ἥθους, συνείδησης δημόσιου αἰσθήματος καὶ πίστης στὸ Σύνταγμα καὶ τοὺς νόμους τόσο τῶν ὀργάνων τῆς Δημόσιας Διοίκησης καὶ τῶν πολιτῶν ποὺ ἀναλαμβάνουν κυβερνητικὰ ἢ ἄλλα δημόσια λειτουργήματα, ὅσο καὶ τῶν διοικουμένων ποὺ χρησιμοποιοῦν μέσα διαφθορᾶς γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησις τῶν συμφερόντων τοὺς. Ἡ πολυπλοκότητα

τῶν ἐλεγκτικῶν μηχανισμῶν καὶ τῶν πολιτικῶν, διοικητικῶν καὶ ποινικῶν κυρώσεων δὲν εἶναι ἀρκετὴ γιὰ τὸν περιορισμό της. Ἄλλωστε, καὶ τὰ ὄργανα τῶν μηχανισμῶν αὐτῶν καμιά φορά εἶναι εὐάλωτα.

Μπορεῖ ἡ διαφθορὰ νὰ καταπολεμηθεῖ μακροχρόνια μὲ τὴν παιδεία καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ δημόσιου αἰσθήματος, τόσο στοὺς δημόσιους ὑπαλλήλους καὶ γενικότερα τοὺς δημόσιους λειτουργούς, ὅσο καὶ στὰ πρόσωπα ποὺ συγκροτοῦν τὴν πολιτικὴ τάξη καὶ διαδοχικὰ εἶναι μέλη τοῦ νομοθετικοῦ ὀργάνου ἢ ἐπικεφαλῆς τῶν σχηματισμῶν τῆς Δημόσιας Διοίκησης. Θετικὸ βῆμα θὰ ἦταν ὁ πρωτεύων ρόλος τῆς διδασκαλίας τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς στὴν πρωτοβάθμια καὶ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση.

11. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ Διοικητικὴ Δικαιοσύνη, ποὺ εἶναι τὸ βασικὸ μέσο προστασίας τῶν διοικουμένων, δραματικὸ ρόλο εἶχε καὶ ἔχει ὁ ὑπερβολικὸς ὄγκος τῶν ἐκκρεμῶν δικῶν, ποὺ ὑπερβαίνει τίς δυνατότητες ὁμαλῆς λειτουργίας τῶν διοικητικῶν δικαστηρίων, μὲ ἄμεση συνέπεια νὰ προκαλοῦνται καθυστερήσεις στὴν παροχὴ δικαστικῆς προστασίας, μερικὲς φορές σὲ βαθμὸ ποὺ ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς ἀρνησιδικίας.

Τὰ κύρια αἷτια τῆς κατάστασης αὐτῆς εἶναι γνωστὰ καὶ πολυσυζητημένα. Βασικὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ πληθώρα παράνομων διοικητικῶν πράξεων, ποὺ ὀφείλεται εἴτε σὲ ἔλλειψη ἐπιστημονικῆς κατάρτισης ἢ σὲ εὐθυνοφοβία τῶν ἀρμόδιων ὀργάνων, εἴτε στὸ ὅτι δὲν ἀκολουθοῦνται οἱ νομολογιακὲς λύσεις τῶν ἰδίων ἢ συναφῶν ζητημάτων, εἴτε ὀφείλεται στὴν πρόθεση δημιουργίας ἐντυπώσεων. Εἶναι ἀκάθεκτη καὶ ἀσταμάτητη ἡ ἄσκηση ἀπὸ τὴ Διοίκηση ἐνδίκων μέσων, ἐφέσεων καὶ ἀναιρέσεων, στίς διαφορὲς οὐσίας, καὶ ἐφέσεων στίς ἀκυρωτικὲς διαφορὲς, οἱ ὁποῖες κυριολεκτικὰ πνίγουν τὰ ἀρμόδια δικαστήρια.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἔχει ὀδηγήσει στὸν περιορισμό, καὶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις στὴν ἐγκατάλειψη τῆς πρωτότυπης καὶ πολὺ χρήσιμης πρακτικῆς ποὺ εἶχε μακροχρόνια ἐπικρατήσῃ, τῆς συνεργασίας τῶν διαδίκων μὲ τὸν ἀρμόδιο δικαστὴ γιὰ τὴ διάγνωση τοῦ πραγματικοῦ καὶ τὴν ἔρευνα τῆς νομικῆς βάσης τῆς ἐπίδικης διαφορᾶς. Τοῦτο δέ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν καθιέρωση τῆς συνοπτικῆς εἰσήγησης ἀπὸ τὸν εἰσηγητὴ δικαστὴ στὴν περίπτωσή τῶν ἀκυρωτικῶν διαφορῶν, μπορεῖ νὰ δημιουργεῖ ἀμφιβολίες στοὺς διαδίκους ὅτι ἔχουν ἐξετασθεῖ ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς ὑπόθεσης.

Ἐπιτυχὴς γιὰ τὴν ἐγκαιρὴ δικαστικὴ προστασία τῶν διοικουμένων εἶ-

ναί ή πρόσφατη ρύθμιση, σύμφωνα με τήν όποία μπορεί νά είσραχθεΐ στό ΣτΕ όποιοδήποτε ένδικο βοήθημα πού έχει άσκηθεΐ σέ όποιοδήποτε διοικητικό δικαστήριο σχετικά με άκυρωτική διαφορά ή διαφορά ούσίας, εάν τó αντίκειμένο τοϋ ένδικου βοηθήματος άφορα ζήτημα γενικότερου ενδιαφέροντος πού έχει συνέπειες για εύρύτερο κύκλο προσώπων. Έτσι μπορεί νά κριθεΐ σέ σύντομο διάστημα ή ίσχυς τών έφαρμοστέων διατάξεων.

Έπίσης, ή δραστηριότητα της Άνεξάρτητης Διοικητικής Αρχής τοϋ Συνηγόρου τοϋ Πολίτη συμβάλλει στόν περιορισμό τών ένδικων βοηθημάτων. Αντίθετα, ή προβλεπόμενη διαδικασία ειδίκων και ένδικοφανών προσφυγών στα διοικητικά όργανα έχει ελάχιστα άποτελέσματα. Αναφέρω ότι υπάρχουν προσχέδια νομοθετικών κειμένων με διατάξεις πού καθιστούν ούσιαστικό μέσο προστασίας τών διοικουμένων τήν ένδικοφανή προσφυγή.

Τό νομοθετικό όργανο επιδίωξε τόν περιορισμό της άσκησης τών ένδικων βοηθημάτων στα διοικητικά δικαστήρια, με σκοπό τή μείωση τοϋ όγκου τών έκκρεμών υποθέσεων και τήν ταχύτερη άπονομή της προσωρινής και όριστικής δικαστικής προστασίας.

Έτσι: α) Αύξήθηκαν τά παράβολα για τήν άσκηση ή τήν εκδίκαση τών ένδικων βοηθημάτων, τόσο τών εισαγωγικών, όσο και τών ένδικων μέσων.

β) Για τήν άσκηση ένδικοφανούς προσφυγής, και στη συνέχεια προσφυγής στό άρμόδιο δικαστήριο, επί φορολογικών υποθέσεων, άπαιτείται ή καταβολή τοϋ 50%, χωρίς όροφή, τοϋ άμφισβητούμενου ποσού. Άρκετές σχετικές διατάξεις θέτουν εμπόδια στην πρόσβαση στη Δικαιοσύνη, και συνεπώς, αντίκεινται στό άρθρο 20 παρ. 1 Συντ. και τó άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ.

γ) Προβλέφθηκε ή εξής τυπολατρική προϋπόθεση τοϋ παραδεκτοϋ της αίτησης άναιρέσεως σέ διαφορές ούσίας και έφεσης σέ άκυρωτικές διαφορές: Στο εισαγωγικό δικόγραφο νά προβάλλεται από τόν διάδικο, με ποινή άπαραδέκτου, συγκεκριμένος ίσχυρισμός ότι δέν υπάρχει νομολογία τοϋ ΣτΕ ή άλλου άνώτατου δικαστηρίου σχετικά με τούς προβαλλόμενους λόγους άναιρέσεως ή έφέσεως. Η προϋπόθεση αύτη αντίκειται πρós τόν λογικό κανόνα, ότι τó δικαστήριο γνωρίζει τή νομολογία του. Τό άπαραδέκτο αίρεται, εάν στό δικόγραφο υπάρχει ή φράση «άπό τόν ένδελεχή έλεγχο της νομολογίας διαπιστώθηκε ότι δέν υπάρχει νομολογία τοϋ ΣτΕ ή άλλου άνώτατου δικαστηρίου σχετικά με τά ένδικα ζητήματα»!

Αλλά, ή διάταξη αύτη δέν έχει μόνο λογικά άσθήρικτο τυπολατρικό χαρακτήρα. Μπορεί νά δημιουργήσει ένα νέο βασικό δικονομικό κανόνα.

Ἐάν τὸ ἀπαράδεκτο παρακαμφθεῖ, τὸ ΣτΕ θὰ ἐξετάσει ἐὰν πράγματι ὑπάρχει νομολογιακὸ προηγούμενο καὶ θὰ ἀπορρίψει τὸ ἐνδικο μέσο ὡς ἀπαράδεκτο, ἐκτὸς ἂν θελήσει νὰ μεταβάλει τὴ νομολογία του. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ προκύψει ἀπὸ τὴ γραμματικὴ ἐρμηνεία τῶν διατάξεων, οἱ ὁποῖες ἀναφέρουν ὅτι τὸ ἐνδικο μέσο (ἀναίρεση ἢ ἔφεση) ἐπιτρέπεται μόνον ἐὰν δὲν ὑπάρχει σχετικὸ νομολογιακὸ προηγούμενο. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει στὴν καθιέρωση οὐσιαστικῶς τοῦ ἀγγλο-σαξωνικοῦ συστήματος τοῦ precedent καὶ νὰ καταστήσει ἀδύνατη τὴν πρωτοβουλία τῶν διοικητικῶν ἐφετείων γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῆς νομολογίας στὰ ἐκάστοτε νέα δεδομένα τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς κατάστασης.

δ) Πρὸςφάτα διαφαίνεται μία τάση τοῦ νὰ διορθώνει τὴν προσβαλλόμενὴ πράξη, ἀνατρέποντας τὸν βασικὸ κανόνα ὅτι αὐτὸ ἐπιτρέπεται μόνο στὶς διαφορὲς οὐσίας.

Ἐπίσης πρὸςφάτα τὸ ΣτΕ ἔκρινε ὅτι οἱ ἀνεξάρτητες διοικητικὲς ἀρχὲς ποὺ προβλέπονται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα ἔχουν οἶονοι δικαιοδοτικὸ χαρακτήρα καὶ κρίνουν τίς δικές τους πράξεις ὡς πρὸς τὰ πραγματικὰ στοιχεῖα, κατὰ τρόπο ἀκυρωτικὰ ἀνέλεγκτο, ὅποτε οὐσιαστικῶς τὸ ΣτΕ προβαίνει σὲ ἔλεγχο ποὺ περιορίζεται μόνο στὸ παραδεκτό, τὴ μείζονα πρόταση καὶ τὴν ὑπαγωγή. Ἡ νομολογία αὐτή, τελείως ἀντίθετη πρὸς τὴν πανάρχαια ἀρχὴ «οὐδεὶς κριτὴς τῶν ἑαυτοῦ πράξεων», τὴν ὁποία θεωρεῖ καὶ τὸ Εὐρωπαϊκὸ Δικαστήριον Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἀμεροληψίας τοῦ δικαστηρίου, καὶ συνεπῶς στοιχεῖο τοῦ δικαιώματος σὲ δίκαιη δίκη, μεταβάλλει τίς διαφορὲς ποὺ προκύπτουν μεταξὺ τῶν διοικουμένων καὶ τῶν ἀνεξάρτητων διοικητικῶν ἀρχῶν σὲ διαφορὲς οὐσίας, χωρὶς ὅμως τὴ δικαστικὴ προστασία ποὺ παρέχουν τὰ διοικητικὰ δικαστήρια, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὸ Σύνταγμα, ἔχουν δικαιοδοσία νὰ δικάζουν τίς διοικητικὲς διαφορὲς οὐσίας.

Ἀντικείμενο τῆς ὁμιλίας μου δὲν εἶναι ἡ δυσμενὲς κριτικὴ τῆς κατάστασης τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου σήμερα, ἀλλὰ ἡ κατὰ τὸ δυνατόν διαπίστωση τῆς κατάστασης αὐτῆς.

Ἡ ὁμιλία μου θὰ ἦταν ἀτελής, ἐὰν δὲν διατύπωνα σκέψεις γιὰ τὴ βελτίωση τῆς κατάστασης αὐτῆς, ὥστε νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς βασικὲς ἀρχὲς τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου.

Σχετικὰ μὲ τὸ πλαίσιο τῆς νομιμότητος, θὰ πρέπει οἱ κανόνες νὰ μελετῶνται, νὰ προτείνονται καὶ νὰ νομοθετοῦνται ὄχι ταχύτατα ἐνὸς διλημμάτων καὶ νὰ λαμβάνονται ὑπόψη οἱ δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα (ἀτομικὰ καὶ κοινωνικὰ) καὶ τὰ ἀνεκτὰ ὅρια τοῦ περιορισμοῦ τους.

Θὰ πρέπει ἡ ἔκδοσι ἀτομικῶν διοικητικῶν πράξεων νὰ γίνεται μὲ νομικὸ ἔρεισμα σύμφωνα πρὸς τὴ νομολογία τοῦ ΣτΕ, ἡ ὁποία νὰ γνωστοποιεῖται συνεχῶς, μὲ ἐγκυκλίους τῶν ἀρμοδίων ὑπουργῶν στὶς δημόσιες ὑπηρεσίες. Θὰ πρέπει δὲ νὰ γίνεται νομικὴ ἐπεξεργασία τῶν σχεδίων τῶν πράξεων αὐτῶν ἀπὸ μέλη τοῦ ΝΣΚ. Σὲ περίπτωσι ἀμφισβήτησις τοῦ νομικοῦ ἐρείσματος τῆς πρὸς ἔκδοσι πράξεως, νὰ μὴ γίνεται ἐρμηνεία τοῦ ἐφαρμοστέου κανόνα ἀπὸ τὸ ἀρμόδιο γιὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς ὄργανο, ἀλλὰ νὰ ζητεῖται ἡ γνώμη τοῦ ΝΣΚ.

Πρέπει νὰ ληφθοῦν δραστικὰ μέτρα γιὰ τὴν ἀνάσχεσι τῆς πλημμύρας τῶν αἰτήσεων ἀναίρεσεως καὶ τῶν ἐφέσεων τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν ΝΠΔΔ στὸ ΣτΕ. Ἡ καλύτερι ἴσως ἔως τώρα πρότασι εἶναι αὕτη ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ τρεῖς Συμβούλους τῆς Ἐπικρατείας στὴ Διοικητικὴ Ὁλομέλεια τοῦ ΣτΕ: γιὰ νὰ ἀσκηθοῦν τὰ ἔνδικο αὐτὰ μέσα ἀπαιτεῖται ἄδεια ἐπιτροπῆς τοῦ ΣτΕ ποὺ χορηγεῖται στὴν περίπτωσι ποὺ ὑφίσταται νομικὸ ζήτημα μεγάλης νομικῆς σημασίας ἢ ὑπάρχει ἀντίθεσι πρὸς πάγια νομολογία τοῦ ΣτΕ. Ἡ δὲ τυχὸν ἀπόρριψις τοῦ αἰτήματος γιὰ τὴν ἄδεια νὰ μὴ χρῆζει αἰτιολογίας.

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Πιστεύω ὅτι ἡ σημερινὴ κατάστασι τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου εἶναι ἀναστρέψιμη, ἀν καὶ ἡ προσπάθεια θὰ εἶναι μακροχρόνια. Θεωρῶ ὅτι τὸν κύριον ρόλον θὰ ἔχει ἡ Διοικητικὴ Δικαιοσύνη, ἡ νομολογία τῆς ὁποίας πρέπει νὰ ἀποτελεῖ βασικὸ ὁδηγὸ τοῦ νομοθετικοῦ ὀργάνου, ἀλλὰ καὶ τῆς Διοικήσεως. Ἡ εὐθυκρισία καὶ ἡ κατάρτισι τῶν δικαστῶν μας θὰ καθορίζει τὰ συνταγματικῶς ἐπιτρεπτά ὅρια τοῦ δημοσίου συμφέροντος, ἀλλὰ καὶ τῆς προστασίας τοῦ διοικουμένου, στὸ πλαίσιο τοῦ κοινοβουλευτικοῦ μας πολιτεύματος. Ἐπαναλαμβάνω δὲ τὴ βασικὴ ἀνάγκη ἀναζωπύρωσις τοῦ δημόσιου αἰσθήματος τῶν πολιτῶν καὶ τῶν πολιτικῶν.

Ἡ χώρα μας ἔχει ξεπεράσει μεγάλες οικονομικὰς κρίσεις. Ἄς μὴν ξεχνᾷμε ὅτι οἱ Ἕλληνες, σὲ κατάστασι πτώχευσις τοῦ κράτους, νίκησαν κατὰ τοὺς ἀπελευθερωτικὸς πολέμους τῆς περιόδου 1912-1913 καὶ κατατρόπωσαν τὴ φασιστικὴ ἰταλικὴ αὐτοκρατορία μὲ τὸ ἔπος τοῦ 1940.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2014

ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ὁ Πρόεδρος κ. Ἐπαμεινώνδας Σπηλιωτόπουλος ἀναγγέλλει τὸν θάνατο τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Alain Plantey καὶ λέγει τὰ ἑξῆς:

«Ὁ Alain Plantey ἦταν διάσημος ἐπιστήμονας μὲ εἰδικότητα τὸ δημοσιοῦπαλληλικὸ δίκαιο, τόσο τὸ γαλλικὸ ὅσο καὶ τὸ διεθνές. Στὴν κατοχή ἦταν μέλος ομάδων ἀντίστασης τοῦ Στρατηγοῦ De Gaulle. Εἰσῆλθε στὸ γαλλικὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας καὶ ἔφθασε μέχρι Πρόεδρος τοῦ Τμήματος Ἐρευνῶν καὶ Μελετῶν. Ὑπῆρξε πρέσβυς τῆς Γαλλίας στὴ Μαδαγασκάρη. Ἦταν τακτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Institut de France. Ἦταν θερμὸς φίλος τῆς Ἑλλάδος καὶ ἔχαιρε ἐξαιρετικῆς γενικῆς ἐκτίμησης».

Ἡ Ὀλομέλεια τηρεῖ ἐνὸς λεπτοῦ σιγῇ εἰς μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2014

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ
κ. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟ

Ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς Γεώργιος Μητσόπουλος μὲ τιμοῦσε μὲ τὴ φιλία του ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1960. Παρακολουθοῦσε τὴν ἐπιστημονικὴ μου ἐξέλιξη καὶ ἔδειχνε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ μένα καὶ τὴ σύζυγό μου. Γι' αὐτὸ προεδρεύω στὴ σημερινή ἐκδήλωση μὲ ἰδιαίτερη συγκίνηση.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πολύτιμη συμβολή του στὴ διαμόρφωση καὶ τὴν ἐρμηνεία τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας, παράλληλα ἀσχολήθηκε μὲ τὴ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, δημοσιεύοντας μέχρι πολὺ μεγάλη ἡλικία, ἀλλὰ μὲ πνεῦμα καὶ ἱκανότητα νέου ἐπιστήμονα, φιλοσοφικὲς ἀναλύσεις καὶ ἀπόψεις σὲ καίρια θέματα τοῦ Δικαίου.

Ἦμουν δὲ μετὰξὺ τῶν πρώτων, στοὺς ὁποίους τὶς ἔστειλε φιλόφρονα. Συνήθιζε νὰ μὲ συμβουλευέται σὲ ζητήματα Διοικητικοῦ Δικαίου, ἀπολαμβάνοντας τὸν σεβασμὸ μου.

Σὲ πολλὰς περιπτώσεις μοῦ ἔδινε τὴν εὐκαιρία νὰ συζητοῦμε μὲ οἰκειότητα γιὰ πρόσωπα καὶ ἔργα, μὲ ἐπαινετικὰ ἢ δυσμενῆ σχόλια.

Στὸν ἀστερισμὸ τῶν μελῶν τῆς Ἀκαδημίας θὰ παραμείνει ὡς μεγάλος ἐπιστήμονας.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ ΤΗΣ ΤΑΞΕΩΣ ΤΩΝ ΘΗΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

κ. ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ

Γιὰ τὴν Ἀκαδημία, γιὰ τὸν νομικὸ κόσμον τῆς χώρας, ἀλλὰ βέβαια καὶ γιὰ τὴν Γ' Τάξιν τῆς Ἀκαδημίας ἦταν μεγάλη ἡ ἀπώλεια τοῦ Γεωργίου Μητσόπουλου. Ἡ ἀποψινὴ ἐκδήλωση εἶναι μικρὸ χρέος τιμῆς στὴ μνήμη του.

Στὸν ἓνα πλήρως συμπληρωμένο αἰῶνα τῆς ζωῆς του ὁ Γεώργιος Μητσόπουλος προσέφερε πολὺτιμο ἔργο. Σοφὸς ἀλλὰ καὶ σεμνός, ὅπως ἀρμόζει· φιλοσοφημένος στοχαστής, ἀλλὰ συγχρόνως προσγειωμένος καὶ προσανατολισμένος στὶς ἀνάγκες τῆς πρακτικῆς ζωῆς (πετυχαίνοντας ἄψογα τὴ σύζευξιν θεωρίας καὶ πράξης)· ἐμπλεὺς ἡθικῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιών ποὺ συνοψίζονταν στὸ ἄψογο ἀκαδημαϊκὸ ἥθος του, τὸ ὁποῖο ὅμως συγχρόνως συνδυαζόταν μὲ τὴν ἐπίγνωση ὅτι δὲν πρέπει νὰ εἶναι κανεῖς (καὶ ὁ Γεώργιος Μητσόπουλος δὲν ἦταν) ἀπόλυτος καὶ ἄκαμπτος στὶς θέσεις του. Γνώριζε καλὰ ὅτι *summum ius summa iniuria*. Ἐφαρμοστὴς τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τῆς δικανικῆς λογικῆς στὰ γραπτὰ κείμενά του, ἀλλὰ καὶ πνευματώδης στὸν προφορικὸ λόγον του ποὺ ἤξερε νὰ τὸν διανθίζει, μακριὰ ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ λογικὴ, μὲ πολὺ χιοῦμορ. Μὲ δύο λόγια πρότυπο ἐπιστήμονα καὶ ἀνθρώπου· παράδειγμα γιὰ τοὺς νεότερους.

Ἦξερε νὰ ὑποστηρίξει ἔμπρακτα καὶ μὲ ἀνιδιοτέλεια τοὺς νέους ἐπιστήμονες, χωρὶς νὰ περιμένει κάτι ἀπ' αὐτοὺς. Τὸ ἔχω βιώσει αὐτὸ ὁ ἴδιος προσωπικὰ καὶ τοῦ ὀφείλω πολλά. Καί, μιὰ καὶ ἀναφέρθηκα στὴν προσωπικὴ μας σχέση, θὰ πῶ ἀκόμη πὼς δὲν ξεχνῶ πόσο συνέβαλε γιὰ νὰ μπορῶ νὰ τὸν τιμῶ ἀπόψε ἀπὸ αὐτὸ τὸ βῆμα.

Μολονότι καλλιεργοῦσε ἓνα κατ' ἐξοχὴν πρακτικὸ κλάδον τοῦ Δικαίου, τὴν Πολιτικὴ Δικονομία, ἦταν ἰδεαλιστής. Γι' αὐτὸ προέκυψε ἀβίαστα ἡ σύνδεσιν τοῦ κλάδου του μὲ τὴ Γενικὴ Θεωρίαν καὶ τὴ Φιλοσοφίαν τοῦ Δικαίου. Δίδασκε ὅτι κατὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα πηγὴ τοῦ δικαίου εἶναι μόνον ἡ ἰδέα τῆς δικαιοσύνης, τὴν ὁποία θεωροῦσε «αὐτοθεμελιούμενη ἀρχή». Ἡ ἰδέα αὕτη, πίστευε, δὲν ἀντλεῖ τὴν ἀξία της ἀπὸ κάτι ἄλλο. Ἡ δικαιοσύνη ὑπάρχει (αὕτῃ δι' αὐτήν), ὅπως ἔλεγε ὁ Πλάτων. Ἀλλὰ ὁ φιλόσοφος Μητσόπουλος ἀσκοῦσε μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ τὴ δικηγορίαν. Καὶ ἐδῶ ἡ ἁρμονικὴ σύζευξιν θεωρίας καὶ πράξης. «Βαθύτατα ἀγάπησα», εἶχε γράψει ὁ ἴδιος, «τὸ δικηγορικὸ λειτούργημα».

Βασικό χαρακτηριστικό του ή εργατικότητα. Έργαζόταν δημιουργικά ακόμη και μετά τα 80 και μετά τα 90. Τis τελευταίες δεκαετίες, αφού ή μοίρα θέλησε να φύγει νωρίς ή αγαπημένη σύζυγός του Άννα, στη μοναχική πια ζωή του, αλλά με τη φροντίδα των αγαπημένων παιδιών του, της Έφης και του Αλέκου, αφοσιωνόταν σε νέες κάθε φορά έρευνες, πρωτότυπες έργασίες, δημοσιεύσεις ως το τέλος της ζωής του.

Περισσότερα για την προσωπικότητά του θα ακούσετε από τον κ. Δεσποτόπουλο.

Στό έπιστημονικό του έργο, πάντοτε γραμμένο με τρόπο εξαιρετικά περιεκτικό, χωρίς τίποτε το περιττό, με βάθος στη σκέψη και με στιβαρή θεμελίωση, θα αναφερθούν ή κ. Φαλτσή και ό κ. Καράσης. Έπιτρέψτε μου μόνο, πριν κλείσω, να κάνω μια σύντομη αναφορά σε δύο από τα έργα του, ή μάλλον σε μια ιδιότητα που το καθένα από τα δύο αυτά έργα παρουσιάζει και που είναι ό λόγος για τον όποιο τα έχω αγαπήσει περισσότερο από τα άλλα έργα του.

Τό ένα είναι τό Έγχειρίδιο της Πολιτικής Δικονομίας. Και ή ιδιότητα την όποία έννοω είναι ότι τό έργο αυτό παρέμεινε άνολοκληρώτο. Καλύπτει ένα μέρος μόνο της ύλης του γνωστικού αυτού αντικειμένου. Στην έλληνική νομική έπιστήμη έχουμε δύο διάσημα ήμιτελή έργα. Τό Ένοχικό του Κωνσταντίνου Τριανταφυλλόπουλου και την Πολιτική Δικονομία του Μητσόπουλου. Όταν κάποτε ό Π. Ζέπος, συγγραφέας και ό ίδιος Ένοχικού Δικαίου, μιλούσε για τό Ένοχικό του Τριανταφυλλόπουλου, κατά την έπίδοση σ' αυτόν του Τιμητικού του Τόμου, είχε πει ότι ευτυχώς που τό έργο έμεινε ήμιτελές, γιατί έτσι παραμένει ένα άριστούργημα. Άν είχε ολοκληρωθεί, προσέθεσε ό Π. Ζέπος, θα ήταν άριστο έργο, αλλά όχι άριστούργημα. Θα έλεγε κανείς ότι ή φράση αυτή του Ζέπου δέν είναι παρά ένα λογοπαίγνιο. Ίσως όμως υπάρχει μια εξήγηση. Η δική μου είναι (ό Ζέπος δίνει άλλη εξήγηση) ότι τό ήμιτελές έργο, αφιερωμένο σε όρισμένα μόνο, λίγα αντικείμενα, μπορεί να πάρει ένα μονογραφικό χαρακτήρα, δηλαδή τό κατ' έξοχήν είδος της προχωρημένης έπιστημονικής έρευνας, στην όποία προέχει ή σε βάθος, κατά τό δυνατόν εξαντλητική, βάσανος του κάθε εξεταζόμενου προβλήματος. Και αυτό ισχύει για την ήμιτελή Πολιτική Δικονομία του Μητσόπουλου ή, τουλάχιστον, για τις περισσότερες περικοπές της. Τό πλήρες έγχειρίδιο δέν μπορεί να είναι μονογραφία.

Τό άλλο έργο που αγαπώ είναι ή (και κατά τη μορφή) μονογραφία

του για Τὸ πρόβλημα τῆς ἔννοιας τοῦ δικαιοῦ πλάσματος. Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ μονογραφικὸς χαρακτήρας, ἀλλὰ κάτι ἄλλο ποὺ μὲ θέλγει. Παραθέτει μὲν ὁ Μητσόπουλος σὲ 170 περίπου σελίδες εὐσυνείδητα καὶ πιστὰ ὅλες τὶς ἀπόψεις ποὺ ἔχουν διεθνῶς διατυπωθεῖ γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ πλάσματος δικαίου, ἀλλὰ ὁ ἴδιος διαπιστώνει, εἰσερχόμενος κατ' εὐθείαν στὸν πυρήνα τοῦ προβλήματος καὶ ἀποφεύγοντας καὶ πάλι ὅτιδήποτε περιττό, ὅτι, ἂν ἡ ὡς πλασματικὴ θεωρούμενη ρύθμιση μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἀπὸ τὸν νομοθέτη μὲ ἄλλη ἔκφραση ποὺ καταλύει ὅποιαδήποτε πλασματικὴ μορφή καὶ ἀπλῶς διαμορφώνει νομοτεχνικὰ νέα ἔννομη κατάσταση (γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς ἐπιθυμούμενης ἀπὸ τὸν νομοθέτη ἔννομης συνέπειας), δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος προσφυγῆς σὲ πλάσμα, σὲ ἓνα δηλαδὴ μῶρφωμα ποὺ ἐνέχει μιὰν ὁμολογούμενη ἀντίφαση, ἀφοῦ ψευδῶς δηλώνει ὅτι θεωρεῖ ἀλήθεια κάτι ποὺ δὲν εἶναι ἀληθές. Καὶ ἂν ὁ ἀναγνώστης πιστεύει (ὅπως ὁ ὁμιλῶν) ὅτι δυσχερῶς ἀνευρίσκονται νομικὲς ρυθμίσεις, στίς ὁποῖες δὲν ὑπάρχει δυνατότητα διαφορετικῆς, «μὴ πλασματικῆς» διατύπωσης, συμπεραίνει ὅτι ὁ συγγραφέας μὲ λίγα ἀπλὰ λόγια, ἀλλὰ ἐδραιωμένα λογικὰ καὶ τεολογικά, ἔχει ἤδη καίρια συμβάλει στὸ νὰ καταστοῦν περιττές θεωρίες ἐπὶ θεωριῶν καὶ (νοητικὲς) κατασκευὲς ἐπὶ κατασκευῶν, ποὺ ταλάνιζαν ἀνέκαθεν καὶ ταλανίζουν ἀκόμη τοὺς νομικούς.

Κυρίες καὶ κύριοι, ἦταν μερικὲς μόνο πτυχὲς ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ Γεωργίου Μητσόπουλου.

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ: ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Με ιδιαίτερη συναίσθηση καθήκοντος, αλλά και με σύνδρομη συγκίνηση, βρίσκομαι στο βήμα της Ακαδημίας για να μετάσχω ενεργά στην εκδήλωση τιμής προς τόν αοίδιμο Ακαδημαϊκό Γεώργιο Μητσόπουλο, παρόντα και σήμερα στη συνείδησή μου, και όχι μόνο με τὸ σπουδαῖο επιστημονικὸ ἔργο του, ἀλλὰ και με τὸ ἀλησμόνητο ἦθος του ἐντιμότητος, ἀξιοπρέπειας, ὑψηλοφροσύνης.

Ήταν φίλος μου, καὶ ὡς ὁμήλικος (κατὰ πέντε μῆνες πρεσβύτερός μου) καὶ ὡς συνάδελφος ἐν Ακαδημίᾳ καὶ ὡς ἐπιστημονικά ὁμόφρων θὰ ἔλεγα. Ήταν κραταιὸς καὶ δημιουργικὸς διάκονος τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ οἰκεῖος εὐλαβικὸς τῆς φιλοσοφίας, με διάθεση πάντοτε νὰ πορίζεται ἀπὸ αὐτὴν πνευματικὰ ἐφόδια γιὰ τὴν καλλίτερη διακονία τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, κύριο ἔργο του.

Ἡ ζωὴ του ἀπὸ τὴ βρεφικὴ του ἡλικία εἶχε σφραγισθεῖ με ὀρφάνια, ὑψηλὰ τιμητικὴ. Ὁ πατέρας του, Λοχαγὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἔπεσε μαχόμενος στὴν πρώτη μάχη τοῦ πρώτου Βαλκανικοῦ πολέμου, τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ τῆς Βόρειας Ἑλλάδος.

Εὐτύχῃσε ὅμως νὰ μὴ ἐξουθενωθεῖ ἀπὸ τὴν ὀρφάνια ὁ αἰμόνηστος Ακαδημαϊκός. Ἐξῆσε τὴν παιδικὴ του καὶ τὴν ἐφηβικὴ του ἡλικία με τὴ θαλπωρὴ τῆς μητρικῆς μόνο στοργῆς, χωρὶς ὅμως νὰ ὑστερήσει καθόλου στὴν ἀνατροφή του καὶ στὴ σχολικὴ παιδεία του. Δὲν στερήθηκε ἀπὸ σπουδὲς πανεπιστημιακῆς, στὴν Ἑλλάδα ἕως τὴν ὀλοκλήρωσή τους, καὶ ὕστερα στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἰταλία. Τὸ 1947 ἀνακηρύχθηκε ἀπὸ τὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν διδάκτωρ με βαθμὸ Ἀριστα.

Ἐπὶ τριακονταετία ὑπηρέτησε στὴ Διεύθυνση Δικαστικοῦ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, ὅπου καὶ διέπρεψε, χωρὶς, ἐξ ἄλλου, ἢ καὶ βιοποριστικὴ αὐτὴ ἀπασχόλησή του νὰ παρεμποδίσει τὴν ἐπιστημονικὴ ἀνέλιξή του. Διατέλεσε καὶ μέλος τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τῆς ΔΕΗ.

Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ καὶ ὑπεύθυνη ἐνασχόλησή του με ζητήματα θετικοῦ δικαίου ὄχι μόνον δὲν παρεμπόδισε, ἀλλὰ μᾶλλον συνέβαλε πολὺ θετικὰ στὴν

εὐδοκίμηση τῆς μελέτης σύγχρονα τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς θεωρίας, γονιμότητα, ὥστε καὶ νὰ παραμένει στὴν ἱστορία τῆς νομικῆς ἐπιστῆμης τῆς Ἑλλάδος ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους τῆς γενεᾶς του θεωρητικὸς τοῦ Δικαίου. Συνέβη, ἐξ ἄλλου, στὰ χρόνια τὰ διαπλαστικά τῆς ἐπιστημοσύνης του, νὰ βρῖσκεται σὲ ἀκμὴ στὴν Ἑλλάδα ἡ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, μὲ κύριο ἐκπρόσωπό της, Καθηγητὴ περιωπῆς, τὸν καὶ Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας, Κωνσταντῖνο Τσάτσο.

Ἡ πανεπιστημιακὴ σταδιοδρομία τοῦ Γεωργίου Μητσόπουλου εἶχε τὸ 1947 ἤδη ὡς πρώτη καὶ εἰσαγωγικὴ βαθμίδα τὴν ἀποδοχὴ τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς του «Ἡ ἀναγνωριστικὴ ἀγωγή κατὰ τὸ ἐλληνικὸν δικονομικὸν δίκαιον». Ἐπακολούθησε ἡ ἀνάδειξή του σὲ Ὑφηγητὴ παμψηφεί τὸ 1952, μὲ θέμα τῆς ἐπὶ Ὑψηγεσίᾳ διατριβῆς του «Ἡ πιθανολόγηση ἐν τῷ ἀστικῷ δικονομικῷ δίκαιῳ». Εἶναι πρόδηλο, ἀπὸ τοὺς τίτλους ἤδη τῶν δύο αὐτῶν διατριβῶν, ὅτι ὁ Γεώργιος Μητσόπουλος ἐπιλέγει στὰ πρῶτα ἔργα του θέματα πρὸς ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία, ἀπαιτητικὰ οἰκειότητος μὲ τοὺς κλάδους τῆς φιλοσοφίας Γνωσιολογία καὶ Λογική.

Ἐδίδαξε Πολιτικὴ Δικονομία ὁ σήμερα τιμώμενος ἀείμνηστος Ἀκαδημαϊκὸς ὡς Ἐντεταλμένος Ὑφηγητῆς ἀπὸ 1965 ἕως 1969 καὶ ὡς Τακτικὸς Καθηγητῆς ἀπὸ 1969 ἕως 1980. Ἡ θητεία του ὡς Καθηγητοῦ ἔληξε, μὲ τὸ χαμηλὸν ὄριο ἡλικίας τῶν πανεπιστημιακῶν Καθηγητῶν. Ὡς Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου τὸ πανεπιστημιακὸ ἔτος 1975-1976 συνέβαλε στὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τοῦ Πανεπιστημίου. Ἐξ ἄλλου ἐπὶ μιὰ δεκαετία, 1955 ἕως 1964, εἶχε διατελέσει μέλος τῆς Ἀναθεωρητικῆς τοῦ Κώδικος Πολιτικῆς Δικονομίας Ἐπιτροπῆς. Στὸ 4ο Διεθνὲς Συνέδριον Δικονομικοῦ Δικαίου (Ἀθῆναι 1967) ὑπῆρξε Γενικὸς Εἰσηγητῆς καὶπραγματεύθηκε τὸ θέμα «Τῆς διακρίσεως τοῦ πραγματικοῦ καὶ τοῦ νομικοῦ ζητήματος ἐν τῇ ἀναιρετικῇ διαδικασίᾳ».

Ὑπῆρξε Ἀντιπρόεδρος τῆς Association Internationale de Methodologie Juridique, ὡς καὶ διδάκτωρ ἐπίτιμος τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Tübingen. Ἐξ ἄλλου ὑπῆρξε τὸ 1950 Ὑφυπουργὸς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας στὴν Κυβέρνηση Θεοτόκη, τὸ 1977 Ὑπηρεσιακὸς Ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν στὴν Κυβέρνηση Καραμανλῆ, τῆς ἐπιφορτισμένης μὲ τὴ διεξαγωγὴ βουλευτικῶν ἐκλογῶν.

Τὸ σύγγραμμα *Πολιτικὴ Δικονομία* (Τόμος Α, 1972) ἐνέχει σπουδαία εἰσαγωγή, ὅπου, Καθηγητῆς Τακτικὸς ἤδη τῆς ἑδρας Πολιτικῆς Δικονο-

μίας, ὁ Γεώργιος Μητσόπουλος πραγματεύεται θέματα Γενικῆς Θεωρίας τοῦ Δικαίου, ὅπως ἡ λογικὴ δομὴ τῶν κανόνων δικαίου, ὁ νομικὸς συλλογισμὸς, ἡ λογικὴ μορφή τῆς παραβίασης τοῦ κανόνος δικαίου, ὁ σκοπὸς τῆς πολιτικῆς δίκης. Ἀλλὰ καὶ πέραν τῆς Εἰσαγωγῆς πραγματεύεται σπουδαῖα θέματα καὶ προτείνει λύσεις τῶν οἰκείων προβλημάτων.

Στὸ περιεκτικότερο καὶ ὀγκωδέστατο τοῦτο βιβλίο (σελίδες 811) μετὶ τίτλου *Μελέται Γενικῆς Θεωρίας καὶ Ἀστικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου* ἔχει συγκεντρώσει ὁ πολυγραφότατος νομικὸς καὶ θεωρητικὸς τοῦ Δικαίου μελετήματα Θεωρίας τοῦ Δικαίου, γνωματεύσεις, σχόλια δικαστικῶν ἀποφάσεων.

Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ καὶ ἡ διεθνὴς προβολὴ τοῦ ἔργου τοῦ Γεωργίου Μητσόπουλου μετὰ τὶς γραμμένες γαλλικὰ ἢ γερμανικὰ μελέτες τοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου καὶ δημοσιευμένες σὲ διεθνοῦς κύρους περιοδικὰ εἴτε σὲ Τιμητικοὺς Τόμους.

Ἀξίζει ἐξ ἄλλου νὰ ὑπομνησθεῖ ὅτι ἡ συγγραφικὴ δράση τοῦ Γεωργίου Μητσόπουλου ἐκτείνεται καὶ πέραν τοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου ἢ καὶ τῆς Γενικῆς Θεωρίας τοῦ Δικαίου σὲ θέματα Ἑργατικοῦ, Ἐμπορικοῦ, Ἀστικοῦ Δικαίου.

Τῇ φήμῃ τοῦ ἐπιστήμονος αὐτοῦ καὶ ἄξιου τῆς Ἀκαδημίας τιμοῦμε ἀπόψε οἱ συνάδελφοί του καὶ ἄλλοι ἐπιστήμονες καὶ φίλοι τῆς ἐπιστήμης.

Κυρίες, Κύριοι, ὡς φίλος του σᾶς εὐχαριστῶ γιὰ τὴ συμμετοχὴ σας.

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΩΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ

κ. ΜΑΡΙΑΝΟΥ Δ. ΚΑΡΑΣΗ

1. Ὁ ἀείμνηστος Ἀκαδημαϊκὸς Γεώργιος Μητσόπουλος ὑπῆρξε, ἐκτὸς ἀπὸ κορυφαῖος δογματικὸς, καὶ καταξιωμένος θεωρητικὸς τοῦ δικαίου. Ἀνήγαγε τὴ γενικὴ θεωρία καὶ φιλοσοφία τοῦ δικαίου σὲ ἀναγκαῖα προκειμένη τοῦ δογματικοῦ δικαίου, ἐπειδὴ πίστευε ὅτι τὰ δογματικὰ προβλήματα μόνον στὸ πλαίσιο τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου μποροῦν νὰ βροῦν ἱκανοποιητικὴ λύση, σύμφωνα μὲ τὸν ὠραῖο λόγο τοῦ Leibniz: «*Ἡ νομικὴ χωρὶς φιλοσοφία εἶναι λαβύρινθος χωρὶς ἔξοδο*».

Δύο εἶναι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ ποὺ διέπουν τὸ θεωρητικὸ του ἔργο: ἡ ἀρραγὴς φιλοσοφικὴ του ἐνότητα, ποὺ θεμελιώνεται σὲ σταθερὴ ἰδεοκρατικὴ βάση, καὶ ὁ ἀκατάλυτος δεσμὸς θεωρίας καὶ πράξεως· «*θεωρία δίχως πράξη εἶναι κενὴ καὶ πράξη δίχως θεωρία εἶναι τυφλή*» ἔλεγε συχνὰ ὁ ἴδιος, ἀναφερόμενος στὸν Kant.

Ὁ Γ. Μ. εἶναι βασικὸς εκπρόσωπος τῆς νομικῆς ἰδεοκρατίας στὴ χώρα μας, μιᾶς ἰδεοκρατίας ὅμως ὅχι φορμαλιστικῆς στὴν ἔννοια τοῦ Kelsen, ἀλλὰ οὐσιαστικῆς στὴν ἔννοια τοῦ K. Τσάτσου, ποὺ θεμελιώνεται στὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση (Πλάτωνα).

Ὁ Γ. Μ. προσέλαβε τὸ τελολογικὸ σύστημα δικαίου, ποὺ θεμελίωσε ὁ K. Τσάτσος, καὶ τὸ προώθησε περαιτέρω πρὸς δύο κατευθύνσεις: ἀφ' ἑνὸς τὸ ὀριοθέτησε ἀπὸ τὰ νεώτερα ρεύματα, ἐπαναπροσδιορίζοντάς το μέσα στὸ σύγχρονο φιλοσοφικὸ περιβάλλον, καὶ ἀφ' ἑτέρου κατέστησε ἐφικτὴ τὴν ἐφαρμογὴ του στὸ δικονομικὸ πεδίο μέσῳ ἐνδελεχοῦς μελέτης τοῦ τελολογικοῦ συλλογισμοῦ. Πρὸς αὐτὲς τὶς δύο κατευθύνσεις στρέφεται τὸ θεωρητικὸ του ἔργο. Συγκεκριμένα:

2. Α. Ὡς γνωστόν, στὸ πεδίο τοῦ δικαίου δύο εἶναι τὰ σύγχρονα ρεύματα: ὁ νομικὸς θετικισμὸς καὶ ἡ ἀξιολογικὴ σχολή. Διακριτικὸ γνώρισμα τῶν δύο ρευμάτων εἶναι ἡ ἀξιολογικὴ οὐδετερότητα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης· ὑπὲρ αὐτῆς ὁ θετικισμὸς, ἐναντίον αὐτῆς ἡ ἀξιολογικὴ τάση. Ὁ Γ. Μ. τάσσεται ἐναντίον τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ, τόσο τοῦ ἐμπειρικοῦ ὅσο καὶ τοῦ νομοκρατικοῦ. Ἐναντίον τοῦ ἐμπειρικοῦ θετικισμοῦ (ψυχολογικοῦ καὶ

κοινωνιολογικού) με τὸ θεμελιώδες ἐπιχείρημα (ποῦ ἀνάγεται στὴν πλατωνικὴ διάκριση αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ) ὅτι ἀπὸ ἓνα ἐμπειρικό γεγονός (Sein) δὲν μπορεῖ νὰ πηγάζει ἡ ἰσχὺς ἐνὸς νοήματος, μιᾶς ἀξίας, ἐνὸς δέοντος (Sollen), ποῦ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο τοῦ δικαίου. Εἰδικότερα, σὲ παλαιότερες μελέτες ἀλλὰ καὶ τελευταῖα μετὰ τὸ διεισδυτικὸ κύκνειο πόνημά του Ἡ δύση τῆς ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου (2012), ἀντικρούει τὸν γλωσσοναλυτικὸ θετικισμό (H.I.A. Hart), ποῦ ἐξαρτᾷ τὴ λύση τῶν νομικῶν ζητημάτων ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς γλώσσας, παραβλέποντας τὸν κανονιστικὸ καὶ τελολογικὸ χαρακτήρα τοῦ δικαίου. Ἐπίσης, μετὰ τὸ περισπούδαστο βιβλίον του *Τοπικὴ – Νέα Ρητορικὴ καὶ Νομικὴ Ἐπιστήμη* (2008), ἀνασκευάζει τὸν ρητορικὸ θετικισμό, ἀποδεικνύοντας ὅτι οἱ δύο κύριες ἐκφάνσεις αὐτοῦ, ἡ Τοπικὴ (Viehweg) καὶ ἡ Νέα Ρητορικὴ (Perelman) δὲν εἶναι παρὰ ἀπλὲς τεχνικὲς τῆς συζητήσεως, «τέχνες», καὶ ὅχι ἐπιστημονικὲς μέθοδοι, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀνήκουν μεθοδολογικὰ ὅχι στὴν ἐπιστήμη, ἀλλὰ στὴν τεχνικὴ τοῦ δικαίου. Καταλυτικὴ κριτικὴ ἀσκεῖ καὶ κατὰ τοῦ νομοκρατικοῦ θετικισμοῦ καὶ ἰδίως τῆς «καθαρῆς θεωρίας τοῦ δικαίου» τοῦ Kelsen, μεταξὺ ἄλλων καὶ διότι ἡ θεωρία αὕτῃ λόγῳ τοῦ φορμαλιστικοῦ χαρακτήρα τοῦ «θεμελιώδους κανόνα» (Grundnorm) διαχωρίζει τὴν ἔννοια ἀπὸ τὸν σκοπὸ καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ δικαίου, ἀπομακρύνοντας ἔτσι τὸ δίκαιο ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς οὐσιαστικῆς δικαιοσύνης.

Ὁ Γ. Μ., ὑπερβαίνοντας τὸν νομικὸ θετικισμό, περνᾷ στὴν ἀντίπερα ὄχθη, τὴν ἀξιολογικὴ σχολή (Wertungsjurisprudenz). Ἡ νομικὴ ἐπιστήμη δὲν εἶναι ἀπλῶς δεοντολογικὴ, ἀλλὰ, ἐπειδὴ τὸ δέον τοῦ κανόνα δικαίου θεμελιώνεται σὲ μιὰ ἀξία (καὶ ὅχι ἀντιστρόφως, ὅπως στὸν Kelsen), εἶναι καὶ ἀξιολογικὴ· κάθε πράξη δικαίου εἶναι φορέας ὅχι μόνον δεοντολογικοῦ ἀλλὰ καὶ ἀξιολογικοῦ νοήματος. Ἀλλὰ καὶ στὸν χῶρο τῆς ἀξιολογίας οἱ τάσεις εἶναι περισσότερες: ἡ κάθε μία ξεκινᾷ ἀπὸ διαφορετικὴ ἔννοια ἀξίας καὶ καταλήγει σὲ ἓν μῆρος διαφορετικὴ μέθοδο ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου. Πῶς τοποθετεῖται ὁ Γ. Μ. ἐναντὶ τῶν τάσεων αὐτῶν;

Σχηματικά, στὸ πεδίο τοῦ δικαίου διακρίνονται τρεῖς ἔννοιες ἀξίας: ἡ ὀντολογικὴ, ἡ μεθοδολογικὴ καὶ ἡ κοινωνικο-ἠθικὴ.

Ὀντολογικὴ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἀξίας κατὰ τὴ φαινομενολογικὴ ἀντίληψη, ποῦ ἀνάγεται στὸν Max Scheler (1874-1928): Ὅπως οἱ ἰδεώδεις οὐσίαι, τὰ εἶδη, ποῦ αποτελοῦν ἀντικείμενο τῶν «εἰδητικῶν ἐπιστημῶν» (λογικὴ, μαθηματικὰ καὶ ἄλλες ἀποδεικτικὲς ἐπιστῆμες), εἶναι αὐθύπαρ-

κτες οντότητες, πού συλλαμβάνονται με τή λογική ἐνόραση, ἔτσι καί οἱ ἀξίες ἔχουν μιὰ ἀντικειμενική καί αὐθύπαρκτη, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τή συνείδηση, ὑπόσταση, εἶναι a priori ποιότητες καί προσφέρονται ἐποπτικά ἄμεσα σέ ἓνα ἰδιαίτερο εἶδος βιωματικῆς ἐμπειρίας, τὸ συνάισθημα. Με βάση τήν ἔννοια αὐτῆς τῆς ἀξίας, ἡ φαινομενολογική σχολή ἐπιδίωξε καί στοῦ δίκαιο νά ἐφαρμόσει δική της μέθοδο (π.χ. A. Reinach, G. Husserl).

Ὁ Γ. Μ. ἐκκινεῖ ὄχι ἀπὸ τήν ὀντολογική ἀλλὰ ἀπὸ τή μεθοδολογική ἔννοια τῆς ἀξίας. Οἱ ἀξίες δὲν εἶναι αὐθύπαρκτες οντότητες, ἀλλὰ ἀρχές με τίς ὁποῖες κρίνουμε τὰ ὄντα καί τὰ γεγονότα. Δὲν ὑπάρχουν στήν ἐμπειρική πραγματικότητα, ἀλλὰ ἰσχύουν ὡς στοιχεῖα τοῦ νοητοῦ κόσμου· κατὰ τή συναφή τους με τὸ ὑποκείμενο ἐμφανίζονται ὡς δέοντα καί ἀποτελοῦν κριτήρια δεοντολογικῆς γνώσεως, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται διὰ σχηματισμοῦ συστήματος ἀξιῶν, πού —στὴν περιοχὴ τοῦ δικαίου— κορυφώνεται στήν ἰδέα τοῦ δικαίου.

Στὴ θεωρία τοῦ δικαίου κρατοῦσα σήμερα εἶναι μιὰ τρίτη τάση, πού στηρίζεται στήν κοινωνικο-ἠθική ἔννοια τῆς ἀξίας. Πρόκειται γιὰ τὸν λεγόμενο «ἀξιολογικὸ σχετικισμό», σύμφωνα με τὸν ὁποῖο, τὸ δίκαιο εἶναι φορέας πραγματώσεως σχετικῶν ἀξιῶν, δηλαδὴ ἠθικῶν ἀξιῶν, πού ἰσχύουν ἐπειδὴ ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τή νομικὴ κοινότητα καί τήν κοινωνία. Ἡ ἄποψη αὕτη ἔχει σημαντικὲς μεθοδολογικὲς συνέπειες. Συνδέεται με τὸ πρόβλημα τῆς ἐγκυρότητας καί ἀλήθειας τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων καί ὁδηγεῖ στὴ θέση ὅτι οἱ ἀξιολογικὲς κρίσεις, ἐπειδὴ δὲν μποροῦν (ὅπως οἱ ὀντολογικὲς) νά εἶναι ἀληθεῖς ἢ ψευδεῖς, δὲν περιέχουν ἐπιστημονικῶς ἀποδείξιμες προτάσεις. Ἀπὸ ἐδῶ ἐκπορεύεται ὁ βαρὺς ὑπαινιγμὸς πού ἀμφισβητεῖ τὸν ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης.

Ὁ Γ. Μ. ἀντικρούει ἀποφασιστικά τὴ θέση αὐτή. Ὁ «ἀξιολογικὸς σχετικισμός», ἂν δὲν ἀνάγεται, πάντως συνδέεται φιλοσοφικά με τὸν λογικὸ θετικισμό τοῦ «Κύκλου τῆς Βιέννης». Σύμφωνα με τήν ἀντίληψη αὐτή, προτάσεις πού παρέχουν ἐγκυρη γνώση εἶναι μόνον οἱ ἀναλυτικὲς (ταυτολογικὲς) προτάσεις (πού ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῆς τυπικῆς λογικῆς καί τῶν μαθηματικῶν) καί οἱ συνθετικὲς (ἐμπειρικὲς) προτάσεις (πού ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν)· ἄλλες προτάσεις (καί συνεπῶς ἄλλες ἐπιστῆμες) πού νά παρέχουν ἐγκυρη γνώση δὲν ὑπάρχουν. Οἱ ὑποθετικὲς προτάσεις τῆς μεταφυσικῆς, τῆς φιλοσοφίας τῶν ἀξιῶν καί τῆς ἠθικῆς δὲν εἶναι παρὰ ψευδοπροτάσεις· διότι δὲν ἔχουν λογικὸ περιεχόμενο,

ἀλλὰ θυμοκρατικό, πού ἀναφέρεται στὴ βούληση καὶ τὴν πράξη. Ὁ Γ. Μ. ἀντικρούει τὴ θέση αὐτὴ, ἐκκινώντας ἀπὸ ἄλλη ἀφετηρία: ἀπὸ τὴν καντιανὴν θέση, ὅτι (πέραν τῶν ἀναλυτικῶν καὶ συνθετικῶν κρίσεων) ὑπάρχουν καὶ οἱ «συνθετικὲς κρίσεις *a priori*», πού μποροῦν νὰ θεμελιώσουν ἐγκυρὴ γνώση καὶ στὸ πεδίο τῆς μεταφυσικῆς καὶ στὸ πεδίο τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Εἰδικότερα, στὸ πεδίο τοῦ πρακτικοῦ λόγου, πού εἶναι τὸ πεδίο τοῦ δικαίου, ὑπάρχει ἓνα ἄλλο εἶδος γνώσεως, ἡ ἀξιολογικὴ γνώση, πού συνδέεται μὲ κρίσεις ἄλλου εἶδους, τίς ἀξιολογικὲς κρίσεις. Αὐτές, ὡς ἐκ τῆς φύσεως καὶ τοῦ σκοποῦ τους, διαφέρουν —λέει ὁ Γ. Μ.— ἀπὸ τίς ἐμπειρικὲς κρίσεις, διότι ἐκδηλώνουν μιὰ ἐνεργητικὴ καὶ δημιουργικὴ στάση τῆς συνειδήσεως ἐναντὶ τῆς πραγματικότητος, τὴν ὁποία δὲν ἐπιδιώκουν τόσο νὰ γνωρίσουν, ὅσο νὰ μεταβάλουν. Οἱ ἀξιολογικὲς κρίσεις ἔχουν τὸν δικό τους λόγο ἰσχύος καὶ ὑπόκεινται στὸ δικό τους κριτήριον ἀλήθειας, πού βρίσκεται ὅχι στὸν ἐμπειρικὸ κόσμον, ἀλλὰ στὸν νοητὸν κόσμον τῶν ἀξιών. Ὁ Γ. Μ. στηρίζει τὴν ἄποψιν αὐτὴ στὸν κλασικὸ ὀρισμὸ τῆς ἀλήθειας (πού κρατεῖ καὶ στὸν χῶρον τοῦ δικαίου), ὅτι ἀλήθεια μιᾶς κρίσεως εἶναι ἡ συμφωνία αὐτῆς μὲ τὴν πραγματικότητα (*adaequatio intellectus et rei*) καὶ ὡς πραγματικότητα νοεῖται ὅχι μόνον ἡ αἰσθητή, ἀλλὰ —ὅπως ἔδειξε ὁ Pfaender— καὶ ἡ νοητή. Οἱ ἀξιολογικὲς κρίσεις ἐπαληθεύονται ἢ διαψεύδονται ἀντικειμενικῶς μὲ ἄλλο τρόπο· ὅχι μὲ τίς μεθόδους τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ μὲ βάση τὴν τελολογικὴ μέθοδο, πού θεμελιώνεται στὴν ἔννοια τῆς ἀξίας καὶ τοῦ σκοποῦ, καὶ προσιδιάζει στὴν περιοχὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου.

Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτὴ ὁ Γ. Μ. ἀντικρούει καὶ εἰδικότερες ἀπόψεις τοῦ «ἀξιολογικοῦ σχετικισμοῦ» στὰ πλαίσια τῆς νομικῆς ἐπιστήμης· ὅπως τὴν ἄποψιν τοῦ Zippelius, ὅτι στὸν χῶρον τοῦ δικαίου ἓνα ἀξιολογικῶς ἰσχύον σύστημα ἀξιών, πού νὰ παρέχει τὸ ἀνώτατον κριτήριον ἀλήθειας τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων, δὲν ὑπάρχει· ἢ τὴν ἄποψιν τοῦ Engisch, ὅτι στὸν χῶρον τοῦ δικαίου μόνον οἱ ὄντολογικὲς κρίσεις ὑπόκεινται στὸ κριτήριον τῆς ἀλήθειας, ἐνῶ οἱ δεοντολογικὲς κρίσεις ὑπόκεινται στὸ κριτήριον τῆς ὀρθότητος. Ὡς πρὸς τὴν τελευταία αὐτὴ ἄποψιν, ὁ Γ. Μ., στηριζόμενος στὸν ἴδιον κλασικὸ ὀρισμὸ τῆς ἀλήθειας, δέχεται ὅτι ἡ ἀλήθεια καλύπτει ὅλο τὸ φάσμα τῆς γνώσεως, τόσο τὴν ὄντολογικὴ ὅσο καὶ τὴν ἀξιολογικὴ· ἀληθεῖς (καὶ ὅχι ἀπλῶς ὀρθές) μπορεῖ, ἔτσι, νὰ εἶναι ὅχι μόνον οἱ ὄντολογικὲς ἀλλὰ καὶ οἱ ἀξιολογικὲς κρίσεις. Λέγει ὁ ἴδιος: «Ἡ ὀρθότητα σέ σχέση μὲ τὴν ἀλήθεια εἶναι ἔννοιες συγγενεῖς, διαφέρουν ὅμως μεταξύ των βασικά. Διότι ἡ μὲν

ὀρθότητα ἀφορᾷ τὴν τυπικὴ καὶ μόνον συμφωνία τῆς ἐκφερόμενης κρίσης με τοὺς λογικοὺς κανόνες ποὺ διέπουν αὐτή, ἐνῶ ἡ ἀλήθεια ἀναφέρεται στὴν οὐσιαστικὴ συμφωνία τῆς κρίσης με τὸ ἀντικείμενο ποὺ γινώσκεται» (Θέματα Γενικῆς Θεωρίας καὶ Λογικῆς τοῦ Δικαίου, 2005, σ. 46).

Ὁ «ἀξιολογικὸς σχετικισμὸς» ἀντικρούεται καὶ με ἄλλο τρόπο. Ὁ Γ. Μ. διακρίνει αὐστηρὰ τὸ «κρίνειν» (ἀξιολογικῶς κρίνειν) ἀπὸ τὸ «ἀξιολογεῖν». Τὸ «κρίνειν» εἶναι νοητικὴ ἐνέργεια· τὸ «ἀξιολογεῖν» ψυχολογική. Ἡ ἀξιολογικὴ κρίση ἔχει ἀντικειμενικὸ κύρος· ἐνῶ ἡ ἀξιολόγηση ὑποκειμενικὸ καὶ σχετικὸ κύρος. Ἄν διαλυθεῖ ἡ σύγχυση αὐτή, τότε εἶναι δυνατὴ ἡ διαλεύκανση καὶ τοῦ ζητήματος, πῶς πρέπει νὰ ἐνεργήσῃ ὁ δικαστής, ὅταν ἐνώπιόν του π.χ. κατὰ τὸν σχηματισμὸ τῆς μείζονος προκειμένης ἐμφανίζονται περισσότερες ἐρμηνεῖες ὡς πιθανές. Τότε ὁ δικαστής θὰ «κρίνει» με βάση τὰ ἀξιολογικὰ κριτήρια τῆς ἔννομης τάξεως σὲ ποιά ἀπὸ τίς πιθανές ἐρμηνεῖες θὰ δώσει τὸ προβάδισμα, ἀνεξάρτητα ἂν ἡ κρίση αὐτὴ «ἀξιολογεῖται» θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ μέσα στὸν ψυχικὸ του κόσμος. Ἡ διάκριση αὐτὴ ὁδηγεῖ με συνέπεια στὴν ἀποψη ὅτι μία εἶναι ἡ τελικὰ ὀρθὴ κρίση, ἐκείνη ποὺ με βάση τὰ ἀξιολογικὰ κριτήρια τῆς ἔννομης τάξεως ἱκανοποιεῖ στὸν ὑπέρτερο δυνατό βαθμὸ τὴν ἰδέα τοῦ δικαίου.

Β. Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Γ. Μ. στὴ γνώση τοῦ τελολογικοῦ συλλογισμοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῆς τελολογικῆς μεθόδου. Μελέτησε τὸν συλλογισμό, ἰδιαίτερα τὸν ὑπαγωγικὸ (ποὺ ἀποτελεῖ τὴν κύρια μορφή τοῦ νομικοῦ συλλογισμοῦ) ἀπὸ δύο ἐπόψεις: τὴν τυπικὴ καὶ τὴν οὐσιαστικὴ Λογική. Ἡ τυπικὴ Λογικὴ ἐλέγχει ἂν ὁ συλλογισμὸς εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ ἀντιφάσεις εἴτε στὴ σχέση τῶν προκειμένων μεταξὺ τους εἴτε στὴ σχέση τῶν προκειμένων πρὸς τὸ συμπέρασμα. Ἡ οὐσιαστικὴ Λογικὴ (δηλαδή ἡ Γνωσιολογία σὲ ἀναφορὰ με τὴ Δογματικὴ τοῦ δικαίου) ἐλέγχει τὴν ἀλήθεια τῶν προκειμένων. Ἀπὸ τὴ διπλὴ αὐτὴ σκοπιὰ ἐρευνᾷ ὅλα τὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὸν συλλογισμό. Πρῶτα τὴ συλλογιστικὴ πορεία ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθήσῃ ὁ ἐφαρμοστής τοῦ δικαίου, γιὰ νὰ φθάσῃ στὸν τελικὸ συλλογισμό. Πρόκειται γιὰ τὴν τελολογικὴ ἐξειδίκευση τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου διὰ μέσου τῶν κριτηρίων τοῦ θετικοῦ δικαίου μέχρις ἀνευρέσεως τοῦ τελικοῦ κανόνα, ποὺ θὰ καταλαμβάνει τὴ συγκεκριμένη πράξη. Ἡ πορεία αὐτὴ καθορίζεται ἀπὸ τὴ λογικὴ μορφή τῆς ὑπαγωγῆς καὶ μάλιστα —λέγει ὁ Γ. Μ.— κατ' ἀνάγκη, λόγῳ τῆς παλίνδρομης δυνάμεως τῆς

νοήσεως νὰ ἀνέρχεται πρὸς τὸ γενικὸ καὶ ἀφηρημένον καὶ ἐκ νέου νὰ κατέρχεται πρὸς τὸ ἀτομικὸ καὶ συγκεκριμένον. Ἔτσι κρατᾷ σαφεῖς ἀποστάσεις ἀπὸ ἄλλες προσεγγίσεις, ὅπως τοῦ «ἐρμηνευτικοῦ κύκλου» καὶ τὶς συναφεῖς θεωρίες τῆς «προγνώσεως» (Vorverständnis), τῆς «ἐξομοιώσεως» κ.λπ.

Ἀσχολεῖται κατόπιν μὲ τὸν συλλογισμό καθ' ἑαυτόν: τὴ λογικὴ καὶ τελολογικὴ δομὴ του, τὶς προϋποθέσεις τοῦ ὀρθοῦ συλλογισμοῦ καὶ τὴ συγκρότηση τῶν κατ' ἰδίαν μερῶν αὐτοῦ. Τὰ σημαντικότερα ἀπὸ τὰ ζητήματα αὐτὰ ἀναπτύσσονται μὲ τὴ μορφή πραγματειῶν, ὅπως *Τὸ πρόβλημα τοῦ δικαιοῦ πλάσματος* (ποὺ συνδέεται μὲ τὴ μείζονα), *Ἡ πιθανολόγησις ὡς ἐλάσσων βαθμὸς δικανικῆς πεποιθήσεως ὡς πρὸς τὸ ἀποδεικτέον* (ποὺ συνδέεται μὲ τὸ ὄντολογικὸ σκέλος τῆς ἐλάσσονος) καὶ τὰ μέγιστα ζητήματα ποὺ ἀναφέρονται στὸν σχηματισμὸ τῆς ὑπαγωγικῆς κρίσεως: ὁ νομικὸς προσδιορισμὸς τοῦ πραγματικοῦ γεγονότος, ἡ διάκρισις πραγματικοῦ καὶ νομικοῦ ζητήματος, ἡ ἐξειδίκευσις τῶν ἀόριστων ἐννοιῶν, τὸ πρόβλημα τῆς πλάνης καὶ τοῦ λάθους κατὰ τὴν ὑπαγωγή κ.ἄ. Τὸ πόρισμα τοῦ συλλογισμοῦ, ὡς λογικὴ καὶ τελολογικὴ ἀκολουθία τῶν προκειμένων, δὲν εἶναι (ὅπως ἐνίοτε ὑποστηρίζεται) πιθανολογικὸ ἢ ἀβέβαιο, ἀλλὰ σὲ κάθε περίπτωσι (ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ ἀναλογικοῦ συλλογισμοῦ) βέβαιο. Καὶ ἐπιπλέον, ὀρθὸ καὶ ἀληθές· ὀρθὸ κατὰ τὴν τυπικὴν λογικὴν καὶ ἀληθές κατὰ τὴν οὐσιαστικὴν λογικὴν. Τὸ πόρισμα ποὺ καταλαμβάνει καὶ ρυθμίζει τὴ συγκεκριμένη περίπτωσι «εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένο τόσο μὲ τὴν οὐσιαστικὴν ὅσο καὶ μὲ τὴν τυπικὴν λογικὴν, ὥστε ἡ ὀρθότητι νὰ μετέχει τῆς ἀλήθειας καὶ ἡ ἀλήθεια τῆς ὀρθότητος» (Θέματα, ὅ.π., σ. 50). Ἄλλο εἶναι τὸ ζήτημα τῶν ἐνδεχομένων (λογικῶν ἢ οὐσιαστικῶν) σφαλμάτων κατὰ τὴν κατάστρωσι τοῦ συλλογισμοῦ (θέμα ποὺ ἐπίσης ἐρεῦνησε).

Μὲ τὶς μελέτες του αὐτὲς ὁ Γ. Μ. θεμελιώσε, στὰ πλαίσια τῆς τελολογικῆς μεθόδου, τὸν τελολογικὸ συλλογισμό, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ ἀσφαλές —τολμῶ νὰ πῶ τὸ μόνον ἀσφαλές— μέσο γιὰ τὴν ὀρθολογικῶς ἐλέγξιμη θεμελιώσι τῶν νομικῶν κρίσεων. Σημειωτέον, ὅτι στὴ διεθνή νομικὴ βιβλιογραφία ὁ νομικὸς συλλογισμὸς νοεῖται τυπικολογικά, δηλαδὴ ὡς συλλογισμὸς τῆς τυπικῆς Λογικῆς, καὶ γι' αὐτὸ συχνὰ ἐπικρίνεται ὡς «ἐννοιοκρατικὸς» («begriffsjuristisch»), κάποτε μάλιστα γιὰ τὸν ἴδιον λόγον καὶ ἀπορρίπτεται γενικὰ ὡς μέθοδος ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου. Ἡ ἐννοια τοῦ τελολογικοῦ συλλογισμοῦ εἶναι ἄγνωστη καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ συμβολὴ τῶν Κ. Τσάτσου — Γ. Μητσοπούλου εἶναι καὶ διεθνῶς πρωτότυπη.

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἀποτίουμε φόρο τιμῆς καὶ μνήμης σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς μείζονες τῆς ἑλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης· στὸν ἀοίδιμο Ἀκαδημαϊκὸ Γεώργιο Μητσόπουλο, τὸν ἀνειρήνευτο ζητητὴ τῆς ἀλήθειας, τὸν μύστη τοῦ δικαίου καὶ σεμνὸ ἱεροφάντη τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ, τὸν ἄγρυπνο θεωρὸ τῆς ιδέας τοῦ δικαίου· τῆς ιδέας τοῦ δικαίου, ποὺ ὅταν προσβάλλεται κατάφωρα, μπορεῖ ἀκόμη καὶ νὰ διασπᾶ —κατὰ τὸν Γ. Μ.— τὰ ὅρια τῆς ἀρχῆς τῆς θετικότητας, κρούοντας τὴ θύρα τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου, δηλαδὴ τῆς ὑπερθετικῆς δικαιοσύνης. Τιμοῦμε τὸν ἐραστὴ τῆς οὐσιαστικῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀρετῆς. Τιμοῦμε τὸ ὕφος, τὴ δωρικὴ λιτότητα τοῦ ἐπιστημονικοῦ του λόγου, μέσα ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀναδύεται καὶ τὸ ἀνθρώπινο ἦθος του. Εἶναι ἡ ἀδιάψευστη μαρτυρία ὅλων ἐκείνων ποὺ τὸν γνώρισαν. Τιμοῦμε τὸν παιδαγωγό, ποὺ ἐπὶ μισὸν αἰῶνα μὲ τὸ ἀδιάλειπτο κύρος του ἔδειξε τὸν δρόμο πρὸς τὴν ὀρθὴ πορεία· καὶ στὸ πεδίο τῆς θεωρίας καὶ στὸ πεδίο τῆς πράξεως. Τιμοῦμε τὸν ἀοίδιμο Δάσκαλο γιὰ τὴ βαρειά του κληρονομιά καὶ τὴν ἀγήρατο μνήμη ποὺ μᾶς ἄφησε. Ἐκφραστικὸς εἶναι ὁ λόγος τοῦ Εὐριπίδη: «Τ' ἀχνάρια τῶν σπουδαίων ἀνθρώπων δὲν τὰ σβήνει ὁ χρόνος· κι ἂν πεθάνουν αὐτοί, ἡ φήμη τῆς ἀξίας τους μένει λαμπρή». («Οὔτοι λείψανα τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν ἀφαιρεῖται χρόνος· ἃ δ' ἀρετὰ καὶ θανοῦσι λάμπει», Ἀνδρομ., 774-776).

ΜΝΗΜΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΟ ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
ΚΥΡΙΑΣ ΠΕΛΑΓΙΑΣ ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΣΗ

1. Ανέβηκα στο βήμα αυτό του Ανωτάτου Πνευματικού Ιδρύματος της Χώρας μας με έντονη συγκίνηση, αλλά και με δισταγμό· για να σκιαγραφήσω, στα χρονικά όρια που επιτρέπουν οι περιστάσεις, ένα επιβλητικό συγγραφικό έργο, για τον κλάδο που και εγώ υπηρέτησα, το Αστικό Δικονομικό Δίκαιο, το οποίο κάλυψε τη δικαιοική ιστορία της χώρας μας των τελευταίων εβδομήντα ετών. Στην ισχυρή εντύπωση που μου προκαλούσε η μελέτη του κάθε επόμενου συγγραφικού πονήματος του Γεωργίου Μητσοπούλου, προστέθηκε τώρα και ένα απέραντο αίσθημα ευθύνης. Γιατί η αποτίμηση ενός τελειωμένου και βαρυσήμαντου επιστημονικού έργου, όπως αυτό του Γεωργίου Μητσοπούλου, ανήκει πλέον στον ιστορικό του δικαίου της πατρίδας μας, και όχι μόνον της πατρίδας μας. Έτσι, ακόμη και όταν επιχειρείται σε ένα τόσο σύντομο χρονικό διάστημα από την οδυνηρή απώλεια του δημιουργού του, η αποτίμηση αυτή οφείλει να είναι νηφάλια και αντικειμενική, και ιδίως απαλλαγμένη από κάθε συναισθηματική φόρτιση. Αυτή θα είναι σήμερα η προσπάθειά μου.

2. Τις δογματικές βάσεις, στις οποίες στηρίχθηκε το συνολικό έργο του Γ. Μητσοπούλου, τις έχει εξηγήσει παραστατικά ο ίδιος, κατά την αντιφώνησή του στο 25ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Δικονομολόγων, που οργανώθηκε προς τιμήν του το 2001¹. Κλείνοντας τον ευχαριστήριο λόγο του, και αναφερόμενος στον μεγάλο Δάσκαλό του Κωνσταντίνο Τριανταφυλλόπουλο, ο Γ. Μητσοπούλος διηγήθηκε: «Ορισμένες συμβουλές του σεβαστού και αγαπητού αυτού Διδασκάλου, όταν ακόμη ήμουν φοιτητής, μου καθόρισαν και την περαιτέρω πορεία μου. Μου

1. Βλ. στα Πρακτικά του Συνεδρίου, με τίτλο 30 Χρόνια Έφαρμογής του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας με ειδική αναφορά στο έργο του καθηγητού Γεωργίου Μητσοπούλου, 2001, σ. 343 έπ. (347 έπ.).

ἔλεγε: Πρῶτον, νὰ διαβάσης τὴ μελέτη τοῦ Κων/νου Τσάτσου “Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου”, καὶ νὰ τὴν ἔχης πάντοτε ὑπόψῃ σου. Καὶ ὅταν γράφης, πρῶτα νὰ διαβάζης ἓνα τέταρτο τῆς ὥρας τὶς Γενικὲς Ἀρχές τοῦ Οἰκονομίδου..... Καὶ τρίτον, νὰ παρακολουθῇς μὲν τὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη ἀπὸ πλευρᾶς δομῆς, ἀλλὰ νὰ μὴν λησμονῇς ποτὲ τὴ διαίσθηση τῆς γαλλικῆς, καὶ ἰδίως τὴ διαίσθηση τῆς γαλλικῆς νομολογίας...» Ἐντυπωσιάζεται πρᾶγματι ὁ ἐρευνητής, ὅταν συνειδητοποιεῖ σὲ πόσο πρῶιμο στάδιο τῆς ἐπιστημονικῆς πορείας του ἤξερε ἤδη ὁ Γ. Μητσόπουλος ποιὲς πρέπει νὰ εἶναι οἱ κατευθύνσεις του.

3. Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Γ. Μητσοπούλου ἐκτείνεται σὲ τρεῖς δικαικὲς περιοχές, στὴ Γενικὴ Θεωρίᾳ καὶ τὴ Φιλοσοφίᾳ τοῦ Δικαίου, στὸ Ἀστικὸ Δικονομικὸ Δίκαιο καί, τέλος, στοὺς ἐπιμέρους κλάδους τοῦ Ἰδιωτικοῦ Οὐσιαστικοῦ Δικαίου, Ἀστικοῦ, Ἐμπορικοῦ καὶ Ἐργατικοῦ. Ἀξιοσημείωτο μέρος τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἔχει δημοσιευθεῖ καὶ σὲ γερμανικὴ ἢ γαλλικὴ γλῶσσα. Ὅπως προανέφερα, θὰ ἐπικεντρώσω τὴν παρουσιάσή μου στὸ ἔργο του γιὰ τὸ Ἀστικὸ Δικονομικὸ Δίκαιο.

Τὰ χρονικὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ὁμιλίας δὲν ἐπιτρέπουν βέβαια μιὰ ἀναλυτικὴ προσέγγιση. Θὰ ἀναφερθῶ ἔτσι, κατ' ἀνάγκη δειγματοληπτικά, σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ κύρια σημεῖα τῆς πολυσχιδοῦς προσφορᾶς του, πρῶτα στὸ νομοθετικὸ ἔργο, καὶ ἔπειτα στὴν ἐπιστημονικὴ ἐρευνα.

4. Ὁ Γ. Μητσόπουλος ὑπῆρξε μέλος τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΚΠολΔ, τοῦ θεμελιώδους νομοθετήματος ποὺ διέπει τὴν ἀπονομὴ τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης στὴ χώρα μας τὰ τελευταῖα σαράντα πέντε χρόνια, ἐπὶ μία περίπου δεκαετία (1955-1964)· καὶ ἄφησε μόνιμα τὴ σφραγίδα τῆς ἐπιστημονικῆς συμβολῆς του κατὰ τὶς νομοπαρασκευαστικὲς ἐργασίες τοῦ βασικοῦ αὐτοῦ νομοθετήματος. Οἱ πυκνὲς παρεμβάσεις του κατὰ τὶς συζητήσεις αὐτῆς τῆς Ἐπιτροπῆς, ποὺ περιέχονται στὸν ὀγκώδη Τόμο τῶν Πρακτικῶν τῆς, ἀποτέλεσαν τὸ βᾶθρο γιὰ τὴν ὀριστικὴ διαμόρφωση τῆς μετέπειτα θεωρίας καὶ νομολογίας. Ἐπιπρόσθετα, οἱ ἐπιστημονικὲς θέσεις του ἀναδείχθηκαν ἔκτοτε σὲ βαρύνον στοιχεῖο τόσο γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν τότε νέων διατάξεων, ὅσο καὶ γιὰ ὅλες τὶς σχεδιαζόμενες μεταγενέστερα νομοθετικὲς τροποποιήσεις. Αὐτὸ μαρτυροῦν οἱ πυκνὲς ἀναφορὲς ποὺ γίνονται συνεχῶς σὲ αὐτές (ἀπὸ αἰτιολογικὲς ἐκθέσεις νόμων, ὁλομέλειες δικαστηρίων, ἐπιστημονικὲς ἐταιρίες κ.λπ.).

5. Τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Γ. Μητσοπούλου στὸ γνωστικὸ πεδίο τοῦ Ἀστικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου θεμελιώθηκε, ὅπως εἶπε καὶ ὁ ἴδιος, σὲ ὁρισμένες πολὺ συγκεκριμένες σταθερές:

Ὁ Γ. Μητσόπουλος ἐπιδίωξε τὴν ἀναζήτηση τοῦ ἀληθινοῦ νοήματος τῶν δικονομικῶν κανόνων μὲ τὴν τελολογικὴ ἔνταξή τους στὸ ὅλο σύστημα τοῦ θετικοῦ δικαίου. Γιὰ τὸν Γ. Μητσόπουλο ἡ ἀξία τῆς ἀλήθειας στὴ δίκη εἶχε τὸ προβάδισμα. Καὶ καρποφόρα ἐρμηνευτικὴ μέθοδος ὑπῆρξε ἡ τελολογικὴ, ὅπως τὴ θεμελίωσε φιλοσοφικὰ ὁ δάσκαλός του Κ. Τσάτσος μὲ τὸ ἔργο του *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου*². Ὁ νομοδιδάσκαλος Μητσόπουλος ἐξειδίκευσε περαιτέρω, καὶ κατέστησε τὴ διδασκαλία τοῦ Κ. Τσάτσου ἐργαλεῖο πρακτικὰ ἐφαρμόσιμο. Ἐνέταξε καὶ ἐρεύνησε τίς ἐπιμέρους διατάξεις –ἀπὸ τίς ὑπέρτερης ἰσχύος συνταγματικὲς ὡς τίς εἰδικότερες δικονομικὲς ρυθμίσεις ποὺ ἀφοροῦν τὴν κρινόμενη περίπτωσις– στὰ πλαίσια ἐνιαίου συστήματος, ὥστε ἡ ἐνότητα τοῦ συστήματος ν' ἀπορρεύσει ἀπὸ τὸν ἐνιαῖο σκοπὸ του. Ὅπως εἶχε τονίσει προφητικὰ ὁ Γ. Μητσόπουλος σὲ Συνέδριο τὸ 1986³, ἡ τελολογικὴ αὐτὴ μέθοδος καταλήγει σὲ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀναλογικότητος μέσου καὶ σκοποῦ, ποὺ σταθερὰ ἐφάρμοζε ἤδη τὸ Γερμανικὸ Συνταγματικὸ Δικαστήριον, ἀφοῦ, ὅπως εἶπε, ἡ τελευταία αὐτὴ ἀρχὴ ἀκριβῶς ὑποδηλώνει τὴν τελολογικὴ ἔνταξιν τῶν ἐπιμέρους δικονομικῶν διατάξεων, ὡς πρόσφορων μέσων γιὰ τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ἐνιαίου σκοποῦ, ποὺ διέπει τὸ σύνολο τοῦ συστήματος. Αὐτὸ σὲ ἐποχὴ ποὺ ἡ σημασία τῆς ἀρχῆς τῆς ἀναλογικότητος, ἡ ὁποία συνιστᾷ σήμερον τὸ ἀντικείμενον ρητῆς συνταγματικῆς διατάξεως, δὲν εἶχε ἀκόμη συνειδητοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ θεωρίαν καὶ νομολογίαν.

Ἐνα δεῦτερον σταθερὸ γνώρισμα τοῦ ἔργου τοῦ ἐκλιπόντος νομοδιδασκάλου εἶναι ἡ συστηματικὴ θεώρησις τῶν δικονομικῶν ζητημάτων πάντοτε σὲ συνάρτησιν μὲ τὰ πορίσματα τῆς Γενικῆς Θεωρίας καὶ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου. Ὁ Γ. Μητσόπουλος συνέδεσε τὸν κλάδον τοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου μὲ τὸν κορμὸ τῆς Γενικῆς Θεωρίας τοῦ Δικαίου. Καὶ δίδασκε, ἴσως ἐναργέστερα ἀπὸ ἄλλους μεγάλους ἐκπροσώπους τῆς ἀλλοδαπῆς θεωρίας, ὅτι ἡ ἀνάπτυξις νομικοῦ δόγματος, χωρὶς τὴ γνώσιν τῶν βασικῶν προβλημάτων τῆς Φιλοσο-

2. Βλ. τὴ δεύτερη ἐκδόσιν τοῦ 1978.

3. Βλ. τὴν παρέμβασίν του στὸ ἐτήσιον Πανελλήνιον Συνέδριον τῆς Ἐνώσεως Ἑλλήνων Δικονομολόγων τῆς Θεσσαλονίκης, Ἐπ.Ἐπ.Δ.Σ.Θ., 7, 1986, σ. 66.

φίας και τῆς Γενικῆς Θεωρίας τοῦ Δικαίου, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀσφαλῆς. Καὶ περαιτέρω: ὅτι καὶ ἡ δομὴ καὶ ἡ πορεία τῆς δίκης, ὅπως καὶ ἡ διάρθρωση τῆς δικαστικῆς ἀποφάσεως ὡς μέσου ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης, μόνο μὲ βάση τὰ πορίσματα τῆς Λογικῆς τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Γνωσιολογίας εἶναι δυνατὸ νὰ προσεγγίζονται γόνιμα. Ἔτσι, τὰ στέρεα θεμελιωμένα ἐρευνητικὰ πορίσματα τοῦ πείθουν· καὶ τακτοποιοῦν ὀριστικὰ τὰ ἀμφιλεγόμενα ζητήματα.

Ἐνα ἐπόμενο, πρωτοπόρο γιὰ τὴν ἐποχὴ του, καὶ συνεπὲς πρὸς τὰ δύο προηγούμενα, ἐπίτευγμα τοῦ ἔργου τοῦ Γ. Μητσοπούλου στὸν χῶρο τοῦ Ἀστικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου εἶναι ὅτι θεμελιώθηκε ἀπὸ πολὺ νωρὶς στὴν ἐπίγνωση ὅτι οἱ δικονομικοὶ κανόνες πρέπει νὰ ἐρμηνεύονται ὑπὸ τὸ φῶς τῶν συνταγματικῶν ἐγγυήσεων, καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς χρηστῆς δίκης, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 6 τῆς ΕΣΔΑ καὶ τὸ Πρῶτο Πρόσθετο Πρωτόκολλό της.

Τὰ δύο ἄλλα μόνιμα χαρακτηριστικὰ τῶν συγγραφῶν τοῦ Γ. Μητσοπούλου εἶναι ἡ θεμελίωσή τους σὲ εὐρύτατη συγκριτικὴ θεώρηση —ἐντυπωσιακὴ σὲ ἔκταση καὶ βάθος— καὶ ἡ ἄρρηκτη σύνδεσή τους μὲ τὴν πράξη ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου. Γιὰ τὸν Γ. Μητσόπουλο ἡ ἀποστολὴ τῆς δικονομικῆς θεωρίας συνίσταται, ὅχι μόνον στὴν ἀνάλυση τῶν νομικῶν αἰτιολογιῶν τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων, ἀλλὰ ἰδίως στὴν ἀνίχνευση καὶ ἀξιολόγησι τῶν συγκεκριμένων δικαστικῶν ἀπαντήσεων στὶς διαφορὲς ποὺ κρίθηκαν.

6. Ἄν ἐπιχειρήσει κανεὶς μιὰ πιὸ ἐξειδικευμένη προσέγγιση στοῦ ἔργο τοῦ Γ. Μητσοπούλου, ἀξίζει νὰ ἀρχίσει ἀπὸ τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ του, μὲ τίτλο *Ἡ ἀναγνωριστικὴ ἀγωγή κατὰ τὸ ἐλληνικὸν δικονομικὸν δίκαιον* (1947), μιὰ ἀπὸ τίς λίγες διατριβὲς ποὺ ἀνατυπώθηκαν στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ ἔργο πρωτόλειο. Ἡ διατριβὴ εἶναι ρωμαλέα στὴ σύλληψη, ὅπως καὶ πυκνὴ σὲ νοήματα. Ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο δεῖγμα ἐφαρμογῆς τῆς τελολογικῆς μεθόδου στοῦ δικονομικοῦ δίκαιο, ποὺ ἔκτοτε μὲ συνέπεια θ' ἀκολουθήσει ὁ συγγραφέας της σὲ ὅλη τὴν ἐπιστημονικὴ πορεία του. Θεμελιώνει γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα τὴν ἀναγνωριστικὴ ἀγωγή στὴν ἔννοια τῆς δικονομικῆς ἀξιώσεως· καὶ ἀποδεικνύει τὴν αὐτοτέλειά της ἀπέναντι στὴν καταψηφιστικὴ ἀγωγή.

Ἡ ὑφηγεσίᾳ τοῦ Γ. Μητσοπούλου, μὲ τίτλο *Ἡ πιθανολόγησις ἐν τῷ Ἀστικῷ Δικονομικῷ Δικαίῳ* (1952), συνιστᾷ μιὰ εὐρύτατη γνωσιολογικὴ θεώρηση στὴν περιοχὴ τοῦ Δικαίου τῆς ἀποδείξεως. Ἀξιοποιεῖ τὴν ἱστορικὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν τελολογικὴ μέθοδο· καὶ στὴν κυριολεξία διαμορφώνει

τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἀποδείξεως στὸ ἐλληνικὸ δίκαιο. Ἐπιπλέον προτείνει, ἀλλὰ καὶ καθιερώνει τὸν σχετικὸ ἐπιστημονικὸ ὄρο, ὁ ὁποῖος στὴ συνέχεια περνᾷ καὶ στὸ κείμενο τοῦ ΚΠολΔ (ἄρθρο 347). Ἀξίζει ἴσως νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἀποδείξεως, γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μόνο ἀπλῆς πιθανότητας ὡς πρὸς τὴν ἀλήθεια τῶν ἰσχυρισμῶν τῶν διαδίκων, κυριαρχεῖ σήμερα στὴν ἐλληνικὴ νομικὴ πραγματικότητα, καθὼς ἀποτελεῖ τὸ εἶδος τῆς ἀποδείξεως ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴ διαδικασία τῶν ἀσφαλιστικῶν μέτρων.

Τὸ σύγγραμμα τοῦ Γ. Μητσοπούλου μὲ τίτλο *Πολιτικὴ Δικονομία*, τὸ πρῶτο ποὺ θεμελιώνεται στὴν εἰσαγωγικὴ παρουσίαση τῆς Γενικῆς Θεωρίας καὶ τῆς Λογικῆς τοῦ Δικαίου, ἔχει ἀξιολογηθεῖ⁴ ὡς «σταθμὸς στὴν ἐπιστῆμη τοῦ δικονομικοῦ δικαίου». Ὅπως ὑπογραμμίζει κατεξοχὴν ἀρμόδιος σχολιαστὴς του⁵, συνδυάζει τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς συστήματος τῆς πολιτικῆς δικονομίας –τοῦ πρώτου ὑπὸ τὸν ΚΠολΔ– μὲ τὴ μονογραφικὴν χαρακτῆρα λεπτομερειακὴ ἀντιμετώπιση τῶν ζητημάτων.

Πολλὲς ἀπὸ τίς σημαντικὰς μονογραφίες τοῦ Γ. Μητσοπούλου ἔχουν συγκεντρωθεῖ στοὺς δύο συλλογικοὺς Τόμους τῶν Μελετῶν του, ποὺ κυκλοφόρησαν τὸ 1983 καὶ τὸ 1997, «πολύτιμο θησαύρισμα καρπῶν γνήσιου πνευματικοῦ μόχθου» καὶ «ἐπιβλητικὸ μνημεῖο τοῦ ἐπιστημονικοῦ βίου τοῦ συγγραφέα του», ὅπως γράφει στὸ *NoB* ὁ διακεκριμένος σχολιαστὴς του⁶. Ἡ πρώτη ομάδα ἀπὸ αὐτές⁷, στὴν ὁποία πρέπει νὰ σταθῶ, συγκροτεῖ σύστημα μνημειώδους εἰσαγωγῆς στὴν ἀναιρετικὴ διαδικασία. Ἐρευνᾷ τίς ἔννοιες τοῦ πραγματικοῦ καὶ τοῦ νομικοῦ ζητήματος, ὅπως καὶ τὴ μετα-

4. Βλ. γι' αὐτὴν τὴν ἀναφορὰ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΑΡΟΝ, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 63, 1988, σ. 58.

5. ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀρμ., 27, 1973, σ. 333-337.

6. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *NoB*, 32, 1984, σ. 200.

7. «Αἱ ἀόριστοι ἔννοιαι ἐν τῇ ἀναιρετικῇ διαδικασίᾳ» (1965). «Ἡ διάκρισις πραγματικοῦ καὶ νομικοῦ ζητήματος ἐν τῇ ἀναιρετικῇ διαδικασίᾳ», γενικὴ εἰσήγησις στὸ 4ο Διεθνὲς Συνέδριο τοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου τοῦ 1967, δημοσιευμένη ἐλληνικά, γαλλικά καὶ γερμανικά. «Θεωρήσεις τῆς διακρίσεως πραγματικοῦ καὶ νομικοῦ ζητήματος», δημοσιευμένη γαλλικά στὸν *Τιμητικὸ Τόμο* τοῦ Προέδρου τῆς Ἰταλικῆς Δημοκρατίας Segni τὸ 1967. «Περὶ τοῦ νομικοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ πραγματικοῦ γεγονότος», μελέτη ποὺ ἀφιερώθηκε στὸν Χ. Φραγκίστα καὶ ποὺ δημοσιεύθηκε καὶ γερμανικά στὴν Ἰταλία τὸ 1983, στὸν *Τιμητικὸ Τόμο* T. Carnacini.

ξύ τους διάκριση. Έκθέτοντας κριτικά, αξιολογώντας και αντικρούοντας τις απόψεις διάσημων θεωρητικών του δικαίου, οι μονογραφίες αυτές του Γ. Μητσοπούλου επιχειρούν με έμβριθεια τη λογική ανάλυση της πράξεως εφαρμογής του δικαίου, για να ανακαλύψουν εντέλει το διαχωριστικό όριο μεταξύ της ανέλεγκτης οντολογικής και της ελεγκτής δεοντολογικής κρίσεως. Το όριο αυτό ακολουθεί σήμερα ή νομολογία του Άρειου Πάγου.

Δεν πρέπει ακόμη να παραλειφθεί η αναφορά των μελετών: «Η έννοια της έκουσας δικαιοδοσίας» (του 1971)⁸, «Η επίδρασις του Συντάγματος επί της πολιτικής δικονομίας» (του 1975)⁹, και «Η θεωρία του αστικού δικονομικού δικαίου»¹⁰. Η πρώτη οδηγήθηκε για πρώτη φορά στον συνθετικό όρισμό της έννοιας της έκουσας δικαιοδοσίας, ο οποίος εκτοτε επικράτησε απόλυτως. Η δεύτερη προσανατόλισε όριστικά τη δικονομική έρευνα στην αναζήτηση της επιδράσεως των συνταγματικών ρυθμίσεων επί της άπονομης της πολιτικής δικαιοσύνης. Η τρίτη, που αποτελεί το περίφημο έναρκτήριο μάθημα του Γ. Μητσοπούλου ως τακτικού καθηγητή της έδρας της Πολιτικής Δικονομίας, έρευνα «μακροδιάστατης επιστημονικής όπτικής με συνδυασμό και συστήματος και ιστορίας, αλλά και με πρόσφορη καλλιέπεια»¹¹, παίρνει θέση σε όλα τα θεμελιώδη ζητήματα της σύγχρονης δικονομικής θεωρίας¹². Οί πολυπληθείς ειδικές δικονομικές μελέτες του Γ. Μητσοπούλου, τέλος, όλες αφιερωμένες στα πλέον κρίσιμα ζητήματα του κλάδου, έχουν προικισμένη την ελληνική επιστήμη με θεωρητικές βάσεις που έπηρέασαν την περαιτέρω εξέλιξή της¹³.

8. ΝΔ, 1971, σ. 333 έπ. Βλ. ακόμη ΤΟΝ ΙΔΙΟ, *Πολιτική Δικονομία Α'*, 1971, σ. 115 έπ. Η μελέτη δημοσιεύθηκε και γαλλικά στον *Τιμητικό Τόμο Ζέπου* το 1973.

9. Δ, 6, 1975, σ. 673 έπ. = *Μελέται Ι*, 1983, σ. 213 έπ. Η μελέτη περιλήφθηκε και σε γερμανική γλώσσα στον *Τιμητικό Τόμο Friedr. Bosch* το 1976.

10. Δ, 1, 1970, σ. 7 έπ.

11. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΝΟΒ, 32, 1984, σ. 200.

12. Η μελέτη δημοσιεύθηκε και γαλλικά στο *Μεξικό* στον *Τιμητικό Τόμο* του Zamora I Castillo το 1975.

13. Άς μου επιτραπεί ν' αναφέρω μόνο μερικούς ακόμη από τους σχετικούς τίτλους: «Η ίκανότης ως διαδίκων των ενώσεων προσώπων των μη κεκτημένων νομικήν προσωπικότητα» (1970). «Και πάλιν περί της έννοιας της διατάξεως του άρθρου 62 έδ. 2 ΚΠολΔ» (1992), που αφιερώθηκε στον Ν. Παπαντωνίου. «Η θέσις του δικονομικού έγγυητού κατ' άρθρα 274 και 277 ΚΠολΔ» (1974).

Ειδικότερη αναφορά προσήκει στα έργα που ο Γ. Μητσόπουλος συνέγραψε κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του.

Ανεπανάληπτη συμβολή στη δογματική έπεξεργασία του δικονομικού δικαίου συνιστούν οι έρευνες του έκλιπόντος για τη λειτουργία του δικαίου πλάσματος. Τα πορίσματα της έρευνάς του αυτής, που κατέληξαν σε συρρίκνωση της σχετικής έννοιας εκεί μόνο όπου υπάρχει αντιφατική σχέση ανάμεσα στην προϋπόθεση και την έννομη συνέπεια του κανόνα, περιλήφθηκαν στη μονογραφία του 1998, υπό τον τίτλο *Το πρόβλημα της έννοιας του δικαίου πλάσματος*, μονογραφία μεταφρασμένη και στη γαλλική γλώσσα με τίτλο *Le problème de la Notion de Fiction Juridique*¹⁴. Ακολούθησε η μονογραφία με τίτλο: *Η Έλλειψις νομίμου βάσεως ως λόγος αναιρέσεως*, σε πρώτη έκδοση το 2005, και σε δεύτερη έκδοση το 2006, που εμφανίστηκε επίσης σε γαλλική γλώσσα, υπό τον τίτλο *Le Manque de Base Légale du Point de Vue du Droit Comparé*, το 2007. Το τελευταίο δικονομικό δημοσίευσμά του είναι έντελως πρόσφατο: Το 2010 είδε το φως της δημοσιότητας η σπουδαία μελέτη του «Η διδασκαλία του Οικονομίδου για την έννοια της αναγκαιότητας προϋποθέσεως ως όρου επέκτασεως του δεδικασμένου – Τα παρεμπίπτοντα ζητήματα (331 ΚΠολΔ)»¹⁵.

Ο δικονομικός στοχασμός του Γ. Μητσοπούλου υπήρξε νηφάλιος,

«Διαδικαστικά πράξεις» (1979), που αφιερώθηκε στον Γ. Ράμμο. «Η όμοδικία κατά το παρ' ημίν δίκαιον» (1981), που αφιερώθηκε στον Γ. Οικονομόπουλο· και «Αναγκαία όμοδικία κατά το ελληνικό δίκαιο» (1981), που δημοσιεύθηκε και γερμανικά και αφιερώθηκε στον Fritz Baur. «Κατάσχεσις ιδανικού μεριδίου πράγματος αποκλειστικής κυριότητας του οφειλέτου» (1981), που αφιερώθηκε στον Α. Λιτξερόπουλο. «Ανακοπή του εκ προσυμφώνου αγοραστοῦ ἐπὶ καταχρηστικῇ ἀσκήσει ὑπὸ τοῦ συνδίκου τῆς διὰ πλειστηριασμοῦ ἐπισπευδομένης ἐκτελέσεως» (1984), αφιερωμένη στον Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρο. «Τὸ καθῆκον τοῦ δικαστηρίου καθοδηγήσεως τῶν διαδίκων πρὸς συμπλήρωσιν ἢ διασάφησιν τῶν ἰσχυρισμῶν των» (1986), που αφιερώθηκε στον Γ. Παπαχατζή. «Νέα μορφή αὐτοτελοῦς πρόσθετης παρεμβάσεως;» (1990), που αφιερώθηκε στον Κ. Βαβοῦσκο. «Ἡ φύσις τοῦ σημειώματος περὶ ἀναστολῆς τῆς ἀναγκαστικῆς ἐκτελέσεως» (1992), που αφιερώθηκε στον Ι. Δεληγιάννη, κ.ά.

14. Ἐξαιρετικά ἐπαινετική γιὰ τὴ μονογραφία αὐτὴ ὑπῆρξε ἡ κριτικὴ τοῦ FR. TERRÉ, *Archives de Philosophie du Droit*, 47, σ. 501 ἐπ.

15. Ἑλλ.Δικ., 51, 2010, σ. 1 ἐπ.

βαθὺς καὶ ἀκριβολόγος. Οἱ σφιχτοδεμένες ἀναπτύξεις τῶν μελετῶν του βρίθουν ἀπὸ παραπομπές. Ποτὲ δὲν ἔλειψε ἡ ἀναφορὰ στὶς ἐντελῶς πρόσφατες διδακτορικὲς διατριβὲς ἢ ἄλλες εἰδικὲς ἐργασίες τῶν νέων ἐπιστημόνων, ἢ ἐγκυρὴ ἐπιστημονικὴ ἀξιολόγηση, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἡ πολύτιμη ἐνθάρρυνση. Οἱ γνωμοδοτήσεις, τέλος, τοῦ Γ. Μητσοπούλου, ἐπιστημονικὰ δοκίμια μὲ πολὺπλευρὴ πάντοτε τεκμηρίωση, ἔχουν συχνὰ χαράξει δρόμους γιὰ τὴ νομολογία. Ἀφοροῦν μερικὰ ἀπὸ τὰ πλέον ἀκανθώδη ζητήματα καὶ παραπέμπονται ἀδιάλειπτα. Ἄς ἀναφερθεῖ ὡς παράδειγμα ἡ γνωμοδότησή του γιὰ τὴν προστασία τρίτων, οἱ ὅποιοι θίγονται ἀπὸ μία καταχρηστικὴ ἀναγκαστικὴ ἐκτέλεση.

7. Θὰ κλείσω τὴν παρουσίαν μου μὲ κάποια χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τῆς καταλυτικῆς ἐπιρροῆς ποὺ ἄσκησε τὸ ἔργο τοῦ Γ. Μητσοπούλου σὲ θέματα ὕψιστης κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς σημασίας.

Στὰ πενήντα περίπου χρόνια ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου τῆς ἀναγκαστικῆς ἐκτελέσεως ὑπὸ τὸν ΚΠολΔ, μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικότερες θεωρητικὲς κατακτήσεις, ποὺ στήριξαν πρακτικὲς λύσεις μεγάλης σπουδαιότητος, ὑπῆρξε ἡ ἐμπέδωση τῆς ἀντιλήψεως ὅτι ἡ ἀναγκαστικὴ ἐκτέλεση ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τίς τρεῖς μορφές παροχῆς ἔννομης προστασίας, ποὺ γνωρίζει καὶ τὴ συνταγματικὴ κατοχύρωση τοῦ ἀρθροῦ 20 Σ/1975. Τὸ θέμα ἀνέκίνησε ὁ Γ. Μητσόπουλος, τόσο στὸ ἐγχειρίδιό του¹⁶, ὅσο καὶ στὴν εἰδικὴ μελέτη του (τοῦ 1975) γιὰ τὴν Ἐπίδραση τοῦ Συντάγματος ἐπὶ τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας¹⁷, γιὰ νὰ ἀκολουθήσει ἔκτοτε σύσσωμη ἡ ἐλληνικὴ θεωρία¹⁸. Προβλέποντας μὲ διορατικότητα τίς μετέπειτα ἐξελίξεις, ὁ Γ. Μητσόπουλος ἔγραφε¹⁹: «Ὑπὸ τοιαύτην δὲ ἐρμηνευτικὴν ἀφετηρίαν οὐ μόνον τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ ἡ συνταγματικότης... τοῦ μὴ ἐπιτρεπτοῦ τῆς ἀναγκαστικῆς ἐκτελέσεως κατὰ τοῦ ἐλληνικοῦ δημοσίου πρὸς ἱκανοποίησιν

16. Πολιτικὴ Δικονομία Α', 1972, σ. 76 ἐπ. (78-79).

17. Δ, 6, 1975, σ. 673 ἐπ. = Δημοσιεύματα Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Διεθνῶς καὶ Ἀλλοδαποῦ Δικαίου, 9, 1976, σ. 55 ἐπ. = Μελέται Ι, 1983, σ. 213 ἐπ.

18. Χαρακτηριστικὸ δεῦγμα ἡ σχετικὴ μονογραφία τοῦ Ν. ΚΛΑΜΑΡΗ, Τὸ δικαίωμα δικαστικῆς προστασίας κατὰ τὸ ἀρθρο 20 §1 Συντάγματος 1975, 1989, ἰδίως σ. 167 ἐπ.

19. Μελέται Ι, 1983, σ. 219.

χρηματικής απαιτήσεως... αλλά και λύνονται θετικῶς πλεῖστα ἄλλα θέματα, ὡς λ.χ. ὅτι εἶναι ἐπιτρεπτή εἰς χειρὰς Τραπεζίης ὡς τρίτης ἢ κατάσχεσις ἀπορρήτου καταθέσεως...» Εἰκοσιπέντε περίπου χρόνια ἀργότερα ἢ ἐλληνική νομολογία²⁰, ὑπὸ τὸ βάρος καὶ τῶν σχετικῶν διεθνῶν Συμφώνων ποὺ κύρωσε ἡ Ἑλληνικὴ Δημοκρατία, ἐμελλε νὰ ἀποδεχθεῖ τὶς θέσεις τοῦ Γ. Μητσοπούλου γιὰ τὴν ἐκτέλεση κατὰ τοῦ ἐλληνικοῦ δημοσίου· ἀλλὰ καὶ ὁ ἀναθεωρητικὸς συνταγματικὸς νομοθέτης τοῦ 2001 νὰ περιλάβει ρητὴ ἐπὶ τοῦ θέματος πρόβλεψη (ἄρθρο 94 §4 ἐδ. γ Σ)²¹. Ἐπιπρόσθετα ὁ ΑΠ²², μὲ ἀπόφαση τῆς ὁλομέλειας, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἕλληνας νομοθέτης (ἄρθρο 24 ν. 2915/2001), ἔκαναν τὴ γνωστὴ στροφή ὑπὲρ τοῦ ἐπιτρεπτοῦ τῆς κατασχέσεως τῶν τραπεζικῶν καταθέσεων. Τὸ 1978 ὁ Γ. Μητσόπουλος ἔδειξε²³, μὲ σθεναρὰ ἐπιχειρήματα, ὅτι ἡ ἀπαγόρευση ἀναγκαστικῆς ἐκτελέσεως τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων μὲ νόμο –τακτικὴ προσφιλὴς γιὰ τὸν Ἕλληνα νομοθέτη– παραβιάζει καὶ τὸ ἄρθρο 1 §1 τοῦ Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως²⁴. Ἡ ἐλληνικὴ νομολογία, ποὺ ἐπὶ πολὺ ἀναγνώριζε ὅτι τὸ συνταγματικὰ κατοχυρωμένο δικαίωμα τῆς

20. Πλήρης ὁλ. ΑΠ 21/2001, Γ. ΦΡΟΥΝΤΖΟΣ, Δ, 33, 2002, σ. 20 ἐπ., μὲ ἐνημ. σημ. Κ.Ε.Μ.(πέη) = Ἑλλ.Δικ., 43, 2002, σ. 83 ἐπ. = ΔΕΝ, 58, 2002, σ. 185 ἐπ. = Αρχ.Ν, ΝΓ', 2002, σ. 86 ἐπ. = Ἐπ.Ἐργ.Δ, 61, 2002, σ. 494 ἐπ.· ἤδη Ἑλ. Συν., Πρακτικὸ τῆς 14ης Γενικῆς Συνεδριάσεως τῆς Ὁλομέλειας τῆς 25.5.1998, Β. ΧΑΣΑΠΟΓΙΑΝΝΗΣ, Δ, 29, 1998, σ. 1068 ἐπ. (1072), μὲ παρατηρήσεις ΜΠΕΝ' Ἑλ. Συν., Πρακτικὸ τῆς 10ης Γενικῆς Συνεδριάσεως τῆς Ὁλομέλειας τῆς 24.2.1999, Β. ΧΑΣΑΠΟΓΙΑΝΝΗΣ, Ἑλλ.Δικ., 41, 2000, σ. 1457 ἐπ., μὲ ἐνημ. σημ. ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗ (σ. 1463 ἐπ.) = Ἐπ.Ἐργ.Δ, 58, 1999, σ. 562 ἐπ.

21. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες βλ. ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΣΗ, Τὸ Δημόσιο ὡς παθητικὸ ὑποκείμενο ἀναγκαστικῆς ἐκτελέσεως (Μὲ ἀφορμὴ τὶς ΑΠ 1264-1265/2011 καὶ τὸ νέο ἄρθρο 326 §5 ν. 4072/2012), ΝοΒ, 61, 2013, σ. 329 ἐπ.

22. Πλήρης ὁλ. ΑΠ 19/2001, Θ. ΤΖΕΜΟΣ, Δ, 33, 2002, σ. 133 ἐπ.

23. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ προστασία τῶν περιουσιακῶν δικαιωμάτων κατ' ἄρθρον 1 τοῦ πρώτου προσθέτου πρωτοκόλλου τῆς συμβάσεως τῆς Ρώμης «διὰ τὴν προστασίαν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν», ΤόΣ, ΠΓ', 1987, σ. 217 ἐπ. = Μελέται Π, 1997, σ. 137 ἐπ.

24. Βλ. ἐπίσης ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Δεδικασμένον καὶ ἐκτελεστότης ἀποφάσεως τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου ἐπιδικαζούσης χρηματικὴν ἀπαίτησιν, Τιμητικὸς Τόμος Γεωργ. Βλάχου, 1995, σ. 493 ἐπ. = Δ,

ιδιοκτησίας καλύπτει μόνο τὰ ἐμπράγματα δικαιώματα, ἐπιχείρησε ἔτσι τὸ 1998 ἓνα βαρυσήμαντο ἄνοιγμα, καὶ δέχθηκε²⁵ ὅτι κατοχυρώνονται ἀπὸ τὸ Πρωτόκολλο καὶ οἱ ἐνοχικὲς ἀπαιτήσεις. Ὁ Γ. Μητσόπουλος ἀπὸ τὸ 1995 εἶχε προειδοποιήσει²⁶ ὅτι τὰ ἑλληνικὰ δικαστήρια δὲν θὰ μποροῦν πλέον νὰ ἀκολουθοῦν τὴν παλαιότερη στενὴ ἑρμηνεία τους, χωρὶς συνέπειες.

Ἐνα ἄλλο ἐπίτευγμα τῶν ἐρευνῶν τοῦ Γ. Μητσοπούλου ὑπὸ τὸν ΚΠολΔ ἀποτελεῖ ἡ θεμελίωση τῆς ἄμεσης ἐφαρμογῆς τοῦ ἄρθρου 25 §2 Σ/1975 γιὰ τὴν ἀπαγόρευση καταχρήσεως δικαιώματος καὶ στὸ πεδίο τῆς ἀναγκαστικῆς ἐκτελέσεως. Αὐτὴ ἡ ἀναγωγὴ τῆς ὀριοθετήσεως τῆς ἀναγκαστικῆς ἐκτελέσεως σὲ ἐπίπεδο συνταγματικό, ποὺ πρέπει νὰ γίνεται ἀντιληπτὴ ὡς τὸ ἀντιστάθμισμα τῆς θεωρητικῆς παραδοχῆς γιὰ τὴ συνταγματικὴ κατοχύρωση τοῦ δικαιώματος ἐκτελέσεως, ἐπιχειρήθηκε ἀπὸ τὸν Γ. Μητσόπουλο στὴ μελέτη του τὴ δημοσιευμένη τὸ 1987 στὸν *Τιμητικὸ Τόμο τοῦ Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου*²⁷. Ἡ ἐπίδραση τῆς θέσεως αὐτῆς στὴ νομολογία φαίνεται ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ ἀποφάσεων τοῦ ΑΠ, ποὺ ἐπικαλοῦνται πλέον εὐθέως τὸ ἄρθρο 25 §3 Σ/1975.

Ὁ Γ. Μητσόπουλος διατύπωσε, τέλος, τὸ 1975 πρῶτος τὴν ἄποψη²⁸ ὅτι ἡ προσωπικὴ κράτηση γιὰ χρέη βρίσκεται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ ἄρθρο 2 Σ, δηλαδὴ πρὸς τὴ συνταγματικὴ κατοχύρωση τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀξίας

26, 1995, σ. 853 ἐπ. = *Μελέται* II, 1997, σ. 355 ἐπ. Βλ. ΤΟΝ ΙΔΙΟ, *Festschrift H. Fenge*, σ. 97 ἐπ. = *Dike International*, 2, 1995, σ. 13 ἐπ.

25. Ὁλ. ΑΠ 40/1998, ΝοΒ, 47, 1999, σ. 752, μὲ σημ. Ι. ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ (σ. 754 ἐπ.). Βλ. ἐπ' αὐτῆς τὴ μελέτη ΚΛΕΙΜΑΤΗ, Ἡ ἀπόφαση 40/1998 τῆς ὀλομέλειας τοῦ Ἀρείου Πάγου – Οἱ βάσεις ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς σεβασμοῦ καὶ προστασίας τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐγγύρησής τῆς ιδιοκτησίας, ΝοΒ, 47, 1999, σ. 705 ἐπ.

26. Βλ. *Τιμ. Τόμο Βλάχου*, σ. 494 ἐπ. = Δ, 26, 1995, σ. 852 ἐπ. (860) = *Τιμ. Τόμο Fenge*, σ. 108-109.

27. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀνακοπὴ τοῦ ἐκ προσυμφώνου ἀγοραστοῦ καὶ κατόχου ἀκινήτου τοῦ πτωχοῦ ἐπὶ καταχρηστικῇ ἀσκήσει ὑπὸ τοῦ συνδίκου τῆς διὰ πλειστηριασμοῦ ἐπισπευδομένης ἐκποιήσεως, *Τιμητικὸς Τόμος Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου*, 1987, σ. 277 ἐπ. = *Μελέται* II, 1997, σ. 155 ἐπ.

28. Στὴ μελέτη, Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Συντάγματος ἐπὶ τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας, Δ, 6, 1975, σ. 673 (678) = *Δημοσιεύματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Διεθνῶς καὶ Ἀλλοδαποῦ Δικαίου*, 9, 1976, σ. 55 ἐπ. = *Μελέται* I, 1983, σ. 213 ἐπ.

του ανθρώπου. Σε άρμονία προς τη θέση αυτή η 'Ολ. ΑΠ²⁹ χαρακτήρισε τη διάταξη του άρθρου 2 Σ ως κανόνα δικαίου με άμεση ισχύ. "Όσα με διορατικότητα υποστήριξε τότε ο Γ. Μητσόπουλος τέθηκαν επί τάπητος 22 χρόνια αργότερα με επείγουσα μορφή, καθώς το άρθρο 11 ν. 2462/1997, που κύρωσε το Διεθνές Σύμφωνο για τα Άτομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, δημιούργησε το όξι πρόβλημα για το πώς επενεργεί αυτό στην ελληνική ρύθμιση για την προσωπική κράτηση³⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι, τριάντα πέντε χρόνια αργότερα, το Άνωτατο Ειδικό Δικαστήριο³¹ υιοθέτησε τις θέσεις του Γ. Μητσοπούλου και αποδέχθηκε ότι η προσωπική κράτηση για χρέη προς το Δημόσιο προσβάλλει το άρθρο 2 του Σ/1975. "Όπως είναι άλλωστε γνωστό, το άρθρο 62 ν. 3994/2011 έχει ήδη καταργήσει την προσωπική κράτηση και για τα ιδιωτικά εμπορικά χρέη.

Έπιτρέψτε μου να τελειώσω, επιστρέφοντας και πάλι σε όσα είπε ο ίδιος ο Γ. Μητσόπουλος για την όλη επιστημονική πορεία του. Κλείνοντας τον επίσημο λόγο του, κατά την αναγόρευσή του σε επίτιμο διδάκτορα της περιώνυμης Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Tübingen, και απευθυνόμενος στους ξένους συναδέλφους του, εκμυστηρεύθηκε³²: «Ακολουθοῦμε και ἐμεῖς, ὅπως καὶ σεῖς, τὴν ἀρχὴ τὴν ὁποία ἐπιγραμματικῶς διατύπωσε ὁ Πλάτων³³. Ὑπάρχει στὴν ψυχὴ μας μιὰ δύναμη ν' ἀγαποῦμε τὴν ἀλήθεια καὶ γι' αὐτὴν νὰ κάνουμε τὰ πάντα».

29. Πλήρης ὁλ. ΑΠ 40/1998, ΝοΒ, 47, 1999, σ. 752. Για τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ειδικότερα ΚΑΣΙΜΑΤΗ, ΝοΒ, 47, 1999, σ. 705 (706 ἐπ.).

30. Για τὸ θέμα ειδικότερα ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΣΗ, *Δίκαιο ἀναγκαστικῆς ἐκτελέσεως II, Εἰδικὸ Μῆρος*, 2001, §67, ἀρ. 29 ἐπ.· ἰδίως Η ΙΔΙΑ, *Ἡ προσωπικὴ κράτηση γιὰ χρέη μετὰ τὸ Διεθνές Σύμφωνο γιὰ τὰ Ἀτομικὰ καὶ Πολιτικὰ Δικαιώματα* (ν. 2462/1997) ὡς πρόβλημα ἐρμηνείας τοῦ ἐσωτερικοῦ δικαίου, στὸν τόμο *Πρόβλήματα ἐρμηνείας στὴ μνήμη Κωνσταντίνου Κακούρη*, 2004, σ. 557 ἐπ.

31. ΑΕΔ 1/2010, Ἐφ.Α.Δ., 2010, σ. 463 ἐπ., με παρατηρήσεις ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ.

32. Βλ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟ, *Γερμανικὴ νομικὴ ἐπιστῆμη καὶ ἐλληνικὴ νομικὴ σκέψις*, Δ, 1985, σ. 99 ἐπ. (103).

33. «Πέφυκε τῆς ψυχῆς ἡμῶν δύναμις ἐρᾶν τε τοῦ ἀληθοῦς καὶ πάντα ἕνεκα τούτου πρᾶττειν» (ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Φίληβος* 58 δ).

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 1ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2014

ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑ ΚΑΙ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ ΩΣ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΝΙΚΗΤΑ ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ

Στις 16 Ιανουαρίου 2014 –για πρώτη φορά στη Γαλλία– το διοικητικό δικαστήριο του Châlons-en-Champagne ἀρνήθηκε στην Ιατρική ομάδα του νοσοκομείου της Reims τὴ δυνατότητα νὰ προβεῖ στὸν τερματισμὸ τῆς ζωῆς (δηλαδή διακοπῆς τῶν Ιατρικῶν διαδικασιῶν) ἑνὸς ἀσθενοῦς ὀνόματι Lambert, ποὺ κατόπιν δυστυχήματος βρισκόταν ἐπὶ πέντε ἔτη σὲ κατὰστα-ση ἐλάχιστης συνείδησης (παύσης ἐπαφῆς μὲ τοὺς ἄλλους¹). Οἱ δικαστὲς ἔκριναν ὅτι «ἐφ’ ὅσον δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ στὸν ἀσθενῆ ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς συγκινησιακῆς δραστηριότητος, ἡ συνέχισή τῶν Ιατρικῶν φροντίδων δὲν ἔχει σκοπὸ μόνον τὴν τεχνητὴ διατήρησή τῆς βιολογικῆς ζωῆς» καὶ δὲν ἀποτελεῖ «μὴ λογικὴ ἐμμονή» (obstination déraisonnable, κατὰ τὸν νόμο) σ’ αὐτές. Συνεπῶς ἡ διακοπὴ τους «χαρακτηρίζεται σοβαρὴ καὶ προφανῶς παράνομη προσβολὴ τοῦ δικαιώματος στὴ ζωή»².

1. Ὁ γαλλικὸς τεχνικὸς ὅρος εἶναι pauci-relationnel, τοῦ ὁποῖου τὸ πρῶτο συνθετικὸ ἀποδίδει τὴν ἑλληνικὴ λέξη παύση (pauci). Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν παύει νὰ ἐμπνέει καὶ νὰ ἐμπλουτίζει τὴν ἀλλοδαπὴ ἐπιστημονικὴ ὀρολογία!

2. Βλ. *Le Monde*, 18 janvier 2014, σ. 10-11.

Ἡ ὑπόθεση Lambert δὲν εἶναι ἡ πρώτη ποὺ δημιουργεῖ αἴσθησις³ καὶ θέτει ὀριακὰ ἀνθρώπινα ζητήματα, ἠθικὰ διλήμματα καὶ λεπτὰ ἱατρικὰ προβλήματα (διάκριση μεταξὺ τῆς ἀνθρώπινης κατάστασης τοῦ φυτοῦ [état végétatif] καὶ τῆς παύσης ἐπαφῆς μετ' ἄλλους) καὶ τὸ τελικὸ νομικὸ ἐρώτημα: ποιοὶ ἔχουν τὴν τελευταία λέξη, οἱ ἱατροὶ ἢ οἱ δικαστές;

Ἡ πρόσφατη αὐτὴ ὑπόθεση περικλείει, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, τὰ περισσότερα θέματα τῆς ὁμιλίας, ἀφορμὴ γιὰ τὴν ὁποία μοῦ δόθηκε ἀπὸ τὴν ἐμπειρία μου τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἡ θεώρηση εἶναι κατὰ βάση κοινωνιολογική, χωρὶς βέβαια νὰ παραθεωρεῖ τις νομικὲς καὶ ἱατρικὲς παραμέτρους τῶν ἐξεταζομένων θεμάτων.

I. Ἡ αὐτοκτονία στὸ πλαίσιο τῶν σημερινῶν κοινωνιῶν

A. Γενικὲς διαπιστώσεις

Γνωστὴ ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων, ἡ αὐτοκτονία ἦταν κατὰ κανόνα μεμονωμένο καὶ περιορισμένο σὲ ἀριθμὸ φαινόμενο, ἂν καὶ ὑπῆρξαν περίοδοι, ὅπως αὐτὴ τῆς παρακμῆς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, στὶς ὁποῖες εἶχε ἀποκτήσει συλλογικὸ χαρακτήρα, εἶχε γίνῃ ἓνα εἶδος συρμοῦ. Ὡς ἀτομικὸ γεγονὸς ἡ αὐτοκτονία ὀφείλεται σὲ ποικίλα αἷτια, πού, ἂν μερικὲς φορὲς εἶναι δυσερευνήτα, εἶναι συγκεκριμένα: ἀντιζοότητες καὶ ἀτυχήματα διαφόρου φύσεως, ἀκόμη καὶ αἷτια σχετικὰ μὲ φιλοσοφικὴ ἀπαξιωτικὴ στάση ἐναντὶ τῆς ζωῆς, ὅπως στοὺς ἀρχαίους κυνικοὺς καὶ στωικοὺς φιλοσόφους, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν οἱ ἴδιοι αὐτόχειρες⁴.

Ἡ αὐτοκτονία εἶναι μία πράξις ἢ παράλειψις ἀτόμου ποὺ ἐπιφέρει ἐνσυνείδητα τὸν θάνατο τοῦ ἰδίου. Ὡς ἀτομικὸ γεγονὸς φαίνεται κατ' ἀρχὴν νὰ συνδέεται μὲ ἀτομικοὺς παράγοντες καὶ ἐπομένως νὰ ἐνδιαφέρει ἀπο-

3. Βλ. γιὰ τὴν ὑπόθεση Humbert, ποὺ ἔδωσε ἀφορμὴ νὰ ψηφισθεῖ ὁ σήμερα ἰσχύων γαλλικὸς νόμος Leonetti τοῦ 2005, στὴν ἐνότητα IV.

4. Συνθετικὴ παρουσίαση τοῦ φαινομένου τῆς αὐτοκτονίας, βλ., μεταξὺ ἄλλων, στὸ συλλογικὸ ἔργο J. VÉDRIME, O. QUÉNARD, D. WEBER, *Suicide et conduites suicidaires*, t. I (*Aspects socio-culturels épidémiologiques. Prévention et traitement*), Paris 1981· t. II (*Aspects cliniques et institutionnels*), Paris 1982. Βλ. καὶ Γ. ΠΑΝΟΥΣΗ, *Αὐτοκτονίες, στὸ Ἑγκληματογενεῖς καὶ ἐγκληματογόνους κίνδυνοι*, Ἀθήνα 2007, σ. 215-218.

κλειστικά την ψυχολογία και συχνά ειδικότερα την ψυχιατρική⁵. Μπορεί λοιπόν να ενδιαφέρει τον κοινωνιολόγο; Ο Durkheim, ο πρώτος ειδικός έρευνητής του φαινομένου, στο κλασικό έργο του για την αυτοκτονία⁶, θέτει το ερώτημα και απαντά με απλότητα ότι εάν οι αυτοκτονίες, αντί να αντιμετωπισθούν ως γεγονότα μεμονωμένα το ένα από το άλλο, εξετασθούν ως σύνολο που τελείται σε μία δεδομένη κοινωνία και ένα χρονικό διάστημα, θα διαπιστωθεί ότι αποτελούν καθ' έαυτές ένα ιδιαίτερο γεγονός που έχει κοινωνική διάσταση⁷. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη νεώτερη εποχή και ειδικά προϊόντος του 19ου αιώνα, μετά την πολιτική ψυχική διέγερση που έφερε η Γαλλική Επανάσταση, εγκαταστάθηκε σε όλο και μεγαλύτερα στρώματα αυτό που στη Γαλλία ονομάστηκε «*de mal du siècle*», ή άθυμια μελαγχολία, ή όποια αποδόθηκε βασιικά στην επίδραση του τότε διαδεδομένου ρομαντισμού, αλλά της όποιας, κατά τη γνώμη μου, τὰ αίτια ήταν βαθύτερα. Η ψυχική αυτή κατάσταση προκάλεσε σημαντική αύξηση του αριθμού των αυτοκτονιών, στη δυτική Ευρώπη, πράγμα που διεπίστωσε στα τέλη του 19ου αιώνα ο E. Durkheim και το έθεώρησε ως άνησυχητικό σύμπτωμα των δυτικών κοινωνιών.

Αυτό το σύμπτωμα έχει πάρει ευρύτερες διαστάσεις ανά τον κόσμο μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και ιδίως από το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα. Ακριβή στατιστικά και αξιόπιστα στοιχεία είναι δύσκολο να υπάρξουν, αλλά είναι δεδομένο ότι οι σημερινοί καιροί χαρακτηρίζονται από μία κρίση αυτοκτονιών. Σε παγκόσμιο επίπεδο σχεδόν μισό εκατομμύριο άνθρωποι αυτοκτονούν έτησίως, δηλαδή κάθε 40 λεπτά γίνεται μία αυτοκτονία⁸. Υπολογίζεται ότι σε μία τελούμενη αυτοκτονία

5. Στη διάσταση αυτή αναφέρεται το έργο του καθηγητή ψυχιατρικής και ιατρικής ψυχολογίας PIERRE MORON, *Le suicide*, 8e éd., Que sais-je?, Paris 2006.

6. E. DURKHEIM, *Le suicide. Étude de sociologie*, Paris 1897, τελευταία επανέκδοση: Paris 2009 (έλληνική μετάφραση με τίτλο *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, Αθήνα, χ.χ.).

7. E. DURKHEIM, *Le suicide*, ό.π., σ. 26 (σ. 20 της ελαφρώς γλωσσικά συζητήσιμης έλληνικής μετάφρασης).

8. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 24-1-2014. Ας σημειωθεί ότι τὰ στοιχεία αυτά προέρχονται από την Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας ή όποια βασίζεται στις παρεχόμενες πληροφορίες από τὰ διάφορα Κράτη.

άντιστοιχοῦν ὁκτὼ ἀπόπειρες⁹. Μόνο στὴ Γαλλία σημειώνονται κατὰ μέσον ὄρο ἐτησίως περὶ τὶς 200.000 ἀπόπειρες αὐτοκτονίας καὶ περὶ τὶς 10.500 αὐτοκτονίες¹⁰, χωρὶς οἱ δημόσιες ἀρχὲς νὰ ἀντιμετωπίζουν τὸ ζήτημα μὲ τὴ δέουσα προσοχὴ προκειμένου νὰ ἐρευνῶνται τὰ αἷτια καὶ κατὰ συνέπεια νὰ λαμβάνονται μέτρα πρόληψης τῶν αὐτοκτονιῶν¹¹. Στὴ Γερμανία, σύμφωνα μὲ τὴν Ὁμοσπονδιακὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία οἱ αὐτοκτονίες ἀπὸ τὸ 1998 μέχρι τὸ 2010, κυμαίνονται ἐτησίως περίπου, μεταξὺ 10.000 καὶ 11.500, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 2/3 εἶναι ἄνδρες, κατὰ δὲ τὸν καθηγητὴ Armin Schmidtke, τουλάχιστον 100.000 ἄτομα ἐτησίως ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ ἱατρικὰ ἰδρύματα μετὰ ἀπὸ ἀπόπειρες αὐτοκτονίας¹². Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἀναφερθεῖσα ἐπισήμανση τοῦ Durkheim ἔχει ἀποκτήσει σήμερα εὐρύτερο, ἀνησυχητικὸ, σχεδὸν ἐνδημικὸ, χαρακτήρα. Στὴν Ἑλλάδα, σύμφωνα μὲ στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Στατιστικῆς Ἀρχῆς, τὸ 2011 σημειώθηκαν 477 αὐτοκτονίες, ἀριθμὸς ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ αὐξηση 27% σὲ σχέση μὲ τὸ 2010 καὶ 43% σὲ σχέση μὲ τὸ 2007, ποσοστὰ αὐξητικὰ ἐντυπωσιακὰ γιὰ τὸν τόπο μας.

Αὐτοκτονίες ἀνὰ 100.000 ἄτομα ἐτησίως¹³ (βλέπε ἐπόμενη σελίδα).

Β. Σημερινὰ αἷτια αὐτοκτονιῶν

1. Εἶναι γνωστὴ ἡ τυπολογία αὐτοκτονιῶν τοῦ Durkheim ποὺ διέκρινε τρεῖς κατηγορίες, τὴν ἐγωιστικὴ, τὴν ἀλτρουιστικὴ καὶ τὴν ἀνομικὴ (ἡ τελευταία προϋποθέτει καὶ σημαίνει ἔλλειψη ἐπαρκῶν κανόνων κοινωνικῆς συνοχῆς)¹⁴. Μολονότι ὁ Durkheim δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ μεικτῶν τύπων¹⁵, δὲν προχωρεῖ μέχρι νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι ὅλες οἱ αὐτοκτονίες ἔχουν ἐπαμφοτερίζοντα χαρακτήρα, εἶναι δηλαδὴ συγχρόνως παραίτηση (*renon-*

9. Ἐγκυκλοπαιδεῖα *Britannica Larousse*, τ. 1, λῆμμα «αὐτοκτονία», σ. 345.

10. *La Croix*, 5 février 2013, σ. 9.

11. Βλ. τὸ ἔργο τοῦ MICHEL DEBOUT, μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο *Le suicide, un tabou français*, Paris 2012.

12. DEUTSCHER ETHIKRAT, *Infobrief*, 3/12, Dezember 2012, σ. 5.

13. Στοιχεῖα ἀναφερόμενα στὴ διαδικτυακὴ ἠλεκτρονικὴ ἐγκυκλοπαιδεῖα Wikipedia.

14. E. DURKHEIM, ὁ.π. (ἐλληνικὴ μετάφραση), σ. 157 ἐπ.

15. Ὁ.π., σ. 330 ἐπ.

ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΕΣ ΑΝΑ 100.000 ΑΤΟΜΑ ΕΤΗΣΙΩΣ

Χώρα	Μέσος όρος αριθμού αυτοκτονιών ανά 100.000 άτομα	Έτος
Γροιλανδία	83,0	2011
Λιθουανία	31,0	2012
Κίνα	22,2	2011
Ούγγαρία	21,7	2009
Ίαπωνία	21,7	2012
Ρωσία	20,2	2012
Βέλγιο	19,0	2009
Φινλανδία	16,9	2011
Πολωνία	15,3	2010
Έσθονία	14,8	2010
Γαλλία	14,7	2010
Αυστρία	12,8	2009
Τσεχία	12,8	2010
Βουλγαρία	12,3	2008
ΗΠΑ	12,0	2009
Ρουμανία	11,9	2009
Νορβηγία	11,9	2011
Ίρλανδία	11,9	2011
Μεγάλη Βρετανία	11,8	2011
Πορτογαλία	11,5	2011
Δανία	11,3	2010
Σουηδία	11,1	2010
Έλβετία	11,1	2009
Γερμανία	9,9	2010
Όλλανδία	8,8	2010
Σκόπια	8,0	2009
Ζιμπάμπουε	7,9	1990
Hong Kong	12,2	2011
Λουξεμβούργο	7,8	2008
Αργεντινή	7,7	2008
Ισπανία	7,6	2008
Ιταλία	6,3	2007
Ισραήλ	5,8	2007
Αλβανία	4,0	2003
Τουρκία	3,6	2011
Κύπρος	3,6	2009
Ελλάδα	3,5	2009

cement) και εξέγερση (révolte), σιωπή και κραυγή, απελπισία και διαμαρτυρία, όπως όρθα παρατηρεί στο έμβριθες έργο του ο Maurice Pinguet¹⁶. Εκτός αυτού, ο Durkheim έχαρακτήρισε μὲν κοινωνικούς τούς τύπους αυτοκτονιών, μὲ τὴν έννοια ὅτι ὡς σύνολο έχουν, ὅπως ἐλέχθη, κοινωνική διάσταση, ἐπικεντρώνεται ὅμως στὸ ἄτομο ποὺ αυτοκτονεῖ. Στὸ ἐπίσης κλασικὸ έργο γιὰ τὴν αυτοκτονία ὁ ἄλσατὸς Maurice Halbwachs¹⁷ διευρύνει τὴν ἐρμηνεία τῆς αυτοκτονίας, κατὰ τρόπο ποὺ τείνει νὰ ξεπεράσει τὴν κλασικὴ ἀντίθεση ἀτόμου-κοινωνίας, ἀναλύει τὴν κοινωνικὴ συνείδηση τῶν διαφόρων κοινωνιών καὶ ἀνοίγεται στὴ συλλογικὴ ψυχολογία¹⁸ καὶ εἰδικὰ στὶς ἀντιλήψεις καὶ τὰ πιστεύω τῆς κοινωνίας¹⁹. Ἡ διεύρυνση αὐτὴ εἶναι, πιστεύω, καίρια γιὰ τὴν κατανόηση ἰδίως τῶν σημερινῶν τάσεων αυτοκτονίας, ποὺ, ἀνεξαρτήτως εἰδικῶν περιπτώσεων, ἀνάγονται κυρίως στὴν κοινωνικὴ ψυχολογία, ὅπως θὰ ἀναπτυχθεῖ στὴ συνέχεια.

2. Ὅσον ἀφορᾷ τούς εἰδικούς λόγους αυτοκτονίας (κατάρρευση ἐπιχείρησης, ἐρωτικὴ ἀπογοήτευση, ἰδίως νεαρῶν ἀτόμων, θάνατος –ἰδίως αἰφνίδιος– τέκνου, κοινωνικὸς ἀτιμασμός, οἰκογενειακὴ βία –ἰδίως ἐναντι γυναικῶν–, ἐκβιασμοὶ πάσης φύσεως κ.ἄ.) εἶναι ἀνάγκη νὰ προστεθοῦν σ' αὐτούς οἱ ἐπιπτώσεις τοῦ καπιταλισμοῦ, καὶ μάλιστα τοῦ συγχρόνου, στὴν ἀνθρώπινη ἐργασία, ποὺ συνοψίζονται στὴν ἀπαξίωσή της. Αὐτὴ, ἐκτός ἀπὸ τὴ γενικὴ τεράστια αὐξηση τοῦ κατὰ τὸν Μάρξ («φεδρικοῦ βιομηχανικοῦ στρατοῦ») (τῆς στρατιᾶς τῶν ἀνέργων), ἐκδηλώνεται μὲ δύο μορφές: εἴτε μέσῳ τῶν πολυαριθμῶν μορφῶν ἐργασίας ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν

16. M. PINGUET, *La mort volontaire au Japon*, Paris 1984, σ. 11 (έργο ποὺ δὲν ἀναφέρεται μόνο στὴν Ἰαπωνία, ἀλλ' ἀποτελεῖ μία πρωτότυπη καὶ ἀναγκαία ἐμβάθυνση στὶς φιλοσοφικὰς παραμέτρους τῆς αυτοκτονίας).

17. M. HALBWACHS, *Les causes du suicide*, 1930 (νέα ἐκδοσις Paris 2002).

18. Τὸ τελευταῖο έργο του –πρὸ τῆς ἐκτόπισής του στὸ Buchenwald καὶ τοῦ τραγικοῦ του θανάτου– μὲ τίτλο *Κοινωνικὴ Μορφολογία* (*Morphologie sociale*, Paris 1938) ἀποτελεῖ κατ' οὐσίαν ὁλοκλήρωση τοῦ έργου του γιὰ τὴν αυτοκτονία, ὅπως ὀρθὰ ἔχει παρατηρηθεῖ. Βλ. J.-CHR. MARCEL, Maurice Halbwachs et le suicide: de la critique de Durkheim à la fondation d'une psychologie collective, στὸ M. BORLANDI, M. CHERKAoui (éds.), *Le Suicide un siècle après Durkheim*, Paris 2000, σ. 147 ἐπ.

19. M. HALBWACHS, ὁ.π., σ. 372-378.

σκόπιμα εξωραϊσμένο όρο «ευελιξία» και που άποστερούν τον έργαζόμενο από ένα σταθερό, αξιοπρεπή βιοπορισμό και συνταξιοδοτική προοπτική, είτε μέσω εξοντωτικής έντατικοποίησης της έργασίας.

Και οί τρεῖς άναφερθεῖσες διαφορετικές, και μάλιστα αντίθετες, καταστάσεις οδηγούν όχι σπάνια σε άπόγνωση τους έργαζομένους ή τους άνέργους και είναι από τους σημαντικούς παράγοντες αύξησης των αυτοκτονιών. Στη Γαλλία έχει υπολογισθεῖ ότι κατά μέσον όρον ένα άτομο αυτοπυρπολεῖται κάθε 15 ήμέρες. Εἰδικά ή έργοδοτική έπιβολή ενός «διαρκούς περισσότερου», χωρίς όρια, ιδίως σε στελέχη έπιχειρήσεων, ή υπερβάλλουσα τις ανθρώπινες δυνάμεις άπαίτηση του management έχει προκαλέσει σε άπόλυτα ύγιεις έργαζομένους πολυάριθμα άπονενοημένα διαβήματα²⁰. Τό πλέον έντυπωσιακό παράδειγμα είναι οί έπί σειράν έτών δεκάδες διαδοχικές αυτοκτονίες στην France Telecom²¹.

3. Αξιοσημείωτη είναι και ή αύξηση των αυτοκτονιών στις φυλακές²², κρατουμένων ή καταδικασθέντων. Κατά μέσον όρον σημειώνεται στη Γαλλία μία αυτοκτονία κάθε τρεῖς ήμέρες. 112 άτομα αυτοκτόνησαν τό 2011, 117 τό 2012. Σύμφωνα με μελέτη του 2010 του Inserm και της σωφρονιστικής διοίκησης, ό αριθμός των αυτοκτονούντων υπερδιπλασιάσθηκε από τη δεκαετία του 1960 και σχεδόν πενταπλασιάσθηκε σε διάστημα 50 έτών²³.

4. Ένας σημαντικός παράγων που αύξάνει τις άπόπειρες αυτοκτονίας και τις ίδιες τις αυτοκτονίες είναι τά σύγχρονα τεχνολογικά μέσα έπικοινωνίας. Μέσω του Internet όχι μόνο προβάλλονται οί άπόπειρες αυτοκτονίας, αλλά και —*miserabile dictu*— ένθαρρύνονται στην αυτοκτονία οί χρήστες! Τό Facebook με την ανεξέλεγκτη και αυθαίρετη έπικοινωνία όποιουδήποτε περιχομένου, τό Chatrooms ή τό World of Workraft, με τους φανταστικούς αντίπαλους και πρότυπα, συμβάλλουν πολλαπλώς, ιδίως μεταξύ νεαρών

20. A. SELLY, *Quand le travail vous tue*, Paris 2013. Βλ. έπίσης M. HAUTEFEUILLE, *Dopage et vie quotidienne*, Paris 2009.

21. Η τελευταία (μέχρι στιγμής) περίπτωση αυτοπυρπολισμού μισθωτοῦ της France Telecom σημειώθηκε στις 4 Μαρτίου 2013 (Décryptages, Débats, *Le Monde*, 8 mars 2013, σ. 18).

22. Γενικά για την αυτοκτονία στη φυλακή, βλ. S. MALTAVERNE, *Le suicide en prison*, στο *Suicide et conduites suicidaires*, ό.π., τ. II, σ. 179 έπ.

23. Βλ. *Le Monde*, 10 décembre 2013, σ. 11.

ατόμων στις απόπειρες αυτοκτονίας. Στην Ελλάδα –που δεν ανήκει αναλογικά στις χώρες με τον μεγαλύτερο αριθμό χρηστών– από το 2006 μέχρι το 2011 αντιμετώπισθηκαν από τη Δίωξη Ηλεκτρονικού Εγκλήματος 160 περιπτώσεις απόπειρας αυτοκτονίας. Μόνο στο δίμηνο Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 2011, 19 άτομα, κυρίως ανήλικα, εξέφρασαν στο Διαδίκτυο την σέ εξέλιξη πρόθεσή τους να αυτοκτονήσουν²⁴. Σημασία έχει να τονισθεί ότι ως επί το πλείστον δεν πρόκειται για εξ όρισμοῦ εὐάλωτα, ἀλλὰ γιὰ ἄτομα πού ἔχουν ἀπλῶς τήν ἰδιαίτερη εὐαισθησία τῆς νεαρῆς ἡλικίας καί λόγω ἐθισμού στοῦ Διαδίκτυο ἀποδίδουν ὑπερβολική σημασία στήν «ἐπικοινωνία» μέ ὁποιοσδήποτε ἀγνώστους μέσω τῆς ἀνακοίνωσης τῶν προσωπικῶν τους τάσεων καί ἐπιθυμιῶν. Ἐπὶ πλέον ἔχει σημειωθεῖ τὸ φαινόμενο τῆς «σύναψης συμφώνου αυτοκτονίας» (Cybersuicide Pact) μεταξύ ατόμων πού ἐλάχιστα συνδέονται μεταξύ τους καί αὐτὸ μέσω τοῦ διαδικτύου. Τὸ πρῶτο κρούσμα ἀναφέρεται ὅτι συνέβη στήν Ἰαπωνία πού λόγω νοοτροπίας ἔχει «πρωτοποριακὸν» ρόλο στὰ θέματα αὐτά²⁵. Ἀπὸ νομικο-πολιτικῆς ἀπόψεως τὸ φαινόμενο εἶναι ἐξαιρετικὰ σοβαρὸ καί εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς δὲν ἔχουν ληφθεῖ μέτρα ἀποτροπῆς τῶν κινδύνων πού ἐγκυμονοῦνται γιὰ τὴ ζωὴ ἀνθρώπων καί δὴ νέων.

5. Ἡ ἱατρικὴ προσέγγιση τῶν αυτοκτονιῶν τίς ἀποδίδει, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως σὲ κάποια μορφή κατάθλιψης²⁶. Ἐπισημαίνει βέβαια ὅτι τὸ σύνολό τους δὲν ὀφείλεται στήν κύρια καί τελικὴ μορφή τῆς κλινικῆς (ἢ μεζονος) κατάθλιψης, ἀλλὰ καί σὲ ἄλλα εἴδη ψυχικῶν διαταραχῶν ὅπως ἡ διπολικὴ διαταραχή (ἡ πρότερον ὀνομαζόμενη μανιακὴ κατάθλιψη). Κατὰ τὴν προσέγγιση αὐτὴ ἡ αυτοκτονία τελεῖται ὡς ἀντίδραση σὲ μία αἰτία κατάθλιψης καί ἀπαριθμοῦνται οἱ γνωστοὶ παράγοντες, ὅπως ἡ ἐρωτικὴ ἀπογοήτευση, ἡ ἀσθένεια, ὁ θάνατος προσφιλοῦς προσώπου, οἰκονομικὰ προβλήματα, φτώχεια, κατάχρηση ναρκωτικῶν, μεγάλη ἡλικία, ὀριακὲς ἀνιάτες ἀσθένειες, προβλήματα σχετιζόμενα μέ τὴν ἀλλαγὴ φύ-

24. Ἐφημερίδα *Καθημερινή*, 2 Μαρτίου 2011.

25. <http://www.webvistas.org/topic/312-αυτοκτονίες-«μέσω διαδικτύου»/>.

26. J.-P. SOUBRIER, J. VÉDRINNE, *Dépression et suicide. Aspects médicaux, psychologiques et socioculturels*, Paris 1983.

λου, αλλά και μη διαγνώσιμες και κατ' ουσίαν άπλώς ύποτιθέμενες ψυχικές αίτίες άτόμων «που (φαινομενικά) τά έχουν όλα»²⁷.

Χωρίς νά γενικεύεται ή εξήγηση τών άυτοκτονιών μέσω τής κατάθλιψης, είναι άναμφισβήτητο ότι σ' αὐτήν τελικά όφείλεται ό μεγαλύτερος αριθμός άυτοκτονιών. Από κοινωνιολογική, όμως, άποψη σημασία έχει νά επισημανθεϊ τό ύπόβαθρο τοῦ φαινομένου τής κατάθλιψης, που έγκειται, κατὰ τή γνώμη μου, στη διάχυτη άτμόσφαιρα ύπαρξιακῆς άθυμίας, άβεβαιότητας και γενικά ψυχικῆς δυσκολίας νά ζεϊ κανείς, όπως τό έχει εκφράσει ή γαλλίδα ψυχανάλτρια Françoise Dolto²⁸.

Γ. Η ύπαρξιακή άβεβαιότητα και κενότητα ώς πρόσφορο έδαφος άυτοκτονιών

Τό φαινόμενο αὐτό, τό σύγχρονο «mal du siècle», χαρακτηρίζει τήν έποχή μας έντονότερα από τόν 19ο αιώνα, όπως θά άναπτυχθεϊ στη συνέχεια.

Από κοινωνιολόγους και γενικότερα εκπροσώπους τών κοινωνικών έπιστημών ύποστηρίζεται σήμερα ή άποψη ότι μέσω τής λογοτεχνίας και δοκιμίων περιγράφεται και γνωρίζεται ή πραγματικότητα έξ ίσου άξιόπιστα, άν όχι μερικές φορές και καλλίτερα από θεωρητικές θετικιστικές ανάλυσεις. Κατὰ τόν κοινωνιολόγο Pierre Bourdieu, που παραθέτει φράση τοῦ Flaubert, πρέπει νά ύποδεχόμαστε τὰ λόγια ενός μεταλλουργοῦ εργάτη με τόν τρόπο που μία παράδοση έπιφυλάσσει στις πιο ύψηλές μορφές τής ποίησης και τής φιλοσοφίας²⁹. Υποθετώντας τήν κοινωνιολογική αὐτή άποψη και τάση, θά σταχυολογήσω, χωρίς χρονολογική ή αξιολογική κατάταξη, όρισμένα γενικώς γνωστά πεζογραφήματα, μυθιστορήματα και δοκίμια, κυρίως, άλλ' όχι μόνο, Αμερικανών και Γάλλων, τών όποίων οι τίτλοι συχνότατα αφήνουν νά έννοηθεϊ ή νά ύποτεθεϊ τό περιεχόμενό τους.

1. Μεταξύ τών λογοτεχνών θά άναφέρω:

27. "Όπως ή πρόσφατη άυτοκτονία τής 49χρονης διεθνώς γνωστῆς άμερικανίδας ένδυματολόγου και σχεδιάστριας μόδας Λόρεν Σκότ (Έφημερίδα Καθημερινή, Κ, 23 Μαρτίου 2014, σ. 38 Κ).

28. FR. DOLTO, *La difficulté de vivre*, Paris 1992.

29. P. BOURDIEU, *Comprendre*, στο συλλογικό έργο που εκδόθηκε υπό τη διεύθυνσή του, *La misère du monde*, Paris 1993, σ. 1389 έπ., σ. 1421.

– Τὴν Γαλλίδα Violette Leduc, ποὺ χαρακτηρίσθηκε «ἡ γραφὴ τῆς ἀπελπισίας» μὲ τὰ ἔργα της *Ἡ ἀσφυξία*, *Ἡ μπάσταρδη* (τὸ ἔργο της ἀρχίζει μὲ φράσεις ὅπως: «Θὰ ἤθελα νὰ γεννηθῶ ἄγαλμα»), «Εἶμαι ἓνας γυμνοσά-
λιαγκας κάτω ἀπὸ τὴν κοπριά μου»), *Ἡ τρέλλα στὸ κεφάλι*³⁰ κ.ἄ.

– Τὸν Ἀμερικανὸ David Foster Wallace μὲ τὰ ἔργα του *Ἀμέτρητο γέλιο*, *Σκεφεῖτε τὸν ἀστακὸ καὶ ἄλλα διηγήματα*, *Ἀμερικανικὴ λήθη* (ἐλλη-
νικὴ μετάφραση, Ἀθήνα 2011) καὶ τὸ ἔργο *Ὁ χλωμὸς βασιλιάς* (μὴ ὀλο-
κληρωθέν, λόγω τῆς αὐτοκτονίας του τὸ 2008, στὰ 46 του χρόνια)³¹.

– Τὸν ἐπίσης Ἀμερικανὸ Jack Keruac· στὸ μυθιστόρημά του *Στὸ δρόμο*³²
περιγράφει τὶς ἄσκοπες, στερημένες κατ' αὐτὸν κάθε νοήματος, περιπετειώδεις
«περιπλάνησεις», δηλαδὴ πράξεις τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, καὶ μὲ τὴν ἀσυγκρά-
τητὴ χρήση ἀλκοὸλ καὶ ναρκωτικῶν προκάλεσε τὴν αὐτοκαταστροφή του δώ-
δεκα ἔτη ἀργότερα (1969).

– Τὸν Γάλλο Jean Teulé: *Τὸ μαγαζί τῶν αὐτοκτονιῶν* (2007)³³, ἔργο
ποὺ μεταφράσθηκε ἤδη σὲ 19 γλῶσσες (!), ἐνδειξὴ τοῦ παρκαμιακοῦ ἐνδια-
φέροντος γιὰ τὴν αὐτοκτονία. Ἡ μορφή τῆς φαρσοκωμωδίας ποὺ ἔχει τὸ
ἔργο δὲν ἀποκρύπτει τὸ μηδενιστικὸ του ὑπόβαθρο.

– Τὸν Γάλλο Cohen Grillet: *Ὑψηλὰ καὶ σύντομα*³⁴, ἔργο ποὺ ἐμπνεύ-
σθηκε ἀπὸ ὁμαδικὴ οἰκογενειακὴ αὐτοκτονία μὲ κατάλοιπο ἓνα μηδενιστικὸ
πατρικὸ σημεῖωμα «σαχλαμαρίσαμε πάρα πολὺ»³⁵.

– Τὴν Ἀμερικανίδα Laura Kasischke, τῆς ὁποίας τὰ ἔργα *Ἐνας ὕπο-
πτος ποταμὸς καὶ Πνεῦμα χειμῶνα* ἀποπνέουν μιὰ διάχυτὴ, λανθάνουσα
πνιγηρὴ ἄθυμία, ποὺ διαχέεται καὶ στὰ πρὶ ὁμαλὰ ἄτομα³⁶.

– Τὴν Γαλλίδα Héloïse Guay de Bellissen στὸ *Τὸ μυθιστόρημα τοῦ*

30. *L'Asphyxie*, 1940, *La Batarde*, 1964, *La folie en tête*, 1970.

31. D. F. WALLACE, *Infinite Jest*, Boston 1996· *Consider the Lobster and Other Essays*, New York 2005· *The Pale King*, New York 2011 (ἡμιτελές).

32. J. KERUAC, *On the road*, New York 1957.

33. J. TEULÉ, *Le magasin des suicides*, Paris 2007.

34. PH. COHEN-GRILLET, *Haut et court*, Paris 2012.

35. «On a trop déconné», ποὺ ἐκφράζει τὴν ἀντίληψή τῆς ζωῆς «ὡς σαχλα-
μάρας».

36. L. KASISCHKE, *A Suspicious River*, New York 1998· *Mind of Winter*,
New York 2014.

*Boddah*³⁷ περιγράφει τη ζωή του ναρκωμανούς τραγουδιστή του hard rock Curt Cobain και τις αυτοκαταστροφικές παρορμήσεις του μέχρι την αυτοκτονία του (1994).

Ένδιαφέρον έχει και η συγκέντρωση, από το έγκυρότερο γαλλικό φιλολογικό περιοδικό, των αυτοκτονιών που περιέχονται σε λογοτεχνικά έργα³⁸.

Σημείο των καιρών και του σχετικού ενδιαφέροντος του γαλλικού αναγνωστικού κοινού είναι η «ανάσυρση» παλαιότερων έργων αντιστοίχου περιεχομένου και η σημερινή έκδοσή τους για πρώτη φορά στη Γαλλία. Σ' αυτό το πλαίσιο τοποθετούνται, εκτός από το αναφερθέν έργο του J. Keruac, τα κείμενα του μεσοπολέμου του έλβετικής καταγωγής Félix Vallotton που εκδόθηκαν το 2013 με τίτλο *Η ζωή είναι ένας καπνός*³⁹. Σ' αυτήν την τάση ανήκει επίσης και η μετατροπή σε θεατρικό έργο, και παρουσίαση το 2013 σε παρισινό θέατρο, του μυθιστορήματος του Roman Gary *Το μεγάλο χαϊδολόγημα* (1974)⁴⁰, που εκφράζει μία ανικανοποίητη βίωση της υπαρξικής καταδικασμένης σε αθεράπευτη μοναξιά. Και φιλοσοφικά έργα άρκετων αιώνων γίνονται «επίκαιρα» με τη σημερινή γαλλική μετάφραση και έκδοση, όπως *Το μηδέν (Il Niente)* του Ιταλού Luigi Manzini, εκδοθέν το 1634⁴¹, στο οποίο ο συγγραφέας δεν διστάζει να θεωρεί το μηδέν ως τη βάση όλων των δυνατοτήτων στις ανθρώπινες υποθέσεις. Έντυπωσιακές είναι και σύγχρονες μεταφράσεις παλαιότερων έργων, κυρίως αμερικανών, των οποίων το ύπαρξη ακούγεται, για να ξεπερασθεί, ωθεί σε (με την έννοια του Pascal) «διασκέδασεις», σκοτεινές, τερατώδεις, απίστευτης άνωμαλίας (σαδομαζοχισμό, κτηνώδη και χωρίς λόγο βία, μακάβριες πράξεις, φοβερά έγκλήματα κ.λπ.). Θα αναφερθούν εδώ τρία τέτοια έργα, πρόσφατα εκδοθέντα στη Γαλλία: του πρώην μορμόνου καθηγητού Brian Evenson *Η γλώσσα του Altmann*⁴², του

37. H. GUAT DE BELLISSEN, *Le Roman de Boddah*, Paris 2013.

38. *Magazine littéraire*, Les suicidés de la littérature, 256, juillet-août 1988.

39. F. VALLOTON, *La vie est une fumée*, Paris 2013. (Η φράση ανήκει στον Vallotton, ο οποίος προσέθεσε, μεταξύ άλλων, «αυταπατώμεθα, κρεμόμαστε από φαντάσματα που πέφτουν με το χέρι...»).

40. R. GARY (με το ψευδώνυμο Emile Ajar), *Coros Călin*, Paris 1974.

41. L. MANZINI, *Le néant*, Paris 2013.

42. BR. EVENSON, *Altmann's Tongue*, New York 1994 (τίτλος της γαλλικής μετάφρασης: *La langue d'Altman*, Paris 2014).

Hubert Selby Jr. *Τελευταία έξοδος στο Brooklyn*⁴³ και, τέλος, τοῦ ἱρλανδοῦ Sam Millar *Θύελλα αἵματος* (ἔργο παθολογικά διεστραμμένης φαντασίας ποῦ ἀρχίζει μὲ συλλογικὸ βιασμό γυναίκας, ἡ ὁποία κατασπαράσσεται κατόπιν ἀπὸ ἀγέλη ἄγριων σκύλων)⁴⁴.

2. Ἐκτὸς τῆς λογοτεχνίας, ἡ παρακμιακὴ αἴσθηση τοῦ ὑπαρξιακοῦ κενοῦ ἐκφράζεται σὲ δοκίμια μὲ διαφόρους καὶ ἄκρως ἀντιθέτους τρόπους. Μερικὰ πρόσφατα δείγματα εἶναι χαρακτηριστικά. Στὸν Nicolas Bouyssi, παρὰ τὴν ἐντύπωση τῆς αἰσιοδοξίας ποῦ δημιουργεῖ ὁ τίτλος τοῦ ἔργου του *Οἱ ἀκτίνες τοῦ ἡλίου*, τὰ πρόσωπα εἶναι τόσο ἀδιάφορα καὶ παγερά πρὸς ὅλα, ὥστε διασχίζουν τὴ ζωὴ σὰν φαντάσματα χωρὶς ὑπόσταση⁴⁵. Ὁ François Matton, στὸ ἔργο *220 θανατηφόροι satoris*, ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὸν βουδιστικὸ ὕμνο ποῦ σημαίνει μία διακοπὴ τῆς πορείας τῶν πραγμάτων, αὐτοδιαλύει τὸν ἑαυτό του καὶ ἡ μοναδικότητα τῆς σχέσης μας μὲ τὸν κόσμο ἐμφανίζεται ὡς χονδροειδὲς καὶ καταγέλαστο ἀνέκδοτο⁴⁶. Ὁ Pierre Drachline, στὸ ἔργο του *Γιὰ νὰ τελειώνουμε μὲ τὸ ἀνθρώπινο εἶδος. Καὶ εἰδικὰ μὲ τοὺς Γάλλους*⁴⁷, ἐκφράζει τὸν ἐπιθετικὸ καταστροφικὸ μηδενισμὸ ἔναντι πάντων –μνιακὴ ἐκδοχὴ κατάθλιψης;– ποῦ θὰ μπορούσε θεωρητικὰ νὰ μεταστραφεῖ σὲ αὐτοκτονία. Τέλος, καὶ στὸν ψυχαναλυτὴ J. B. Pontalis, στὸ *Ἀμπωτισ, Πλημμυρίδα*⁴⁸, μέσα ἀπὸ σύντομες ἱστορίες ἐκφράζεται ἡ ἀντίληψή του ὅτι στὸ βάθος ὅλων τῶν πραγμάτων ὑπάρχει κυματώδης ταραχὴ, σύμβολο τῆς ἴδιας τῆς ὑπαρξίας ποῦ στηρίζεται στὴν ὑπαρξιακὴ ἀβεβαιότητα.

Στὸ πεδίο τῶν φιλοσοφικῶν δοκιμῶν ἀπαντᾶται συχνὰ παραπλήσια ἀτμόσφαιρα, ὅπως στὰ: *Τὸ ἀβέβαιο ἄτομο* τοῦ A. Ehrenberg, ὅπου περι-

43. H. SELBY, *Last exit to Brooklyn*, New York 1964 (γαλλικὴ μετάφραση μὲ διατήρηση τοῦ ἀγγλικοῦ τίτλου, Paris 2014)· *Requiem for a dream*, 1978· *Retour à Brooklyn*, 2009.

44. S. MILLAR, *Bloodstorm*, Dublin 2008 (τίτλος τῆς πρόσφατης γαλλικῆς μετάφρασης: *Les chiens de Belfast*, Paris 2013).

45. N. BOUTSSI, *Les rayons du soleil*, Paris 2013. Βλ. *Le Monde*, 21 juin 2013.

46. FR. MATTON, *220 satoris mortels*, Paris 2013. Βλ. *Le Monde*, 22 février 2013.

47. P. DRACHLINE, *Pour en finir avec l'espèce humaine. Et les Français en particulier*, Paris 2013.

48. J. B. PONTALIS, *Marée basse, marée haute*, Paris 2013.

γράφεται ή υπαρξιακή αβεβαιότητα, ή έλλειψη «έρματος»⁴⁹, Τò νά θυσιά-
ζεσαι σέ τί ώφελεί; τοῦ R.-Fr. Gene⁵⁰ καί Μετά τò τέλος τοῦ κόσμου τοῦ
M. Foessel, στοῦ ὁποῖο ὁ συγγραφέας διερωτᾶται ἂν ἀξίζει νά υπερασπίζεται
κανείς τὸν ὑπάρχοντα κόσμο⁵¹.

Ἡ γαλλικὴ πλειονότητα τῶν ἀναφερθέντων ἔργων δὲν σημαίνει ἑλ-
λειψη ἀνάλογων ἔργων, ὑπὸ μορφήν μάλιστα καί ἐμμέσων «ὀδηγητικῶν»
δοκιμίων, γερμανικῶν, αὐστριακῶν καί ἄλλων⁵², δὲν εἶναι ὅμως καί τυχαία.
Τὸ φαινόμενο τῆς καταθλιπτικῆς ἀθυμίας ἢ δυσφορίας, χωρὶς νά εἶναι ἀπο-
κλειστικά γαλλικὸ σύμπτωμα, χαρακτηρίζει ἰδιαίτερα τοὺς Γάλλους καί
μάλιστα ὁ Economist ἐπεχείρησε νά τὸ ἐξηγήσει στοῦ τεύχους τοῦ τελευταί-
ου ἐτήσιου ἀπολογισμοῦ του!⁵³ Πρόσφατα ἔργα Γάλλων ἀναφέρονται στοῦ
φαινόμενο αὐτὸ καί τὸ σχολιάζουν. Ὁ Philippe Bloch στοῦ Μὴ μοῦ πεῖτε
ποτέ πιὰ «καλὸ κουράγιο!» Λεξικὸ κατὰ τῆς κατάθλιψης γιὰ τὴν ἄμεση
χρήση ἀπὸ τοὺς Γάλλους⁵⁴, ὁ François Miquet-Marty στοῦ Τὰ νέα πάθη τῶν
Γάλλων⁵⁵ καί ὁ B. Bégout, ἀπὸ τὴν πλευρά του, στοῦ ἔργο του Ἡ πρωτόγονη
συσσώρευση τῆς σκοτεινότητος⁵⁶ ἀσκεῖ κριτικὴ στὶς κρατοῦσες ἀντιλήψεις,
ἀλλὰ, μὴ προσφέροντας λύση, τελειώνει μὲ ἓνα ὁμαδικό, κατ' οὐσίαν μηδε-
νιστικό, τρελλὸ γέλιο.

3. Τὸ ὑπόβαθρο αὐτῆς τῆς πληθωρικῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς, ποὺ
ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ τὰ γαλλικὰ ὅρια, εἶναι τὸ ὑπαρξιακὸ κενὸ ζωῆς, ἢ
ὑπαρξιακὴ ναυτία. Αὐτὰ συνοψίζονται στὴ διαδεδομένη πεποίθηση ὅτι,
ὅπως ἡ ζωὴ ἐμφανίσθηκε κατὰ τύχη, ἔτσι εἶναι προορισμένη καί νά σβήνει

49. A. EHRENBURG, *L'individu incertain*, Paris 1995.

50. R.-FR. GENE, *Se sacrifier, à quoi ça sert?*, Paris 2013.

51. M. FOESSEL, *Après la fin du monde*, Paris 2012.

52. Βλ. π.χ. W. PROSINGER, *Tanner geht: Sterbehilfe – Ein Mann plant seinen Tod*, Frankfurt-Hamburg 2010· M. VERZELE, *Der sanfte Tod: Suizidmethoden und Sterbehilfe*, Wien 2006.

53. *The Economist*, 21 December 2013.

54. PH. BLOCH, *Ne me dites plus jamais bon courage! Lexique anti-déprime à l'usage immédiat des Français*, Paris 2013.

55. FR. MIQUET-MARTY, *Les nouvelles passions des Français*, Paris 2013.

56. B. BÉGOUT, *L'accumulation primitive de la noirceur*, Paris 2013.

χωρίς λόγο⁵⁷. Δέν λείπουν συγγραφεῖς πού ἐξηγοῦν καὶ ἀξιολογοῦν τὴ γενικὴ αὐτὴ στάση ζωῆς: ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παλαιότερα, σήμερα κλασικά, ἔργα τῆς Hanna Arendt (*La Condition humaine*) ἢ τοῦ Albert Camus (*L'Étranger*), πού ἐπεχείρησαν νὰ θεμελιώσουν τὴν κατάφαση τῆς ζωῆς, νεώτεροι συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Jean-Louis Chrétien στὸ πρόσφατο φιλοσοφικό του ἔργο Ὁ ἐσωτερικὸς χώρος⁵⁸, στὸ ὁποῖο ἐπισημαίνει κριτικά ὅτι ἡ ἐσωτερικότητά ἔχει συρρικνωθεῖ καὶ περιορίζεται σὲ ἓνα «ἰδιωτικὸν χώρον». Σ' αὐτὸν ὁ καθένας εἶναι μόνος μὲ τὸν ἑαυτό του, εἴτε γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς προσωπικότητάς του, εἴτε γιὰ τὴν καταστροφή του. Αὐτὸ συνδέεται, κατὰ τὸν συγγραφέα αὐτόν, μὲ τὸ ὅτι «οἱ τόποι τοῦ πνεύματος» ἔχουν συρρικνωθεῖ στὴν ψυχικὴ διάσταση, ὅπου τὸ ἐγὼ μονολογεῖ μὲ τὸν ἑαυτό του. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ σχετίζεται μὲ τὸν σύγχρονο παροξυσμὸ τοῦ ἀτομισμού, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνεῖ λόγος στὶς συμπερασματικὲς κρίσεις τῆς παρούσης ὁμιλίας.

Ἐννοεῖται ὅτι ἡ προηγηθεῖσα περιγραφή τῆς γενικῆς στάσης ζωῆς μὲ τὶς διάφορες ἐκδηλώσεις της δὲν ὀδηγεῖ, οὔτε πάντοτε, οὔτε σὲ συχνότητα πού εἶναι γνωστή, στὴν αὐτοκτονία, εἶναι ὅμως ἓνας παράγοντας πού μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ πρόσφορο ἔδαφος γι' αὐτήν. Ἀποτελεῖ πάντως τὴν κύρια κοσμοθεωρητικὴ βάση καὶ τῆς κίνησης ὑπὲρ τῆς ὑποβοηθούμενης αὐτοκτονίας καὶ τῆς «φιλελευθεροποίησης» τῆς εὐθανασίας.

II. Ἀπὸ τὴν αὐτοκτονία στὴν ὑποβοηθούμενη αὐτοκτονία

A. Ἡ ἐλεύθερα ὑποβοηθούμενη αὐτοκτονία

Ἀπὸ τὴν αὐτοκτονία πού ἀνήκει στὴν ἀπόλυτα προσωπικὴ πρωτοβουλία καὶ ἀπόφαση τοῦ ἀνθρώπου διακρίνεται θεμελιωδῶς ἡ λεγόμενη ὑποβοηθούμενη αὐτοκτονία, διότι προϋποθέτει μεσολάβηση τρίτου προσώπου στὴν πράξη τῆς αὐτοχειρίας.

1. Ἡ Ἑλβετία εἶναι ἡ πρώτη χώρα στὸν κόσμον πού πέρασε ἀπὸ τὴν

57. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπλῶς τὴν ἐπισημαίνει ὁ FRANÇOIS CHENG, στὸ πρόσφατο ἔργο του *Cinq méditations sur la mort, autrement dit sur la vie*, Paris 2013.

58. J. L. CHRÉTIEN, *L'espace intérieur*, Paris 2013.

άπλη στήν υποβοηθούμενη αὐτοκτονία⁵⁹. Τὸ οὐσιῶδες στοιχεῖο τοῦ ἄρθρου 115 τοῦ ἐλβετικοῦ Ποινικοῦ Κώδικα (τροποποιήθηκε τὸ 1990) ποὺ τὴν προβλέπει, εἶναι ὅτι, χωρὶς καμμία ἀναφορὰ σὲ ἀσθένεια καὶ σύνδεση μὲ αὐτὴν, ἡ παρότρυνση (incitation) σὲ αὐτοκτονία ἢ ἡ παροχὴ βοήθειας ἀπὸ ὁποιονδήποτε τρίτον εἶναι νόμιμη, ἀρκεῖ ὁ τρίτος νὰ μὴ ἔχει ἐγωιστικὸ κίνητρο καὶ ἡ τελικὴ ἐνέργεια ποὺ καταλήγει στὴν αὐτοκτονία ἢ σὲ ἀπόπειρα νὰ τελεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἐνδιαφερόμενο. Ἡ ὅλη διατύπωση τῆς διάταξης καὶ εἰδικὰ ἡ λέξις «παρότρυνση» σημαίνουν ὅτι καὶ ἡ ἀρχικὴ ἰδέα, χωρὶς νὰ ἔχει προηγηθεῖ κάποια μνεῖα ἀπὸ τὸν μετέπειτα αὐτόχειρα, μπορεῖ νὰ προσέλθει ἀπὸ κάποιο πρόσωπο, τὸ ὁποῖο δὲν θὰ ἔχει μὲν προσωπικὸ συμφέρον, ἀλλὰ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἐνεργεῖ μὲ βάση τὴν ἰδεολογία του καὶ τὶς προσωπικὲς του ἀντιλήψεις ζωῆς. Μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια ὁ τρίτος μπορεῖ νὰ λειτουργήσει ὡς *agent provocateur*, δηλαδὴ ἡ συμμετοχὴ του στὴν αὐτοκτονία νὰ πάρει ἐνεργητικὴ μορφή καὶ ἐπέμβαση στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ μόνη προϋπόθεση γιὰ τὴ νομιμότητα τῆς υποβοήθησης τῆς αὐτοκτονίας εἶναι, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἡ πράξις τοῦ τρίτου νὰ μὴν ἔχει «ἐγωιστικὸ κίνητρο» (*mobile égoïste*). Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ υποβοήθηση πρέπει νὰ γίνεται γιὰ ἀνθρωπιστικούς λόγους, ἀλλ' ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐξυπηρετεῖ τὸ προσωπικὸ συμφέρον τοῦ τρίτου, π.χ. κληρονομικὸ συμφέρον συγγενοῦς ἢ οἰκονομικὸ συμφέρον τοῦ ἱατροῦ ἢ ἄλλου, ποὺ ἐνεργεῖ «μὲ τὸ ἀζημίωτο», ὑπὲρ τῆς διακοπῆς τῆς ἰδιωτικῆς ἀσφάλισης υἱείας τοῦ ἀσθενοῦς ἢ —*misérable dictu*— ὑπὲρ ὀργάνωσης ἐμπορίας ἀνθρώπων ὀργάνων.

2. Ἡ ἔκφραση υποβοηθούμενη αὐτοκτονία, ἐπειδὴ περιέχει τὴ λέξις «αὐτοκτονία», ποὺ παραπέμπει καταρχὴν σὲ μία τελικὴ ἀπόφαση τοῦ ἰδίου τοῦ αὐτόχειρα, μπορεῖ νὰ δώσει λαβὴ σὲ ἐλαφρυντικὰ παρανοήσεις τῶν πραττομένων. Γι' αὐτὸ ὁ καθηγητὴς J.-P. Sourbier, ἐμπειρογνώμονας στὴν «αὐτοκτονολογία» τοῦ Παγκόσμιου Ὁργανισμοῦ Ὑγείας, τονίζει ὅτι ἡ ἐλεύθερα υποβοηθούμενη αὐτοκτονία δὲν εἶναι γεγονὸς ἀπλῶς συνοδευτικὸ

59. Βλ. CH. REHMANN-SUTTER et alii, *Beihilfe zum Suizid in der Schweiz*, Bern 2006· ST. REITER-THEIL (Hg.), *Ethische Probleme der Beihilfe zum Suizid. Die Situation in der Schweiz im Lichte internationaler Perspektiven*, Bochum 2004· P. CH. SCHWARZENEGGER, *Criminal Law and Assisted Suicide in Switzerland*, Zürich 2005· H. MOCK, *Euthanasie et Suicide assisté en Suisse. État des lieux et perspectives*, *Revue trimestrielle des Droits de l'Homme*, 57, 2004, σ. 51 ἐπ.

τοῦ θανάτου, ἐπομένως ἡ ἔκφραση στερεῖται νοήματος (*est un non-sens*) καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ παύσει νὰ χρησιμοποιεῖται· εἶναι μία πρόκληση γιὰ αὐτοκτονία καὶ ἐνέχει τὸν κίνδυνο νὰ ὀδηγήσει στὴν πράξη εὐάλωτα ἄτομα⁶⁰. Ὁ τρίτος ποὺ συμμετέχει, εἴτε παροτρύνοντας, εἴτε παρέχοντας τὰ ἀναγκαῖα μέσα γιὰ τὴν τέλεση τῆς αὐτοκτονίας, μπορεῖ νὰ εἶναι ὅποιοσδήποτε συγγενής, φίλος, ἀπλῶς γνωστός ἢ ὀργάνωση ποὺ εἰδικεύεται στὸν χῶρο αὐτόν.

Στὴν Ἑλβετία ἐνεργοποιοῦνται, ἐναντι σημαντικῆς ἀμοιβῆς κυμαινόμενης περίπου στὰ 10.000 εὐρώ⁶¹, πέντε σχετικὲς ὀργανώσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ σπουδαιότερες εἶναι ἀφενὸς ἡ *Exit Deutsche Schweiz* (γιὰ τοὺς Ἑλβετοὺς) καὶ ἡ *Dignitas* (γιὰ τοὺς ἀλλοδαπούς). Ἡ πρώτη ἰδρύθηκε τὸ 1982 καὶ ἀπὸ τὸ 1990 μέχρι τὸ 2000 ὑποβοηθήθηκε 748 αὐτοκτονίες καὶ ἤδη τὸ 2003 εἶχε 50.000 μέλη⁶². Στὴν *Dignitas* ἔχουν προσφύγει ἄτομα ἀπὸ ὅλες σχεδὸν τίς χῶρες τοῦ κόσμου καὶ ἐπικρίνεται ἀπὸ πολλοὺς αὐτὸς ὁ «τουρισμὸς αὐτοκτονιῶν»⁶³. Ἀπὸ τὸ 1998 μέχρι τὸ 2013 συνολικὰ 1.701 ἄτομα ὑποβοηθήθηκαν στὴν αὐτοκτονία. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς προερχόταν ἀπὸ τὴ Γερμανία καὶ ἀκολουθοῦσαν σὲ φθίνουσα κλίμακα Μ. Βρετανία, Γαλλία, Ἰταλία, ΗΠΑ, Αὐστρία, Ἰσπανία, Καναδᾶς, Αὐστραλία, Ἰσραήλ, Σουηδία, Ὀλλανδία καὶ ἄλλες χῶρες μὲ λιγότερα ἀπὸ 10 ἄτομα (ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μόνο 2), ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τὸν παρακάτω πίνακα⁶⁴:

60. J.-P. SOURBIER (ἀντιπρόεδρος τῆς γαλλικῆς Ἐθνικῆς Ἐνώσεως γιὰ τὴν πρόληψή τῆς αὐτοκτονίας), στὸ ἄρθρο *Il faut être très prudent concernant la fin de vie*, *La Croix*, 5 février 2013, σ. 9.

61. Πληροφορία ἀναφερομένη ἀπὸ τὸν J. P. DICKÈS, *L'ultime transgression*, 2e éd., Chiré-en-Montreuil (Belgique) 2013, σ. 139.

62. *Swiss Medical Weekly*, 2003, σ. 310-317.

63. Μεταξὺ ἄλλων, F. BENINI, *Die Schweiz als Zielland für «Sterbetouristen»*. Scharfe Kritik an der Sterbehilfe organisation Dignitas, *Neue Züricher Zeitung*, 13 September 2002.

64. Τὰ σχετικὰ στοιχεῖα ἐλήφθησαν ἀπὸ τὸν ἐπίσημο διαδικτυακὸ τόπο τῆς *Dignitas* (www.dignitas.ch). Στὸν παραπάνω πίνακα παραλείπονται (πλὴν τῆς Ἑλλάδας) οἱ χῶρες μὲ χαμηλὸ ἀριθμὸ (1 ἕως 4) ὑποβοηθούμενων αὐτοκτονιῶν.

Χώρα	Αριθμός υποβοηθούμενων αυτοκτονιών (1998-2013)
Γερμανία	840
Μεγάλη Βρετανία	244
Γαλλία	159
Έλβετία	150
Ιταλία	69
ΗΠΑ	44
Αυστρία	36
Καναδάς	25
Ισπανία	21
Ισραήλ	19
Αυστραλία	18
Σουηδία	16
Όλλανδία	10
Ιρλανδία	8
Ελλάδα	2

Τò 2009 ή Όμοσπονδιακή Στατιστική Υπηρεσία της Έλβετίας κατέγραψε και δημοσίευσε για πρώτη φορά 1.105 αυτοκτονίες και σχεδόν 300 υποβοηθούμενες αυτοκτονίες⁶⁵, αλλά πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι ο αριθμός και των δύο είναι πολύ μεγαλύτερος.

Β. Η ιατρικά υποβοηθούμενη αυτοκτονία

Εκτός της ελευθέρας, χωρίς απαίτηση σύνδεσης με ασθένεια, υποβοηθούμενης αυτοκτονίας, ή οποία είναι νόμιμη μόνο στην Έλβετία, υπάρχει και η ιατρικά υποβοηθούμενη αυτοκτονία. Αυτή έχει νομιμοποιηθεί με παραπλήσιες ρυθμίσεις σε τέσσερις Πολιτείες των ΗΠΑ, στο Oregon τò 1998, στην Washington και στη Montana τò 2009 και στο Vermont τò 2013. Η αυστηρότερη ρύθμιση ισχύει στο Oregon, όπου ο ασθενής πρέπει να βρίσκεται στους τελευταίους έξι μήνες της ζωής του και εξετάζεται από ιατρική επιτροπή που διαπιστώνει την πνευματική του διαύγεια και τη θέλησή του. Η ιατρικά υποβοηθούμενη αυτοκτονία είναι γενικά πράξη

65. Federal Statistical Office, www.statistik.adm.ch

παράνομη, ἐκτός ἐὰν συνδέεται μὲ εἰδικές προϋποθέσεις καὶ βεβαρημένες μορφές ἀσθένειας – ὅπως στίς ἀναφερθεῖσες Πολιτεῖες τῶν ΗΠΑ καὶ στίς χώρες πού ἔχει νομιμοποιηθεῖ ἡ εὐθανασία.

III. Ἀπὸ τὴν ὑποβοηθούμενη αὐτοκτονία στὴν εὐθανασία

1. Ἡ εὐθανασία διακρίνεται στὴ σύγχρονη προβληματικὴ ἀπὸ τὴν ὑποβοηθούμενη αὐτοκτονία κατὰ τὸ ὅτι ὁ θάνατος προκαλεῖται ὄχι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αὐτόχειρα, ἀλλὰ ἀπὸ τρίτο πρόσωπο καὶ συνδέεται μὲ σοβαρές καταστάσεις ἀσθένειας, στίς ὁποῖες μπορεῖ ἢ ὄχι νὰ ζητεῖται ἡ συναίνεση τοῦ ἀσθενοῦς. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μία εἰδικὴ μορφή ἀνθρωποκτονίας, πού καὶ ἠθικὰ ἀποδοκιμαζόταν ἀνέκαθεν καὶ νομικὰ ἐθεωρεῖτο γενικὰ ποινικὸ ἀδίκημα. Ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα ὁ γνωστὸς ὅρκος τοῦ Ἱπποκράτη ἦταν ὑπόδειγμα συμπεριφορᾶς καὶ ὄχι μόνο γιὰ τοὺς γιατροὺς, σήμερα ὅμως φαίνεται ὅτι, τουλάχιστον σὲ ὀρισμένα περιβάλλοντα, ἔχει ἀρχίσει νὰ κλονίζεται ἡ ἰσχὺς του. Πάντως τὰ ζητήματα «τοῦ τέλους τῆς ζωῆς» εἶναι συχνὰ ἐξαιρετικὰ πολὺπλευρα καὶ θέτουν σοβαρὰ ἀνθρώπινα καὶ ἱατρικὰ διλήμματα καὶ θὰ ἐξετασθοῦν, ὡςσδήποτε συνοπτικά, στὴ συνέχεια.

Ἡ σύγχρονη γενικὴ διαπίστωση εἶναι ὅτι οἱ νομοθέτες, εὐρωπαῖοι ἢ ἄλλοι, δὲν νομιμοποιοῦν παρὰ ὀρισμένες ὀριακές πλευρές τοῦ ὅλου ζητήματος⁶⁶, ἐνῶ ἡ πρακτικὴ τῆς εὐθανασίας ἀκολουθεῖ κοινωνιολογικὰ τὸν δикό της δρόμο. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ δήλωση βρετανοῦ γιατροῦ πού ἐδίκάζετο γιὰ ἀνθρωποκτονία, ἐπειδὴ εἶχε χορηγήσει ἰσχυρότατο παυσίπονο σὲ ἀσθενῇ μὲ μεταστατικὸ καρκίνο, τὸ ὁποῖο ἐπέφερε τὸν θάνατό του. Ὁ γιατρός ἀποκάλυψε ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς καριέρας του συνέβησαν 150 ἀνάλογες περιπτώσεις⁶⁷.

66. Συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν κυριωτέρων νομοθεσιῶν τοῦ κόσμου, βλ. N. AUMONIER, B. BEIGNER, PH. LETELLIER, *L'euthanasie, Que sais-je?*, 3e éd., Paris 2012, σ. 67-83. Γιὰ τὴν ὅλη συζήτηση στίς εὐρωπαϊκὲς χώρες, τίς ΗΠΑ καὶ τὴν Αὐστραλία, βλ. M. FUCHS, *Sterbehilfe und selbstbestimmtes Sterben. Zur Diskussion in Mittel- und Westeuropa, den USA und Australien*, Konrad-Adenauer-Stiftung, Sankt-Augustin 2006.

67. Τὸ περιστατικὸ ἀναφέρεται στὴ συμβολὴ τοῦ ΜΙΧΑΗΛ ΜΑΡΓΑΡΙΘ, Ἡ εὐθανασία, στὸ Ν. ΚΟΥΡΑΚΗΣ, Κ. Δ. ΣΠΗΝΕΛΛΗ (ἐπιμ.), *Εὐθανασία: Ἐνα ἀκανθώδες ζήτημα*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 2008, σ. 73 ἐπ., σ. 81.

2. Συνήθως γίνονται διάφορες διακρίσεις τῆς εὐθανασίας, νομικῆς κυρίως προέλευσης, πράγμα εὐεξήγητο, ἀφοῦ ἡ ἴδια ἡ νομικὴ εἶναι *ars distinguendi*. Διακρίνεται ἡ ἐνεργητικὴ (τελούμενη μὲ πράξη) ἀπὸ τὴν παθητικὴ (ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ παράλειψη) καὶ περαιτέρω ἡ ἐνεργητικὴ διακρίνεται σὲ ἄμεση καὶ ἔμμεση. Χωρὶς νὰ τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ ἡ σχετικὴ τάση τῶν νομικῶν, εἶναι δεδομένο ὅτι ἐν προκειμένῳ οἱ διακρίσεις συχνὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν μέσῳ ἐννοιολογικῶν ἐπιλογῶν νομιμοποίηση μορφῶν εὐθανασίας, ποὺ ἄλλως θὰ ἦταν παράνομες. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ νομικῆς ἀπόψεως ἔχει δεῖχθεῖ ὅτι ἡ λεγόμενη παθητικὴ εὐθανασία μπορεῖ νὰ τελεῖται μὲ θετικὴ πράξη, ἐνῶ ἡ διάκρισή της ἀπὸ τὴν ἐνεργητικὴ δὲν ἐπιδρᾷ καθ' ἑαυτὴν στὴν ἐκτίμησή της ἀπὸ ἀπόψεως νομιμότητος⁶⁸.

Ἀντὶ διφορούμενων διακρίσεων, ποὺ μπορεῖ νὰ ὁδηγήσουν σὲ παράνομες πράξεις, θεωρῶ προτιμότερο νὰ υἱοθετήσω τὴν ἀπλὴ καὶ σαφεῖ ἔννοια τῆς εὐθανασίας –τὸ σαφὲς καὶ σοφὸν τοῦ Ἀριστοτέλους– καὶ νὰ τὴν ὀρίσω ὡς τὴν πράξη ἢ παράλειψη ποὺ στοχεύει στὴν πρόκληση θανάτου ἀσθενοῦς γιὰ νὰ ἐξαλειφθοῦν ἀφόρητοι πόνοι τοῦ⁶⁹. Ἡ συναίνεση ἢ μὴ τοῦ ἀσθενοῦς εἶναι ζήτημα ἀνεξάρτητο τῆς εὐθανασίας καὶ ἀπαιτεῖ εἰδικὴ ρύθμιση.

3. Τρεῖς εὐρωπαϊκὲς νομοθεσίαις ἔχουν γενικότερα νομιμοποιήσει τὴν εὐθανασία μετὰ ἀπὸ αἵτηση τοῦ πάσχοντος ἀπὸ ἀσθένεια θεωρούμενη ἀνίατη ἢ ἐξόχως ὀδυνηρή. Οἱ νομοθεσίαις αὗτὲς εἶναι ἡ ὀλλανδική (ἀπὸ τὸ 1993, συμπληρωθεῖσα τὸ 2001)⁷⁰, ἡ βελγικὴ (ἀπὸ τὸ 2002)⁷¹ καὶ ἡ λουξεμβουργιανή (ἀπὸ τὸ 2009). Καὶ οἱ τρεῖς προβλέπουν κατὰ βάση τὴν ἐκούσια (ἡθελημένη) εὐθανασία καὶ μάλιστα ἡ αἵτηση τοῦ ἀσθενοῦς περιβάλλεται μὲ

68. Βλ. τὸ σήμερα «κλασικὸν» ἄρθρο τοῦ J. RACHELS, *Active and Passive Euthanasia*, *The New England Journal of Medicine*, 1975, 292, 2, ὅπως παραπέμπεται μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ «διάστημα» στὸ N. AUMONIER et alii, *L'euthanasie*, ὅ.π., σ. 45.

69. Πρβλ. τὸν ὀρισμὸ στὸ προαναφερθὲν ἔργο N. AUMONIER et alii, *L'euthanasie*, ὅ.π., σ. 6, σ. 44-45.

70. Εἰδικὰ γιὰ τὸν ὀλλανδικὸ νόμο καὶ τὴν προηγηθεῖσα πρακτικὴ βλ. A. GRUNDMANN, *Das niederländische Gesetz über die Prüfung von Lebensbeendigung auf Verlangen und Beihilfe zur Selbsttötung*, Aachen 2004· M. DUMELL et alii, *Über die niederländische Euthanasiepolitik und -praxis*, Berlin 2006.

71. Γιὰ τὶς ρυθμίσεις αὗτὲς βλ. Y.-H. LELEU, G. GENICOT, *L'euthanasie en Belgique et aux Pays-Bas*, *Revue trimestrielle des Droits de l'Homme*, 57, 2004, σ. 5 ἐπ.

συγκεκριμένες και λεπτομερείς προϋποθέσεις για να εξασφαλισθεῖ ὁ ἐκούσιος καὶ ὁ ὥριμος χαρακτήρας της. Εἶναι ὅμως σημαντικό ὅτι ἡ ἀσθένεια δὲν ἀπαιτεῖται νὰ βρίσκεται σὲ τελικὸ στάδιο. Ἀπλῶς ἡ ὁλλανδικὴ ρύθμιση προβλέπει ἡ κατάσταση τοῦ ἀσθενοῦς νὰ μὴ δίνει ἐλπίδες θεραπείας, οἱ πόνοι νὰ εἶναι ἀφόρητοι, νὰ μὴν ὑπάρχει ἄλλη λύση καὶ ἀπαιτεῖ νὰ ὑπάρχει μία σχέση ἐμπιστοσύνης μεταξὺ ἀσθενοῦς καὶ ἱατροῦ καὶ ἐπὶ πλέον νὰ ζητηθεῖ ἡ γνώμη ἐνὸς δεύτερου ἱατροῦ. Παραπλήσια εἶναι ἡ ρύθμιση τοῦ βελγικοῦ νόμου. Ὁ ἀσθενὴς πρέπει νὰ βρίσκεται σὲ ἀδιέξοδη ἱατρικὴ κατάσταση καὶ νὰ ὑφίσταται φυσικὴ ἢ ψυχικὴ βάσανο, διαρκῇ καὶ ἀνυπόφορη ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀμβλυνθεῖ καὶ ποὺ προκύπτει ἀπὸ σοβαρὴ καὶ ἀθεράπευτη λοίμωξη, παθολογικὴ ἢ ὀφειλόμενη σὲ ἀτύχημα. Ὑπὸ τίς ἴδιες προϋποθέσεις οἱ νομοθεσίαι αὐτὲς νομιμοποιοῦν καὶ τὴν ἱατρικὰ ὑποβοηθούμενη αὐτοκτονία.

Ἀνησυχητικὰ εἶναι δύο στοιχεῖα, τὸ ἓνα ὁλλανδικό, τὸ ἄλλο βελγικό. Ἐν πρώτοις, ὁ βασιλικὸς Σύλλογος τῶν ὁλλανδῶν ἱατρῶν ἄμβλυσε τὸ 2011 σὲ μεγάλου βαθμοῦ τὰ ἀρχικὰ προβλεπόμενα αὐστηρὰ κριτήρια (*critères de rigueur*) ἐπεκτείνοντας ἐρμηνευτικὰ τὴ νομιμοποίηση τῆς εὐθανασίας σὲ περιπτώσεις διανοητικῶν ἢ κοινωνικο-ψυχικῶν παθήσεων, ὅπως ἀπώλεια μίας (σωματικῆς) λειτουργίας, μοναξιά, ἀπώλεια αὐτονομίας (δηλαδὴ αὐτοεξυπηρέτησης). Αὐτὸ ἰσοδυναμεῖ πρακτικὰ μὲ νόμιμη παρότρυνση σὲ γενικευμένη ὑποβοηθούμενη αὐτοκτονία, ὅπως ὀρθὰ παρατηρήθηκε⁷². Ἐξ ἄλλου, στὸ Βέλγιο τέθηκε τὸ 2005 σὲ κυκλοφορίαν καὶ πώληση στὰ φαρμακεῖα ἓνα «σύνολο οὐσιῶν εὐθανασίας» (*«kit euthanasie»*) ποὺ ἐπιτρέπει στὸν συνταγογραφήσαντα γενικὸ παθολόγο ἱατρὸ νὰ τελέσει τὴν εὐθανασία στὴν οἰκία τοῦ ἀσθενοῦς (ἀνάλογο σχέδιο τοῦ ὁλλανδοῦ Ὑπουργοῦ Ὑγείας τὸ ἔτος 2002 ἀνακλήθηκε λόγω ἀντιδράσεων).

Ἡ εὐθανασία ἐφαρμόζεται καὶ στοὺς ἀσθενεῖς ποὺ βρίσκονται σὲ κωματώδη κατάσταση ἢ εἶναι ἀνίκανοι νὰ ἐκφρασθοῦν, μόνον ὅμως ἐφόσον εἶχαν προβλέψει ἐκ τῶν προτέρων τὰ ἐνδεχόμενα αὐτὰ καὶ εἶχαν ἐκφράσει προκαταβολικὰ τὴ συναίνεσή τους. Ἀντιθέτως, οἱ ἀναφερθεῖσες νομοθεσίαι σιωποῦν σχετικὰ μὲ τίς ἀνθρώπινα σημαντικὲς περιπτώσεις στίς ὁποῖες οἱ ἀσθενεῖς δὲν μποροῦν νὰ ἐκφρασθοῦν καὶ δὲν ἔχουν ἐκ τῶν προτέρων «ἐν ψυχρῷ» δηλώσει τὴν συναίνεσή τους. Συχνὲς εἶναι οἱ περιπτώσεις στίς ὁποῖες τίθεται τὸ ζήτημα παρατάσεως ἢ διακοπῆς τῶν ἱατρικῶν φροντίδων

72. J. P. DICKÈS, ὁ.π. (ὑπόσημ. 61), σ. 140.

ή παροχής φαρμακευτικῶν οὐσιῶν πού ἐνέχουν τὸν κίνδυνο συντόμευσης τῆς ζωῆς. Τὰ κενὰ αὐτὰ ἀφήνουν ἐλεύθερο –καὶ αὐθαίρετο– πεδίο ἐνεργειῶν στὴν ἱατρικὴ πρακτικὴ. Ἄκρως ἀνησυχητικό εἶναι ὅτι στὴν ἔκθεση τοῦ βελγικοῦ ἐθνικοῦ Παρατηρητηρίου τοῦ τέλους ζωῆς δημοσιεύεται ἔρευνα σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ ἓνα τρίτο τῶν τελούμενων εὐθανασιῶν στὴ χώρα ἐκτελοῦνται χωρὶς ρητὴ αἴτηση τοῦ ἀσθενοῦς⁷³. Στὴν Ὁλλανδία ἐπίσης, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ καθηγητὴς Van Delden, τὸ φαινόμενο τῶν ἀθελήτων (χωρὶς τὴν αἴτηση τοῦ ἀσθενοῦς) εὐθανασιῶν εἶναι ἐκτεταμένο καὶ σοβαρό⁷⁴. Ἐκπληκτικό καὶ ἀποκαλυπτικό τῆς ἀπαξιοτικῆς τῆς ζωῆς νοοτροπίας εἶναι ὅτι ἡ ὁλλανδικὴ κοινὴ γνώμη ἀποδέχεται καὶ ἐγκρίνει, σὲ μεγάλο ποσοστό, τὴν ἀκούσια εὐθανασία⁷⁵. Στὸ Βέλγιο ἐπίσης καὶ τὰ αὐστηρὰ κριτήρια ἔχουν πρακτικὰ ξεπερασθεῖ καὶ τὰ νεκρὰ σώματα χρησιμεύουν ὡς ἀποθέματα ὀργάνων (26% τῶν μεταμοσχεύσεων καρδιάς προέρχονται ἀπὸ αὐτὴν τὴν πηγὴ)⁷⁶. Τὸ 2006 ὁ βέλγος νομοθέτης ἀπαίτησε οἱ ζητοῦντες τὴν ἱατρικὰ ὑποβοηθούμενη αὐτοκτονία νὰ εἶναι κάτοικοι τοῦ Βελγίου, γιὰ νὰ παρεμποδισθεῖ «ὁ τουρισμὸς τῆς εὐθανασίας».

Μία ἰδιαίτερα ἀμφισβητήσιμη γιὰ τὰ σημερινὰ δεδομένα ἐπέκταση τῆς εὐθανασίας εἰσήγαγε ὁ πρόσφατα ψηφισθεὶς βελγικὸς νόμος⁷⁷, διότι προβλέπει τὴν ἐφαρμογὴ τῆς σὲ παιδιὰ ἀσχέτως ἡλικίας, ἀρκεῖ νὰ ἔχουν τὴν ἱκανότητα διάκρισης (*capacité de discernement*) καὶ νὰ τὴ ζητήσουν, ἐφόσον καὶ ὅταν ἔχουν σχετικὴ συνείδηση. Ὁ ὁλλανδικὸς νόμος ἀποκλείει τὴν εὐθανασία σὲ παιδιὰ κάτω τῶν 12 ἐτῶν, ἔστω καὶ ἂν τὸ ζητήσουν. Οἱ προϋποθέσεις τοῦ βελγικοῦ νόμου εἶναι ὁ ἀνήλικος νὰ βρίσκεται σὲ ἀδιέξοδη ἱατρικὴ κατάσταση πού θὰ ἐπιφέρει τὸν θάνατο σὲ σύντομο διάστημα, νὰ

73. N. AUMONIER, B. BEIGNER, PH. LETELLIER, *L'euthanasie*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 66), σ. 79-81.

74. J. M. VAN DELDEN, Slippery slopes in flat countries – a response, *Journal of Medical Ethics*, 1999, σ. 22-24.

75. Bλ. H. JOCHEMSEN, J. KROWN, Voluntary euthanasia under control? Further empirical evidence from the Netherlands, *Journal of Medical Ethics*, 1999, σ. 16-21.

76. J. P. DICKES, ὁ.π. (ὑπόσημ. 61), σ. 139.

77. Νόμος τῆς 13ης Φεβρουαρίου 2014, πού τροποποιεῖ τὸ ἄρθρο 3 τοῦ νόμου τῆς 28ης Μαΐου 2002.

υποφέρει από διαρκή και μη δεκτικό γαλήνευσης πόνο (*souffrance qui ne peut être apaisée*), ο οποίος προκύπτει από σοβαρή και αθεράπευτη λοίμωξη, συμπτωματική ή παθολογική. Ο νόμος απαιτεί να ζητηθεί από παιδοψυχίατρο ή ψυχολόγο να εξακριβώσει την ικανότητα διάκρισης του ανηλίκου και τη συναίνεση των νόμιμων αντιπροσώπων του. Κατά τη γνώμη μου, ο νόμος μη απαιτώντας μία ελάχιστη ηλικία του ανηλίκου δείχνει μία προχειρότητα, αν όχι ελαφρότητα, ως προς τη διακρίβωση της ικανότητας διάκρισης ενός παιδιού, ίσως πέντε ετών, και τη σοβαρότητα της αίτησής του για εὐθανασία. Ἡ νοοτροπία που έχει επικρατήσει σήμερα στο Βέλγιο είναι πολύ πιθανό ότι θα αμβλύνει στην πράξη τις ιατρικές προϋποθέσεις του νόμου. Αυτό έχει συμβεί και με την εφαρμογή του νόμου του 2002 και είναι ένδεικτικό από αυτήν την άποψη ότι στα 11 έτη από την ψήφισή του δεν έχει ζητηθεί σε καμμία περίπτωση η επέμβαση της δικαιοσύνης⁷⁸.

IV. Ἡ εὐστοχὴ μέση ὁδὸς τῆς Γαλλίας

Μολονότι στη Γαλλία σημειώνεται από καιρού ο μεγαλύτερος θόρυβος υπέρ της αναγνώρισης ενός «δικαιώματος στον θάνατο» και γενικά της εὐθανασίας⁷⁹, ο γάλλος νομοθέτης με τον βασικό νόμο Leonetti του 2005 (από το όνομα του συντάκτη του), έχει επιτύχει μία ισορροπημένη και «σώφρονα» ρύθμιση, που σέβεται και το δικαίωμα της ζωής και τις απολύτως όριακές ανάγκες τερματισμού της. Ο νόμος αυτός ψηφίσθηκε έπειτα από τον τεράστιο θόρυβο που προκάλεσε το 2003 η υπόθεση Vincent Humbert, από το όνομα του τετραπληγικού νέου που εν μέρει με τον αντίχειρά του μπόρεσε να γράψει, εν μέρει να υπαγορεύσει ένα κείμενο, ζητώντας το δικαίωμα να πεθάνει, και στη συνέχεια του ασκήθηκε εὐθανασία⁸⁰.

Σημειωτέον ότι στη Γαλλία η πρακτική της εὐθανασίας είχε διαδοθεί από τη δεκαετία του 1980 στο περιθώριο των νόμων, της οποίας πάντως η πραγματική έκταση είναι αδύνατο να γνωσθεί, αφενός διότι καλύπτεται από

78. Ανακοίνωση τύπου της ὀργάνωσης Euthanasiestop.

79. Βλ. ἤδη FR. SARDA, *Le droit de vivre et le droit de mourir*, Paris 1975. Ἡ βιβλιογραφία έχει ἔκτοτε λάβει ἐξαιρετικὴ ἔκταση· βλ. ὑπὸ V.

80. Βλ. V. HUMBERT, *Je vous demande le droit de mourir*, κείμενο ἐκδοθὲν ἀπὸ τὸν F. VELLE, Neuilly 2004.

τὴν ἀποσιώπηση, ποὺ εἶναι ὁ κανόνας, ἀλλὰ καὶ ἀφετέρου, διότι ὑπάρχει σύγχυση ὡς πρὸς τὸν ὅρο «εὐθανασία», καὶ πολλὲς περιπτώσεις ὀριακῆς διακοπῆς τῆς θεραπευτικῆς ἀγωγῆς θεωροῦνται ὡς εὐθανασία σὲ διάφορες ἔρευνες.

1. Τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενο τοῦ νόμου Leonetti ἀφορᾷ τὴν ἀντιμετώπιση καταστάσεων ἀσθενῶν ποὺ βρίσκονται ἢ στὸ τέλος τῆς ζωῆς τοὺς ἢ σὲ τεχνητὴ παράτασή της. Πρωταρχικὸς σκοπὸς τοῦ εἶναι ἡ ἐλάφρυνση τῶν βασάνων καὶ εἰδικὰ τῶν πόνων τῶν ἀσθενῶν, προβλέποντας κατ' ἀρχὰς τὸ δικαίωμά τους νὰ ἔχουν πρόσβαση σὲ φροντίδες ἐλαφρυντικῆς τῶν συμπτωμάτων (soins palliatifs) καί, σὲ ἔσχατη ἀνάγκη, δίνοντας τὸ δικαίωμα στοὺς γιατρούς, στὰ τελευταῖα στάδια τῆς ζωῆς, νὰ ἀνακουφίζουν τοὺς ἀσθενεῖς μὲ οὐσίες ποὺ ἐνέχουν τὸν κίνδυνο συντόμευσης τῆς ζωῆς τους. Συγχρόνως ἐπιδιώκει νὰ παρεμποδίσαι τὴν μὴ ἔλλογη ἐμμονὴ (obstination déraisonnable) στὴν τεχνητὴ παράταση τῆς ζωῆς, ἐπιτρέποντας σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὴ διακοπὴ τῶν ἱατρικῶν διαδικασιῶν μὲ τὴ συναίνεση τοῦ ἀσθενοῦς. Ἐὰν αὐτὸς δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκφράσει τὴ θέλησή του, ζητεῖται ἡ γνώμη τῶν ἀνθρώπων ἐμπιστοσύνης του. Ἐκεῖνο ποὺ ἀποκλείει ὁ νόμος εἶναι ἡ εὐθανασία ποὺ ἀσκεῖται μὲ πρωτοβουλία τοῦ ἱατροῦ χωρὶς νὰ ἐρωτηθεῖ ὁ ἀσθενὴς ἢ, ἐν ἀνάγκῃ, κάποιος τρίτος. Κι αὐτό, διότι, ὅπως ὀρθὰ ἐπισημαίνει ἡ φιλόσοφος Corine Pelluchon, ἡ νομιμοποίηση τῆς ἀκούσιας εὐθανασίας θὰ ἔδινε μία καταχρηστικὴ ἐξουσία στοὺς γιατρούς⁸¹.

Ἐννοεῖται ὅτι κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμουμποροῦν νὰ ἀνακύπτουν λεπτὰ ἠθικά, ἱατρικὰ καὶ νομικὰ προβλήματα — καὶ πράγματι ἀνακύπτουν, ὅπως στὴν ἀναφερθεῖσα στὴν ἀρχὴ τῆς ὁμιλίας πρόσφατη ὑπόθεση Lambert, στὴν ὁποία τὸ γαλλικὸ Συμβούλιο Ἐπικρατείας ἔδειξε ἐξαιρετικὴ σύνεση, ἀποφεύγοντας νὰ ἐγκρίνει ἢ νὰ ἀπορρίψει τὴν ἱατρικὴ ἀπόφαση διακοπῆς τῆς τεχνητῆς διατροφῆς καὶ ἐνυδάτωσης τοῦ ἀπὸ τὸ 2008 εὐρισκόμενου σὲ κατάσταση «ἐλάχιστης συνείδησης» ἀσθενοῦς. Κάνοντας χρῆση δημιουργικῆς δικαιοπλαστικῆς ἐξουσίας, ἀπεφάσισε τὴ σύσταση τριμελοῦς ἐπιτροπῆς ἀνεξαρτήτων ἱατρῶν, ἡ ὁποία θὰ ἀποφανθεῖ ἂν ἡ συνέχιση τῶν

81. Βλ. Faut-il légaliser l'euthanasie?, *Le Monde*, 14 février 2014, σ. 16 καὶ τὸ πρόσφατο ἔργο τῆς C. PELLUCHON, *Tu ne tueras point. Réflexions sur l'actualité de l'interdit du meurtre*, Paris 2013.

ιατρικῶν διαδικασιῶν θὰ ἀποτελοῦσε «μὴ ἔλλογη ἐμμονή» στὴν παράταση τῆς ζωῆς⁸².

2. Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι ἡ γαλλικὴ νομοθεσία καὶ δικαιοσύνη ἐπιδεικνύουν προσεκτικὴ φροντίδα γιὰ τὸν ἀσθενῆ. Ὁ γαλλικὸς νόμος ρυθμίζει τὸ δικαίωμα τοῦ τέλους τῆς ζωῆς σεβόμενος τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀσθενοῦς, δηλαδὴ ἐξασφαλίζοντας ἕναν πράγματι ἀξιοπρεπῆ θάνατο, χωρὶς νὰ καταφεύγει σὲ εὐκολὲς λύσεις εὐθανασίας. Ἔτσι, ἂν παρουσιάζονται περιπτώσεις, ὅπως αὐτὴ τοῦ Vincent Humbert τοῦ 2003, οἱ ἀσθενεῖς μποροῦν νὰ ζητήσουν τὴ διακοπὴ τῶν ἱατρικῶν διαδικασιῶν στὰ πλαίσια τοῦ ἰσχύοντος νόμου. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ 92% τῶν Γάλλων ἐπιδοκιμάζει τὸ δικαίωμα στὸν θάνατο καὶ τὴν εὐθανασία δείχνει ἄγνοια τῶν προβλέψεων τοῦ νόμου καὶ προχειρότητα στὴ διαμόρφωση γνώμης στὰ ἐξαιρετικὰ λεπτὰ καὶ πολύπλοκα ζητήματα ποὺ θέτει ἡ ὅλη θεματικὴ τοῦ τέλους τῆς ζωῆς. Ὁ εὐκολὸς καὶ ἐπιφανειακὸς προβληματισμὸς τοῦ κοινοῦ ὀφείλεται στὴν ἐξαιρετικὰ ἔντονη γενικὴ ἀτομικιστικὴ νοοτροπία καὶ ἀποκαλύπτει τὴν ἀμφισβητήσιμη ἀξία τῶν δημοσκοπήσεων σὲ ζητήματα ποὺ ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερη γνώση καὶ ἀντιμετώπιση.

3. Στὴ δημόσια συζήτηση ποὺ ὀργανώθηκε, γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Γαλλία, στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Στρασβούργου τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2012⁸³ διασταυρώθηκαν οἱ πολλαπλὲς θέσεις καὶ ἀντιπαράθεσεις, διότι καὶ ἡ πραγματικότητα εἶναι πολυδιάστατη, ἡ ἠθικὴ προσέγγιση δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ, οὔτε οἱ ριζωμένες ἰδεολογικὲς πεποιθήσεις νὰ ἀνατραποῦν⁸⁴, ἀλλ' οὔτε καὶ οἱ νηφάλεις καὶ ἐποπτικὲς προσεγγίσεις λείπουν, στίς ὁποῖες ἀνήκουν καὶ αὐτὲς τοῦ καθηγητοῦ Pierre Hintermeyer, ὁ ὁποῖος εὐστοχα ἐπισημαίνει ὅτι, ὅπως ἡ διάκριση τῶν τύπων αὐτοκτονίας δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ μεικτῶν τύπων, τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς περιπτώσεις τῆς εὐθανασίας· εἶναι δηλαδὴ δυνατόν αὐτὲς νὰ συνδέονται μὲ τὴν ἀνεπάρχεια τῶν ἱατρικῶν μέσων, μὲ τὸν φόβο κα-

82. Απόφαση 14ης Φεβρουαρίου 2014 τοῦ γαλλικοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας γιὰ τὴ διενέργειαπραγματογνωμοσύνης. Βλ. *Le Monde*, 16-17 février 2014, κύριο ἄρθρο καὶ σ. 6.

83. Βλ. *Le débat sur la fin de vie entre posture et émotion*, *Le Monde*, Société, 25 septembre 2012, σ. 11.

84. Βλ. π.χ. τὴ θέση τοῦ καρδιολόγου καθηγητοῦ M. Tubiana, Νὰ ὑπάρξει ἐγγύηση τοῦ δικαίωματος στὸν θάνατο μὲ ἀξιοπρέπεια. Νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὴν εὐθανασία ὡς τελευταία προσφυγὴ, *Le Monde*, 14 décembre 2012, σ. 23.

ταχρήσεων, με τὸν φόβο ἀπώλειας τῆς ἐκτίμησης τῶν ἄλλων, ἀλλὰ καὶ μετὴν πεποιθήσῃ ὅτι ὀρισμένες πέραν τῶν ἀνεκτῶν ὁρίων καταστάσεις ἐπιβάλλουν τὴ μοιραία κατάληξιν στὸν θάνατο⁸⁵. Μεγάλη σημασία ἔχουν πάντως οἱ ἐμπειρίες ἱατρῶν⁸⁶ καὶ νοσηλευτικοῦ προσωπικοῦ, εἴτε προσωπικῆς, εἴτε συγκεντρωμένες ἀπὸ ἐπίσημους ὁργανισμούς, ὅπως τὸ ἔθνικὸ Ἰνστιτοῦτο δημογραφικῶν μελετῶν ἢ τὸ Παρατηρητήριον τοῦ τέλους ζωῆς. Οἱ ὁργανισμοὶ αὗτοὶ πιστοποιοῦν ὅτι ἡ αἵτησις θανάτου εἶναι σπάνια στὸ τέλος τῆς ζωῆς⁸⁷, γεγονὸς ποὺ διαβεβαιώσε καὶ νοσηλεύτρια μετὴν ἐμπειρία της⁸⁸. Ἡ πραγματικότητα ἀποκαλύπτει περιπτώσεις ποὺ δείχνουν καὶ τὰ ὅρια τῆς ἱατρικῆς καὶ τῶν σχετικῶν ἱατρικῶν διαγνώσεων καὶ προβλέψεων. Ἰατρὸς ἐντατικῆς μονάδας ἀνέφερε ὅτι ἐβίωσε ἀπίστευτα πράγματα, ὅπως μὴ ἀσθενῇ μετ' ἑναν νεφρὸν, ἕναν πνεῦμονα, προσβεβλημένο ἦπαρ καὶ τεράστιες δόσεις φαρμάκων προκειμένου νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἐπιβίωσός της, τῆς ὁποίας ἡ κατάστασις ἀπὸτομα βελτιώθηκε· καὶ συμπέρανε: «Δὲν μπορῶ νὰ σεβασθῶ ἕνα ἀνθρώπινον ὃν παρὰ μόνον μὴ ἐπεμβαίνοντας. Ἴσως δὲν θέλω νὰ τελῶσῃ τὴν πράξιν, αὕτῃ δὲν ἀνήκει σὲ ἐμένα»⁸⁹.

Εἶναι σαφὲς ὅτι ἐπιβάλλεται σύνεσις μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι νομίζουν οἱ ἀνεπιφύλακτοι θιασῶτες τῆς εὐρύτερης νομοθετικῆς ἀναγνώρισης τῆς εὐθανασίας καὶ τοῦ δικαιώματος σὲ λεγόμενον ἀξιοπρεπὲς θάνατο, τόσο μᾶλλον καθ' ὅσον εἶναι μᾶλλον βέβαιο ὅτι δὲν χρειάζονται τροποποιήσεις καὶ διευκρινιστικὲς ρυθμίσεις τῆς ἰσχύουσας γαλλικῆς νομοθεσίας. Καὶ αὐτό, διότι δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζεται —ὅπως συμβαίνει στοὺς μὴ νομικοὺς ἰδεολόγους τῆς εὐθανασίας— ἡ δικαστικὴ δικαιοπλαστικὴ ἐξουσία. Ἡ ἀνα-

85. Βλ. P. HINTERMEYER, *Euthanasie, la dignité en question*, Paris 2003, σ. 74.

86. Βλ. π.χ. ἀπὸ ἐμπειρίες ἱατρῶν, V. Mourman, Ἀλλὰ ποῖος θὰ προκαλέσει τὸν θάνατο; Μία μὴ ὑποστηρίξιμη ἱατρικὴ χειρονομία (Mais qui donnera la mort? Insoutenable geste médical), *Le Monde*, 14 décembre 2012· ἀνώνυμη ἱατρός, «Νὰ προβεῖ ἕνας γιὰ τὸν θάνατον, ἀφοῦ ἔχει θέσει ὅλη τὴν ἐνέργειά του γιὰ νὰ σώσει τὴν ζωὴν, μοῦ φαίνεται ἀντιφατικόν» (*Le Monde*, 25 septembre 2012, σ. 11). Αὐτὴν τὴν θέσην ὑποστηρίζει σθεναρῶς ὁ καθηγητὴς Π. ΜΠΕΡΑΚΗΣ, στὸ συλλογικὸ ἔργον *Εὐθανασία. Ἡ σημαντικὴ τοῦ «καλοῦ» θανάτου*, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 2000, σ. 96 ἐπ., σ. 114-118, ὅπου καὶ ἀντιπαράθεσις μετ' Γ. ΠΑΝΟΥΣΗ, ὁ.π.

87. Décryptages, Débats, *Le Monde*, 14 décembre 2012, σ. 23 (πληροφορία προερχόμενη ἀπὸ τὸν ἱατρὸ Vianney Mourman).

88. *Le Monde*, 25 septembre 2012, ὁ.π. (ὑπόσημ. 83).

89. *Le Monde*, ὁ.π.

φερθείσα πρόσφατη απόφαση τοῦ γαλλικοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας, ὃχι μόνο εἶναι «δυνάμει μὴ ἀνατρέψιμη», ὥπως τὴν ἐχαρακτήρισε δημόσια ὁ ἀντιπρόεδρος τοῦ Δικαστηρίου⁹⁰, ἀλλὰ καὶ ἀποδίδει στὴν ἱατρικὴ τὸν καίριο καὶ ἀποκλειστικὸ ρόλο τῆς στὰ θέματα «τέλους ζωῆς», τερματίζοντας τὸ δίλημμα τοῦ ἂν οἱ δικαστὲς ἢ οἱ ἱατροὶ ἔχουν τὴν τελευταία λέξη σ' αὐτά⁹¹.

V. Ἡ ἐπίκληση τοῦ δικαιώματος στὸν θάνατο καὶ τῆς ἀξιοπρέπειας καὶ ὁ σύγχρονος ἀτομισμὸς

Μὲ τίς προόδους τῆς ἱατρικῆς ποὺ ὀδηγοῦν στὴν παράταση τῆς ζωῆς ὑπὸ συνθήκες προβληματικές, ἢ διεθνῆς βιβλιογραφία, ποὺ συχνότατα τάσσεται ὑπὲρ τῆς εὐρύτερης νομιμοποίησης τῆς εὐθανασίας, ἐκουσίας, ἀκόμῃ καὶ ἀκουσίας, ἔχει σὲ τεράστιο βαθμὸ ἐμπλουτισθεῖ. Γι' αὐτὸ μόνο ἐνδεικτικὰ μποροῦν νὰ ἀναφερθοῦν ὀρισμένες δημοσιεύσεις στὶς ὁποῖες πρωτοστατοῦν Γάλλοι, Ἀμερικανοί, Γερμανοὶ καὶ Ἑλβετοί⁹².

Δύο εἶναι τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἐπικαλοῦνται οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς κί-

90. *Le Monde*, 14 décembre 2012, ὅ.π. (ὑπόσημ. 87).

91. Τὸ ἐρώτημα εἶχε τεθεῖ ἔνωρίς, D. LECOURT (dir.), *La fin de vie: qui en decide?*, Paris 1996.

92. D. HUMPHRY, *Final Exit*, The Hemlock Society, New York 1991 (γαλλικὴ μετάφραση: *Exit Final. Pour une mort dans la dignité*, Quebec 1991)· H. JONAS, *Le droit de mourir*, 1985, γαλλικὴ μετάφρ., Paris 1996· F. DE CLOSETS, *La dernière liberté*, Paris 2001, rééd. 2003· J. FLETCHER, *The Patient's Right to Die*, στὸ A. B. DOWNING (ed.), *Euthanasia and the Right to Death*, London 1969, σ. 61 ἐπ.· W. VOSSENKUHL, *Würde in Sterben, Sterben in Würde*, Hans-Seidel-Stiftung, München 1995· A. KAHN, *L'ultime liberté*, Paris 2008· H. WEHRLI, B. SUTTER, P. KAUFMANN, *Der organisierte Tod: Sterbehilfe und Selbstbestimmung am Lebensende. Pro und Contra*, Zürich 2012. Ἡ πρόσφατη ὑπόθεση Lambert ἔδωσε πάλι ἀφορμὴ σὲ νέες δημοσιεύσεις ὑπὲρ τῆς νομιμοποίησης τῆς εὐθανασίας. Βλ. B. LEBEAU, *L'affaire Lambert démontre la nécessité d'une légalisation de l'euthanasie*, *Le Monde*, 18 janvier 2014, σ. 17· A. COMTE-SPONVILLE (ὑπέρμαχος ἀπὸ 30ετίας τῆς εὐθανασίας, τὴν ὁποία θεωρεῖ ὡς «ὑπέρτατη ἐλευθερία»), σὲ συζήτηση μὲ τὴν ἀντιθέτου γνώμης φιλόσοφο Corine Pelluchon, *Le Monde*, 14 février 2014, σ. 16-17. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἤδη στὴν αὐγὴ τοῦ 21ου αἰῶνος (2001), ὁ ἀριθμὸς τῶν ἄρθρων ποὺ εἶχαν ἀναρτηθεῖ στὸ Internet ἀνερχόταν σὲ 35.000 (βλ. J. POUSSON-PETIT, *Propos paradoxaux sur l'euthanasie à partir de textes récents*, *Droit de la famille*, 2001, σ. 4).

νησης αυτής: αφενός το δικαίωμα στον θάνατο ως έκφραση της ελευθερίας και αυτονομίας του ανθρώπου, και αφετέρου ή αξιοπρέπειά του, αυτή που εξασφαλίζει έναν «άξιοπρεπή θάνατο».

1. Ός προς το πρώτο επιχείρημα έντύπωση προξενεί ή έμμونه στη χρήση του όρου «δικαίωμα». Όσον άφορ ά έν πρώτοις την αυτοκτονία είναι έσφαλμένο νά γίνεται λόγος για δικαίωμα, γιατί αυτό προδίδει σύγχυση με την έννοια της ελευθερίας. Η άσκηση μιās φυσικής ελευθερίας δέν σημαίνει άσκηση δικαιώματος και ή διάκριση είναι γνωστή, άν όχι αυτονόητη, στους νομικούς. Τό ότι μία πράξη είναι ελεύθερη και έπιτρεπτή δέν σημαίνει ότι δημιουργείται δικαίωμα στην τέλεσή της! Είμαι ελεύθερος νά κάνω περίπατο· αυτό δέν σημαίνει ότι έχω δικαίωμα νά κάνω περίπατο. Άλλο παράδειγμα: ή πορνεία καθ' έαυτήν δέν τιμωρείται, είναι ελεύθερη, άλλ' αυτό δέν σημαίνει ότι ύπάρχει δικαίωμα στην άσκηση πορνείας⁹³.

Η έννοια του δικαιώματος προϋποθέτει την ύπαρξη κάποιου άλλου (φυσικού ή νομικού προσώπου) έναντι του όποιου αυτό μπορεί νά άσκηθεί. Εάν ό όρος «δικαίωμα στον θάνατο» χρησιμοποιείται με την έννοια ότι μπορεί νά άπαιτηθεί γενικά ή συμμετοχή άλλου προσώπου (ιατρού, συγγενούς) στην πρόκληση του θανάτου, αυτό άποτελεί άνεπίτρεπτη άπαίτηση και επέμβαση στην προσωπικότητα και τη συνείδηση του προσώπου αυτού. Καμμία έννομη τάξη που κατοχυρώνει ανθρώπινα δικαιώματα δέν μπορεί νά παραβλέψει και νά μη σεβασθεί την ελευθερία του άλλου προσώπου, δεχόμενη το δικαίωμα στον θάνατο με την έννοια που του άποδίδουν οι ύποστηρικτές του. Η επίκληση ενός τέτοιου δικαιώματος, έκτός του ότι δέν είναι νομικά ύποστηρίξιμη σε κοινωνίες που σέβονται την ελευθερία του προσώπου, είναι έκφραση μίας επιπόλαιας, άκρικής, έγωιστικής, άτομιστικής αντίληψης. Όρθά τονίζεται ότι και από ήθικής άπόψews άποφασιστική σημασία έχει όχι μόνον ή αυτοδιάθεση, ή ζωή και ό σωματικός και ψυχικός σεβασμός του πάσχοντος και βοηθουμένου, αλλά και ή αυτοδιάθεση, ή ζωή και ό σωματικός και ψυχικός σεβασμός του παρέχοντος βοήθεια, είτε αυτός είναι ό ιατρός, είτε τρίτος⁹⁴.

93. Ός άπλό παράδειγμα άναφέρεται στο έργο N. AUMONIER, B. BEIGNER, Ph. LETELLIER, *L'euthanasie*, ό.π. (ύποσημ. 66), σ. 92.

94. C. GRIMM, I. HILLEBRAND, *Sterbehilfe. Rechtliche und ethische Aspekte*, Freiburg-München 2009, σ. 158.

Για τούς λόγους αυτούς και οί πλείστες νομοθεσίες αρνούνται να νομιμοποιήσουν αυτές τις εκφάνσεις του λεγομένου δικαιώματος στὸν θάνατο⁹⁵. Τὸ εὐρωπαϊκὸ δικαστήριον δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἔχει λάβει σαφῇ θέσιν ἤδη στὴν ἀπόφαση Pretty⁹⁶, ἐπισημαίνοντας ὅτι τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ (ἄρθρο 2 τῆς ΕΣΔΑ) δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὅτι ἐμπεριέχει καὶ ἓνα δικαίωμα ἐκ διαμέτρου ἀντίθετο, ὅπως τὸ δικαίωμα στὸν θάνατο. Ἐπίσης στὴν ἀπόφαση Haas⁹⁷, διαπιστώνει ὅτι ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν κρατῶν μελῶν φαίνεται νὰ δίνει περισσότερο βάρος στὴν προστασία τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου (ἄρθρο 2), παρὰ στὸ δικαίωμά του νὰ τὴν τερματίζει ὅποτε καὶ μὲ ὅποιον τρόπο θέλει, δηλαδή, ὅπως στὴν ὑπόθεση ποὺ ἔκρινε, νὰ ἀποκτᾷ τις σχετικὲς οὐσίες καὶ χωρὶς ἰατρικὴ συνταγή!⁹⁸ Ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀποψη φαίνεται παρακινδυνευμένο νὰ συνάγεται ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ Σύνταγμα (ἄρθρο 5, παρ. 1, δικαίωμα ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητος) ἀναγνώριση δικαιώματος στὸν θάνατο, ἀμυντικοῦ περιεχομένου, μὲ συνέπεια τὴν ἄρση ποινικῶν εὐθυνῶν τρίτων ποὺ βοηθοῦν στὸν τερματισμὸ τῆς ζωῆς⁹⁹, ἀποψη ποὺ γενικά, καὶ ἰδίως ἀπὸ νομικοὺς, "Ἕλληνες καὶ ἀλλοδαποὺς, ἀπορρίπτεται"¹⁰⁰.

95. Πρβλ. Γ. ΠΑΝΟΥΣΗΣ, *Εὐθανασία, στὸ Περὶ ἐγκλημάτων λόγος καὶ ἀντίλογος*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 2004, σ. 166.

96. *Affaire Pretty c. Royaume Uni*, ἀπόφαση 29 Ἀπριλίου 2002 (Req. no 2346/02). Βλ. καὶ τὰ θετικὰ σχόλια στὴν ἀπόφαση Pretty, O. DE SCHUTTER, «L'aide au suicide devant la Cour Européenne des Droits de l'Homme», *Revue Trimestrielle des Droits de l'Homme*, 53, 2002, σ. 71 ἐπ.· E. GARAUD, «Arrêt Pretty contre Royaume Uni: l'espoir déçu des partisans de l'euthanasie», *Revue Juridique Personnes & Famille*, 7-8, 2002, σ. 11 ἐπ.

97. *Affaire Haas c. Suisse*, ἀπόφαση 20 Ἰανουαρίου 2011 (Req. no 31322/07).

98. Γιὰ τὴν ὅλη νομολογία —μέχρι τὸ 2010— τοῦ ΕΔΔΑ, βλ. Μ. LEVINET (dir.), *Le Droit au respect de la vie au sens de la CEDH*, Bruxelles 2010.

99. Ἔτσι ὅμως Γ. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ, *Τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ καὶ στὸ θάνατο*, Ἀθήνα 1993, σ. 52 ἐπ., ὁ ὁποῖος πάντως γενικά δὲν δέχεται ἀκράϊες θέσεις. Τὴν ἀποψη αὐτὴ τοῦ Κατρούγκαλου ἀπορρίπτει καὶ ὁ Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ, Ὑπάρχει δικαίωμα στὸ θάνατο; *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 79, Γ', 2004, σ. 70-71.

100. Βλ., μεταξὺ ἄλλων, D. CUNDIFF, *Euthanasia is not the answer: A Hospice Physician's View*, New Jersey 1992· Z. BAUMAN, *Postmodern Ethics*, Oxford-Cambridge 1993· P. LA MARNE, *Ethiques de la fin de vie. Acharnement Thérapeutique, Euthanasie, Soins Palliatifs*, Paris 1998· M. OTLOWSKI, *Voluntary Euthanasia and*

Τὰ πράγματα δὲν εἶναι διαφορετικά στὶς περιπτώσεις τῆς λεγόμενης ὑποβοηθούμενης αὐτοκτονίας, στὶς ὁποῖες ὁ τρίτος δέχεται νὰ συμμετάσχει καὶ μάλιστα ὡς ὀργάνωση, ὅπως στὴν Ἑλβετία. Στὸ ἔργο τῆς *Ἡ μετὰ-θάνατον κοινωνία*¹⁰¹, ἡ κοινωνιολόγος, καθηγήτρια στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Montréal, Céline Lafontaine ἐπισημαίνει ὅτι ὁ θάνατος «ἀποσύρεται» προοδευτικὰ ἀπὸ τὸν δημόσιο χῶρο ὡς ἀνθρωπολογικὸ δεδομένο καὶ μετατρέπεται σὲ μία κρυμμένη ἢ ἀπορριπτόμενη πραγματικότητα καὶ σὲ κάθε περίπτωση κοινωνικὰ στερημένη νοήματος.

2. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπὶ κλήση τῆς ἀξιοπρέπειας, ἡ φιλοσοφικὴ αὐτὴ ἔννοια, ὅπως ἀνέπτυξε ὁ Κονδύλης¹⁰², μπορεῖ κατ' ἀρχὰς νὰ πάρει ὅποιο-δήποτε περιεχόμενο, δὲν ἔχει δεδομένο συγκεκριμένο νόημα. Στὴν ἀρχαιότητα, ἡ μέση στωικὴ στοά, μὲ τὴ δημιουργικὴ συμβολὴ τοῦ Κικέρωνα, τῆς προσέδωσε οἰκουμενικὸ χαρακτήρα συνδεδεμένο μὲ τὴ λογικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἀντελήφθη πρωτίστως ὡς ὑποχρέωση καὶ ὄχι ὡς ἀπαίτηση¹⁰³. Μόλις μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον ἀπέκτησε τὸν νομικὸ χαρακτήρα ἀτομικοῦ ἀνθρωπίνου δικαιώματος. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Heum, οὔτε ἡ ἀμερικανικὴ, οὔτε ἡ γαλλικὴ διακήρυξη δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, τὸν 18ο αἰῶνα, ἀνέφεραν τὴν ἔννοια καὶ οὔτε ἐμμέσως τὴν προϋπέθεταν¹⁰⁴.

the Common Law, Oxford 1997· J. RIOT, *Philosophie et fin de vie*, Rennes 2003. Ἀπὸ νομικῆς ἀπόψεως τὸ θέμα ἔχει ἐπισταμένως καὶ εἰς βάθος ἐρευνηθεῖ στὴν ἐκτενῆ μονογραφία τοῦ XAVIER DIJON, *Le sujet de droit en son corps. Une mise à l'épreuve du droit subjectif*, Préface de Fr. Rigaux, Bruxelles-Namur 1982. Ἡ σημερινὴ κοινωνιολογικὴ θεωρία ἔχει ἐνωρὶς ἀσχοληθεῖ ψύχραιμα μὲ τὴ γενικὴ προβληματικὴ, ἀλλὰ καὶ στὸ εἰδικὸ θέμα τοῦ δικαιώματος στὸν θάνατο. Βλ. G. ROELEKE, *Gibt es ein «Recht auf den Tod»?»,* στὸ A. ESER (hrsg.), *Suizid und Euthanasie als sozial- und humanwissenschaftliches Problem*, Stuttgart 1976, σ. 33 ἐπ.

101. C. LAFONTAINE, *La Société post-mortelle, la mort, l'individu et le lien social à l'ère de technosciences*, Paris 2008.

102. P. KONDISILIS, *Würde*, στὸ *Lexicon Geschichtliche Grundbegriffe*· Π. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Περὶ ἀξιοπρέπειας*, Ἀθήνα 2000.

103. W. HEUM, *Die Menschenwürde – Vom philosophischen Konzept zur juristischen Garantie*, *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, 50, 2009, σ. 59 ἐπ., σ. 60.

104. W. HEUM, ὁ.π., σ. 59.

Άσχετα όμως από αυτές τις παρατηρήσεις, οί επικαλούμενοι την άξι-
οπρέπεια επιδιώκουν τή γενικότερη νομιμοποίηση τής εϋθανασίας, πράγμα
πού όχι μόνο δέν συνιστά άξιοπρέπεια στόν θάνατο, άλλ' αντιθέτως πα-
ραπέμπει σέ μία άποτυχία, σέ ένα κοινό γεγονός πού τó βιοϊατρικό όπλο-
στάσιο επιχειρεϊ νά άπωθήσει. Πρόκειται κατ' ούσίαν, όπως μέ όξυδέρ-
κεια παρατηρεϊ ή καθηγήτρια Lafontaine, για τή «θανάτωση τού θανάτου»
(mise à mort de la mort), ό όποιος, από ένα συλλογικό κοινωνικό γεγονός
περιβαλλόμενο από μία τελετουργία, περιέπεσε, σέ ευρεία κλίμακα, στήν
άρνησή του, στήν άπόρριψη τής συμβολικής του ύπόστασης. Έπομένως, ή
διακήρυξη ενός δικαιώματος σέ άξιοπρεπή θάνατο κατ' ούσίαν τείνει νά πα-
ρακάμψει τήν κρίση τού θανάτου και άποτελεϊ μία από τις πιό έξελιγμένες
μορφές άρνησης τής θνησιμότητας τού ανθρώπου¹⁰⁵.

Συμπερασματικά, ή ανάδυση και διάδοση τής τάσης για γενική φιλε-
λευθεροποίηση τής εϋθανασίας και άναγνώριση τού λεγομένου δικαιώματος
στόν θάνατο εϊναι άκριβώς ένα σύμπτωμα τού ένδημικού άμετρου άτομι-
σμού τής εποχής μας¹⁰⁶. Αφού δέν εϊναι δυνατόν νά άποτραπεί ό θάνατος, οί
ύποστηρικτές τής κίνησης αύτης φιλοδοξούν νά τόν έλέγξουν, νά τόν κατα-
στήσουν ύπόθεση προσωπικής επιλογής.

*

* *

Ό άτομισμός τής εποχής μας, όπως και ή έλλειψη ύπαρξιακής πυξί-
δος, έξηγεϊ πολλά από τά φαινόμενα, τις ρυθμίσεις και τις άντιλήψεις πού
αναφέρθηκαν. Έννοεϊται ότι δέν άναπτύχθηκαν —πολλού δέ και δεϊ— όλες
οί ύποστηριζόμενες άπόψεις και άποχρώσεις άντιλήψεων, ιδίως νομικών.
Πρόθεσή μου δέν ήταν άλλωστε νά εκθέσω συγκριτικά τις διάφορες ρυθ-
μίσεις και άπόψεις, αλλά νά εξετάσω άφενός τó σύγχρονο κοσμοθεωρητικό
ύπόβαθρο τών κοινωνικών φαινομένων τής αύτοκτονίας και τής εϋθανασίας
και άφετέρου τις νομοθεσίες και πρακτικές τών χωρών πού έχουν κατ' εξαί-
ρεση νομιμοποιήσει τήν ύποβοηθούμενη αύτοκτονία και τήν εϋθανασία. Ση-
μασία έχει ότι τά σύνθετα και πολύπλοκα ζητήματα πού συνδέονται μέ τόν

105. C. LAFONTAINE, ό.π.

106. Πρβλ. L. DUMONT, *Essai sur l'individualisme*, Paris 1983. Για τήν ιστο-
ρική προσέγγιση τού θανάτου στη Δύση βλ. PH. ARIÈS, *L'histoire de la mort en
Occident*, Paris 1975.

θάνατο καὶ εἰδικὰ μὲ τὰ δυσχερῆ λόγῳ ἀσθενειῶν τέλη τῆς ζωῆς ἀπαιτοῦν, ἀντὶ εὐκόλων συνθημάτων, ψυχραίμη ἀντιμετώπιση¹⁰⁷ καὶ διεξοδικὴ ἐξέταση, ἐκτὸς ὅλων τῶν ἄλλων λόγων καὶ προκειμένου νὰ διαφυλαχθεῖ ἡ σχέση ἐμπιστοσύνης μεταξὺ ἱατροῦ καὶ ἀσθενοῦς¹⁰⁸. Ἡ ἀπροκατάληπτη κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση ἐπιχειρεῖ νὰ διαφωτίσει τὰ ζητήματα, ἀλλὰ, ὅπως γράφει ἐπιγραμματικὰ ἡ ποιήτρια Κικὴ Δημουλᾶ, «Ὑλὴ ἀδίδακτὴ ὁ θάνατος»¹⁰⁹.

107. Μεταξὺ ἄλλων, ψυχραίμες καὶ ἐπιμελημένες προσεγγίσεις, ἐκτὸς τοῦ κοινωνιολόγου καθηγητοῦ P. HINTERMEYER (βλ. προηγούμενη ὑποσημείωση 85), θὰ ἀναφερθοῦν ἐπιλεκτικὰ: BR. CADART, *Réflexions sur «Mourir dans la dignité»*, Laval, Canada 2004· FR. QUÉRÉ, *Une dignité indigne de l'homme*, Paris 1993· J. LEONETTI, *Vivre ou laisser mourir. Respecter la vie, accepter la mort*, Paris 2005· P. LA MARNE, *Vers une mort solidaire*, Paris 2005· PH. BATAILLE, *À la vie, à la mort. Euthanasie, le grand malentendu*, Paris 2012· P. J. RUFF, *L'euthanasie: comment respecte-t-on le mieux la vie?*, Via Romana, 2013. Ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀναφερθὲν συλλογικὸ ἔργο *Εὐθανασία. Ἡ σημαντικὴ τοῦ «καλοῦ» θανάτου*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 86), σημειώνονται: I. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Τὸ πρόβλημα τῆς εὐθανασίας*, Ἀθήνα 1999· Γ. ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ, *Προβλήματα βιοηθικῆς*, Ἀθήνα 2003· Α. ΑΝΑΠΑΙΩΤΗΣ, *Τὸ δικαίωμα στὴν εὐθανασία-ἀθανασία. Naί ἢ ὄχι στὴν εὐθανασία;* Ἀθήνα 2003.

108. ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, *Τὸ δικαίωμα στὸν θάνατο*, *Εὐθύνη*, 395, 2004, σ. 513 ἐπ., σ. 518. Ἐπαναδημοσίευση στὸ Ν. ΚΟΥΡΑΚΗΣ, Κ. Δ. ΣΠΗΝΕΛΛΗ (ἐπιμ.), *Εὐθανασία: Ἐνα ἀκανθῶδες ζήτημα*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 67), σ. 63 ἐπ.

109. Ἀπὸ τὸ ποίημα «Ὡδὴ σὲ μία ἐπιτραπέζια λάμπα», ποιητικὴ συλλογὴ *Τὸ λίγο τοῦ κόσμου*, Ἀθήνα 1971. Ὁ λιτὸς καὶ ρεαλιστικὸς αὐτὸς στίχος ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Απ. Γεωργιάδη, ὅ.π.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 29ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2014

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΙΔΙΩΜΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Με τή λέξη ἐλευθερία κατονομάζεται ἰδίωμα ἐξάισιο τοῦ ἀνθρώπου, ἐπίσης ὅμως καί τὸ ἐδραῖο δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ταυτίζονται ἡ ἐλευθερία ὡς ἰδίωμα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἐλευθερία ὡς δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ δὲν εἶναι ἄσχετες μεταξὺ των, καθὼς ἡ πρώτη ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς δεύτερης.

Ὡς ἰδίωμα τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἐλευθερία ἐνέχει πρῶτιστα χειραφεσία του ἀπὸ δυναστική στήν ὕπαρξή του ἐπιβολή τοῦ ἐνστίκτου. Ἡ χειραφεσία ὅμως αὐτὴ καὶ συνεπάγεται ἀποστέρηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν οἶονεϊ σοφία τοῦ ἐνστίκτου πρὸς αὐθόρμητη, ὀρθή, βιοσυντηρητικὴ συμπεριφορά, τὴ χαρακτηριστικὴ τοῦ ζώου, καὶ ἄρα ἐπιφέρει τὴν περιαγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου σὲ κατὰστασι ὅπου ἀναπόδραστος εἶναι ὁ αὐτοκαθορισμὸς τῆς συμπεριφορᾶς του.

Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐλευθερία μὲ τὴ συνδρομὴ τῆς πνευματικότητος ἐνεργεῖ καὶ θετικά, ὡς χορηγικὴ τῆς ἱκανότητος γιὰ ὀρθοπραξία καὶ γιὰ δημιουργία· ἐνῶ καὶ ὑπέχει ἀντίστοιχα τὸν κίνδυνο σφάλματος ἢ καὶ ἀμαρτήματος. Σ' αὐτὸ ἔγκειται καὶ ἡ δραματικὴ οὐσία τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς προσπαθεῖ ἐκάστοτε νὰ προβεῖ σὲ ἀποκάλυψη τοῦ δέοντος καὶ σὲ ἀνακάλυψη τοῦ δυνατοῦ, ἐπιτεύξεις τῆς συστατικῆς του πνευματικότητος.

Ὁ ἄνθρωπος, ὡς φορέας πνευματικότητας, σύνδρομης τῆς ἐλευθερίας, υπερβαίνει ὅποιες ἐξηγήσεις τῆς οὐσίας του ἀπὸ τῇ θετικῇ ἐπιστήμῃ· καθὼς ἐνέχει τὸ μυστηριακὸ ἄδυτο καὶ τὴν εὐδαιμονικὴ χάρη τοῦ θαύματος.

Μὲ τὴν ἐνέργεια τοῦ πνεύματος ὁ ἄνθρωπος ὑπερβαίνει τὸν ὑποκειμενισμό τῆς ἰδιο-υπαρξίας του καὶ συλλαμβάνει, διανοητικά, τὰ ὄντα καὶ τὰ δυνατὰ καὶ τὰ δέοντα, ὑπαρκτά, εἴτε ἰσχύοντα πέραν αὐτοῦ· καὶ ἀποκτάει σύστοιχα πρὸς αὐτὰ νοήματα, εἴτε γνωσιακὰ εἴτε πραξιακὰ ἢ καὶ ποιητικά. Μὲ αὐτὰ καὶ πλουτίζει καὶ ὁδηγεῖ τὴ ζωὴ του ἢ καὶ δημιουργεῖ ὅ,τι ὀνομάζεται πολιτισμός.

Ἐνυπάρχει ὁ ἄνθρωπος στὴ Φύση, ὅχι ὅμως ἀπλῶς σὰν πλάσμα τῆς, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀπόλυτο ὑποκείμενο ἀντίκρυ τῆς, καθὼς ἔχει ἐλευθερίαν· ὥστε καὶ νὰ ἐπιχειρεῖ τὴν ὀλοένα βαθύτερη γνώση τῆς καὶ νὰ ἐπιφέρει μεταβολὴ στὴν κατάστασιν κάποιων στοιχείων τῆς καὶ στὸν ρυθμὸ κάποιων δυνάμεων τῆς· καὶ ὥστε ν' ἀποκτάει αὐτογνωσίαν καὶ νὰ καθορίζει ὀρθὰ τὸ πλήρωμα τῶν ἐρχόμενων στιγμῶν τῆς ζωῆς του, μάλιστα μὲ ἀλληλεγγύη καὶ μέριμνα τουλάχιστον γιὰ τοὺς πλησίον του ἀνθρώπους· καὶ ὥστε νὰ ἔχει ἐπίγνωσιν τῆς πολύτροπης ἀποστολῆς του, καθὼς καὶ τοῦ ἔσχατου πεπρωμένου του.

Ἐξ ἄλλου ζεῖ ὁ ἄνθρωπος ὅχι μόνον στὴ Φύσιν, ἀλλὰ καὶ στὴν κοινωνίαν ὡς ἐνεργὸ ὑποκείμενό τῆς καὶ ὡς ἐκὼν ἄκων ὑποτακτικὸς τῆς, ἐνῶ ἔχει τὸ χάρισμα καὶ νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ αἰδίες ἀξίες καὶ νὰ πραγματώνει τὸ ἀπὸ αὐτὲς μήνυμα στὴ ζωὴ του.

Ἀλλά, παρὰ τὰ ἔξοχα συστατικά του, ἐλευθερία καὶ πνευματικότητα, ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι παντοδύναμος οὔτε ἀλάθης. Ὑπέχει ὁ ἄνθρωπος καὶ τὴν ἐκγονη τοῦ σώματος ἀνελευθερίαν, προεκτεινόμενη ἄλλωστε καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα του, καθὼς ἡ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος χρειάζεται καὶ πρόσφορη λειτουργία τοῦ σώματος, καὶ τὸ σῶμα δὲν ὑπόκειται ὀλικά στὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἀναγκασμένος ἄρα νὰ διεξάγει ἀδιάλειπτο ἀγῶνα γιὰ ὑπερνίκηση τῆς ἀπὸ τὸ σῶμα του προερχόμενης ἀνελευθερίας, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀκέραιον σεβασμὸ πρὸς τὸ σῶμα του, ὡς φορέα τῆς ζωῆς καὶ ὑπο-φορέα τοῦ πνεύματος, ἄρα ὡς προικισμένον μὲ τίτλους ἱερότητας.

Ἡ σχέση ἐλευθερίας καὶ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἀδιάπτωτη. Συχνὰ συμβαίνει καὶ ἀδυνατεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ καθορίσῃ ὀρθὰ τὸν ἄξιο τρόπο συμπεριφορᾶς στὴν ἐπικείμενη ὥρα τῆς ζωῆς του, εἴτε νὰ ἐπιβάλῃ στὴν προκείμενη ὥρα τῆς ζωῆς του, δηλαδὴ νὰ πραγματώσῃ, τὸν καθορισμένον ἤδη ἀπὸ τὸν

έαυτό του άξιο τρόπο συμπεριφορᾶς. Ἡ διττή αὐτή ἄδυναμία τοῦ ἀνθρώπου, ὅποτε συμβαίνει τυχόν, εἶναι ἀντίστοιχα ἐκλειψή τῆς ἐλευθερίας του.

Ἡ ἄδυναμία καθορισμοῦ ὀρθοῦ τρόπου συμπεριφορᾶς ἐπισυμβαίνει, καθὼς ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει πανεπάρκεια σὲ ἀποκαλυπτική αἰσθαντικότητα γιὰ τὸ δέον ἢ σὲ ἀνακαλυπτική διορατικότητα γιὰ τὰ δυνατὰ ἢ καὶ σὲ προβλεπτικότητα γιὰ τὶς ἐπισυνέπειες καὶ τὶς παρασυνέπειες τῆς συμπεριφορᾶς του.

Ἡ ἄδυναμία πρὸς πραγμάτωση τοῦ καθορισμένου ὀρθοῦ τρόπου συμπεριφορᾶς ἐπισυμβαίνει, καθὼς ἡ βούληση τοῦ ἀνθρώπου διέπεται ὅχι ἀπλῶς ἀπὸ τὸν πρακτικὸ λογισμό του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀλογικὲς ψυχικὲς τάσεις, δηλαδὴ πόθους, φόβους καὶ ἄλλα πάθη, σὲ ἀνταγωνισμό πρὸς τὸν πρακτικὸ λογισμό ἢ καὶ μετὰξὺ τους. Καὶ ἰδοὺ τὸ δράμα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, στήν κατ' ἐξοχὴν ἔντονη φάση του: εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὑποκείμενο ἠθικῆς, δηλαδὴ κύριος καὶ ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ὀρθὴ τέλεση τῆς ζωῆς του.

Σὲ κάθε στιγμή ἀξιῶνεται νὰ προβαίνει ὁ ἄνθρωπος σὲ κατόρθωμα ἠθικῆς ὀρθοπραξίας, ἐνῶ ἐλλοχεύουν οἱ πειρασμοὶ καὶ οἱ φόβοι γιὰ νὰ παρσύρουν στήν ἐκτροπή, ἀλλὰ καὶ ὅπως χαίνει τὸ βάραθρο τῆς ἀστοχίας τοῦ ἴδιου τοῦ ἠθικοῦ λογισμοῦ ἢ καὶ τοῦ ἠθικοῦ συναισθημάτος, ἀκόμη καὶ σὲ ὅποιον μένει ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὶς σειρῆνες τῶν πειρασμῶν καὶ ἀπὸ τὶς ἐρινύες τῶν φόβων. Δὲν ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἠθικὴ παντοδυναμία, ὥστε νὰ κινεῖται ἀλάθητα καὶ ἀπαρέγκλιτα ἐπάνω στὸ μᾶλλον σαθρὸ ἔδαφος τῆς μέσα του καὶ γύρω του πραγματικότητος. Αὐτὸ καὶ συνιστᾷ ὅμως τὸ ἠθικὸ μεγαλεῖο του. Ἡ ζωὴ του δὲν εἶναι δῶρο ἀπλῶς, ἀλλὰ ἐπίσης εἶναι καταπίστευμα καὶ ἄθλημα.

Ὑπάρχει ὅμως πολύτιμος βοηθὸς καὶ ὁδηγὸς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ παιδεία, στήν εὐρύτατη ἐννοιά της. Εἰσδέχεται ἀπὸ αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος στοιχεῖα κοινωνικῆς ἠθικῆς ἢ καὶ πολιτισμοῦ καθόλου, ἔργα τῆς ἐλευθερίας προγενέστερων ἀνθρώπων. Ἡ παιδεία εἶναι ἡ ἴδια λειτουργήμα ἐξοχο τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ προπάντων εἶναι μέγας διάκονος τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀμβλύνει τὸ ἔκγονό της δράμα στήν ὕπαρξή τοῦ ἀνθρώπου.

*

* *

Ἐννοια σύστοιχη κάπως τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ ἀνάγκη. Ὁ ρυθμὸς τοῦ κόσμου διέπεται ἀπὸ τὸν νόμο τῆς ἀνάγκης. Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἰδίωμα τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς ὑπάρχει ὁ ἄνθρωπος ὅχι μέσα μόνο, ἀλλὰ καὶ ἀντίκρυ

στὸν κόσμον ἢ καὶ στὸν ἑαυτό του, ὡς ἀπόλυτα ἐδραιωμένο ὑποκείμενο στοχασμοῦ καὶ ἄλλης αὐτενέργειας. Ἡ ἐνυπαρξία ὅμως στὸν κόσμον συνεπιφέρει τὴν ὑπαγωγή τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἀνάγκη. Ἡ αὐτοθεσία τοῦ ἀντίκρου στὸν κόσμον, πρῶτιστο ἐνέργημα τῆς ἐλευθερίας, τὴν ἀντιμάχεται. Ἔργο ἀδιάκοπο τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ μείωση τῆς ὑπαγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἀνάγκη, τὴ σύμφυτη μὲ τὸν κόσμον, κάτι ἐπιτεύξιμο, καθ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ πνεῦμα του ἢ καὶ μὲ τὰ χέρια του δαμάζει δυνάμεις καὶ στοιχεῖα τοῦ κόσμου. Ἐλευθερία καὶ ἀνάγκη συνυπάρχουν στὸν ἄνθρωπο. Εἶναι μέτοχος ἐλευθερίας προπάντων, καὶ τροπαιοῦχος στὴν ἀσκησί της, ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸν κατορθωμένο αὐτοκαθορισμὸ τῆς συμπεριφορᾶς του, καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἠθικὴ ἄθλησή του καὶ τὴ δημιουργικὴ δράση του.

Ἐξ ἄλλου, ἐνῶ εἶναι κάτι ἀναπόδραστο ἡ ἐλευθερία ὡς αὐτοκαθορισμὸς τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ὡς πηγὴ δημιουργικότητος καὶ ἠθικότητος κάτι κατακτήσιμο, ἂν καὶ δυνάμει δοσμένο φυλογενετικά, μὲ τὴ σωματικὴ διάπλαση τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἡ κατάκτηση αὐτὴ ἐπιτελεῖται προπάντων μὲ τὴ συνδρομὴ τῆς παιδείας, ἐννοημένη εὐρύτατα.

*

* *

Ἡ λέξις ὅμως ἐλευθερία στὴν καθημερινὴ χρήσις της ἐκφράζει ὅχι τόσο τὸ συστατικὸ αὐτὸ ἰδίωμα τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἱκανότητα πρὸς αὐτοκαθορισμὸ τῆς συμπεριφορᾶς καὶ πρὸς ἠθικότητα καὶ δημιουργικότητα, ὅσο τὸ δικαίωμά του γιὰ δράση ἀνεμπόδιστη ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους στὴν κοινωνία.

Στὴν κοινόχρηστη αὐτὴ ἔννοια ἡ ἐλευθερία εἶναι τὸ βασικὸ δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου, μάλιστα καὶ περιεκτικὸ ἄλλων, εἰδικῶν, δικαιωμάτων, θεσπισμένων ἀπὸ τὸ σύστημα τοῦ δικαίου. Καὶ εἶναι συνηθισμένο σφάλμα νὰ θεωρεῖται ἡ ἐλευθερία ὡς δικαίωμα σὰν νὰ εἶναι κάτι ἔξω ἀπὸ τὸ σύστημα τοῦ δικαίου, καὶ ἀπλῶς προστατευόμενον ἀπὸ κανόνες δικαίου, ἢ καὶ δεχόμενον περιορισμούς, καὶ μόνον περιορισμούς ἀπὸ κανόνες δικαίου. Σφάλμα ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ ἀναγωγή τοῦ δικαιώματος ἐλευθερίας σὲ πρῶτο καὶ ὕπατο θεσμὸ δικαίου. Καθ' ἡμᾶς, πρῶτος καὶ ὕπατος θεσμὸς τοῦ δικαίου εἶναι ἡ προστασία τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὡς μετόχου ἱερότητος, ὅπως εὐστοχα διακήρυχνε ὁ Seneca: homo res sacra homini. Τὸ δίκαιο, λοιπόν, μὲ τὸν πρῶτο θεσμὸ του ἀποσκοπεῖ τὴν παραφύλαξιν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ πρῶτος αὐτὸς θεσμὸς εἶναι ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ φόνου ἀνθρώπου καὶ τῶν

παρόμοιων πράξεων, δηλαδή τῶν βλαπτικῶν τῆς σωματικῆς εἴτε ψυχικῆς ἀκεραιότητος καὶ υἰγείας τοῦ ἀνθρώπου.

*

* *

Μὲ τὸν πρῶτον αὐτὸν θεσμὸν τοῦ δικαίου ὑπηρετεῖται ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου μόνον προφυλακτικά. Ἡ ζωὴ ὅμως τοῦ ἀνθρώπου χρειάζεται ὄχι μόνον τὴν ἀποτρεπτικὴ αὐτὴ προστασία της, ἀλλὰ καὶ πράξεις μὲ θετικὴ συμβολὴ βιοσυντηρητικὴ, ἄρα καὶ ἀνθρώπινα ἐνεργὰ ὑποκείμενα μὲ διάθεσιν καὶ ἰκανότητα γι' αὐτές. Καὶ ἰδοὺ ὁ δεῦτερος θεσμὸς τοῦ δικαίου, ὁ θετικὸς ὑπηρετικὸς τοῦ ἀνθρώπου: ἡ ἐλευθερία του ὡς δικαίωμα.

Μὲ τὸν θεσμὸν αὐτὸν καθιδρύονται ἤδη τὰ ἐνεργὰ ὑποκείμενα τῶν βιοσυντηρητικῶν ἢ ἄλλων τελεστικῶν τῆς ζωῆς πράξεων· καθὼς κάθε ἄνθρωπος σὲ ὥριμη κάπως ἡλικία, μὲ τὴν ἔμφυτη ἄρα διάθεσιν καὶ ἰκανότητα, καθὼς φορέας τῆς ἐλευθερίας ὡς συστατικοῦ τοῦ ἰδιώματος, νὰ ἐπιτελεῖ τις πράξεις, τις πρόσφορες γιὰ τὴ ζωὴ του, ἀποφασιστέες κατὰ ἴδιαν κρίσιν του καὶ θέλησίν του, ἀναγορεύεται ἀπὸ τὸ δίκαιο σὲ πρῶτον λειτουργό του, καταπιστευμένο μὲ τὴν ἐπιτέλεσιν τῶν πράξεων, τῶν τελεστικῶν τῆς ζωῆς του.

Μὲ τὴν καταπίστευσιν αὐτὴ θεσπίζεται ἡ ἐλευθερία ὡς πρῶτο καὶ βασικὸ δικαίωμα τοῦ ὥριμου κάπως ἀνθρώπου, δηλαδή ὄχι καὶ τῶν βρεφῶν καὶ τῶν μικρῶν παιδιῶν. Ἀσκήσιν τοῦ βασικοῦ αὐτοῦ δικαιώματος εἶναι ἡ εὐχέρεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ διάγει στὴν κοινωνία τὴ ζωὴν του ἀνεμπόδιστα ὡς ἰδιώτης, ἀλλὰ μὲ κάποιαν ἔννοιαν καὶ ὡς λειτουργὸς τοῦ δικαίου στὸν χῶρον τῆς ζωῆς του καθὼς ὑποκείμενο αὐτοκαθορισμοῦ μὲ κύρος δικαίου.

Συντελεῖται ἡ θέσπισιν τῆς ἐλευθερίας ὡς δικαιώματος μὲ θέσπισιν ἀντίστοιχων ὑποχρεώσεων μὴ παραβιασμοῦ της, ἐπιβλημένων στοὺς ἄλλους πλὴν τοῦ ὑποκειμένου της ἀνθρώπους, δικαιούχους ἐπίσης ἐλευθερίας, ἀσκητέας ὅμως πρὸς ἄλλη κατεύθυνσιν. Ἄς μὴ λησμονοῦμε τὴ διανθρώπιν σύστασιν τῆς κοινωνίας, «χώρου» ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Πρόδηλη ὅμως εἶναι ἡ ἀνεπάρκεια τῶν δυὸ πρώτων καὶ βασικῶν θεσμῶν τοῦ δικαίου. Ἡ γενικὴ ἀπαγόρευσις πράξεων βλαπτικῶν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν προστασίαν της. Ἡ ἀπλὴ ἐμπειρία δὲν ὀδηγεῖ στὴν ἐγκαιρὴ διάγνωσιν πράξεων, ἀκαριαῖα ἢ βραδυενεργὰ βλαπτικῶν τῆς ζωῆς ἢ τῆς σωματικῆς ἀκεραιότητος ἢ τῆς υἰγείας τοῦ ἀνθρώπου, ἢ καὶ γιγάντιων κινδύνων, ἀπτόκων τῆς ἐφαρμοσμένης στὴν κοινωνία μετα-ἐπιστημονικῆς τεχνικῆς. Ὁ θεσμὸς τῆς ἐλευθερίας ὡς δικαιώματος ἔχει ἐπίσης

σπουδαῖες ἐλλείψεις. Ὅχι μόνο στεροῦνται ἀπὸ τὸ σπουδαῖο αὐτὸ δικαίωμα οἱ ἄνθρωποι ὅλοι στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς των, ἀλλὰ συχνὰ προκύπτει ἀδυναμία γιὰ ταυτόχρονη ἄσκησή του ἀπὸ δικαιοῦχους του περισσότερους τοῦ ενός.

Ἀπαραίτητος ἄρα εἶναι καὶ ὁ ἑτεροκαθορισμὸς δικαίου, εἴτε ὡς νομοθεσία εἴτε ὡς διοίκηση, εὐρύτατα ἐννοούμενη, ὥστε νὰ ἔχει καὶ τοὺς γονεῖς ὄργανό της, γιὰ τὴ συντήρηση τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀνατροφή τῶν βρεφῶν καὶ τῶν μικρῶν παιδιῶν τουλάχιστον, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ διάφορα γνώριμα διοικητικὰ ὅργανα καὶ τὸ κορυφαῖο, τὴν Κυβέρνηση.

Καὶ ἀξίζει νὰ ἐπιστημανθοῦν τὰ κύρια ἔργα τοῦ ἑτεροκαθορισμοῦ δικαίου, συστατικὰ τῆς ἀποστολῆς του σὲ οἰοδήποτε κοινωνικὸ καθεστῶς, εἴτε ἀπὸ τὴ νομοθεσία ἐπιτελοῦνται εἴτε ἀπὸ τὴ διοίκηση ἢ καὶ ἀπὸ σύμβαση, ὡς πηγὴ ἑτεροκαθορισμοῦ, ἔκγονου ἀμοιβαίου αὐτοκαθορισμοῦ.

Ὁ ἑτεροκαθορισμὸς δικαίου, λοιπόν, προσπορίζει, μὲ κατανομή, σὲ κάθε ἄνθρωπο, ἱκανὸ γιὰ βιοτελεστικὴ αὐτενέργεια, οἰκονομικὰ ἀγαθὰ, ὅπως ἔκταση χώρου καὶ ἄλλα, χρήσιμα γιὰ τὴ ζωὴ του, ἐνῶ ἀπαγορεύει ταυτόχρονα σὲ κάθε ἄλλον τὴ χρῆση τῶν ἀπρόσωπων αὐτῶν προϋποθέσεων τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς· προσπορίζει ἐπίσης σ' αὐτὸν προσωπικὰς προϋποθέσεις τῆς ζωῆς του, ὅπως εἶναι ἡ ἐνεργὸς συμβολὴ ἄλλου ἀνθρώπου στὴν ἄξια τέλεσή της, καθὼς γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ὑπαγορεύει στοὺς ἄλλους αὐτοὺς ἀνθρώπους ὑποχρεώσεις γιὰ τὶς ἀντίστοιχες πράξεις. Ἐξ ἄλλου, καὶ ἀναπληρώνει τὴν ἐλλείπουσα τυχὸν ἱκανότητα πρὸς βιοτελεστικὴ αὐτενέργεια σὲ κάποιους ἀνθρώπους, καθὼς ὑπαγορεύει ἀντίστοιχες ὑποχρεώσεις ἀδιάλειπτης μέριμνας σὲ γονεῖς εἴτε κηδεμόνες εἴτε κοινωνικοὺς λειτουργούς· ἰδρύει κοινωφελεῖς Ὑπηρεσίες, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν προστασία τῆς υἱείας, γιὰ τὴ λειτουργίαν τῆς παιδείας καὶ γιὰ τὴν προαγωγή τοῦ πολιτισμοῦ· καὶ τέλος προβαίνει στὴν προσπάθεια πρὸς ἀποτροπὴ κινδύνων τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν ἀδυσώπητη Φύση (σεισμούς, πλημμύρες) εἴτε ἀπὸ τὴ μεγαλοδύναμη τεχνικῆ· δράσεις πολὺτιμες σὲ μέγα βαθμὸ, ἀδύνατες μὲ τὴν ἰδιωτικὴ μόνον πρωτοβουλία, δηλαδὴ μὲ τὴν ἄσκηση ἀπλῶς τῆς ἐλευθερίας ὡς δικαίωματος.

Ἀπὸ τὴ νομοθεσία καὶ ἀπὸ τὴ διοίκηση, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ σύμβαση, πηγάζουν περιορισμοὶ τῆς εὐχέρειας πρὸς αὐτοκαθορισμὸ τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου, μειώνεται δηλαδὴ τὸ περιεχόμενον τοῦ δικαίωματος ἐλευθερίας του. Συμβαίνει ὅμως —κάτι ἀγνοούμενο συχνὰ— καὶ νὰ πλουτίζεται

ή ελευθερία ως δικαίωμα του ανθρώπου με καινούργιες δυνατότητες συμπεριφορᾶς, δημιουργημένες από τη νομοθεσία και τη διοίκηση, αλλά και από σύμβαση.

Διοίκηση ἄρα και νομοθεσία είναι απαραίτητες για την ὑπαρξη τῆς κοινωνίας, ὥστε και τοῦ ἀνθρώπου. Ἐξ ἄλλου, ὅμως, σύμφυτος με τὴν διοίκηση προπάντων εἶναι ὁ κίνδυνος ἐκτροπῆς τῆς ἀπὸ τὴν ἐκπλήρωση τῆς ἀποστολῆς τῆς, ὥστε νὰ ἐκφυλισθεῖ σὲ πηγὴ καὶ πράξεων, εἴτε διατάξεων, βλαπτικῶν ὀρισμένων ἀνθρώπων, δηλαδὴ ταπεινωτικῶν, ἐκμεταλλευτικῶν ἢ καταπιεστικῶν. Ἐπιδιωκτέα ὅμως εἶναι ἡ ἀποτροπὴ τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ ἐκφυλισμοῦ, καὶ ὅχι τυχὸν ἡ οὐτοπικὴ πολιτικὴ ὀλικοῦ ἀφανισμοῦ νομοθετικῶν διατάξεων καὶ διοικητικῶν πράξεων εἴτε κανόνων.

Εἰδικὰ δικαιώματα, θεσπισμένα εἴτε ἀπὸ τὴ νομοθεσία εἴτε ἀπὸ τὴ διοίκηση εἴτε ἀπὸ σύμβαση, ἐμπλουτίζουν τὸ περιεχόμενο τοῦ δικαιώματος ἐλευθερίας, με δυνατότητες συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου, ἀνύπαρκτες χωρὶς αὐτά.

Πρώτιστο «εἰδικὸ δικαίωμα» εἶναι ἡ ἰδιοκτησία. Πηγὴ θεσπιστικῆς τῆς εἶναι ὁ ἑτεροκαθορισμὸς δικαίου, ὡς νομοθεσία προπάντων. Σκοπὸς τῆς εἶναι ἡ περιχάραξη κάποιων ὀρίων στὴν ἄσκηση τῆς ἐλευθερίας ὡς δικαιώματος, ὥστε αὐτὴ νὰ ἐπιτελεῖται χωρὶς προστριβὲς καὶ ἀμφισβητήσεις καὶ διενέξεις.

Μὲ τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας ὀρισμένος χῶρος εἴτε ὀρισμένα πράγματα προσνέμονται σὲ ὀρισμένον ἄνθρωπο γιὰ ἰδιοχρησία του, ἐνῶ ἐπιβάλλεται ὑποχρέωση ἀντίστοιχα στοὺς ἄλλους πρὸς ἀποχὴ ἀπὸ τὴ χρῆση τους.

Ὁ θεσμὸς ἄρα τῆς ἰδιοκτησίας εἶναι ὑπηρετικὸς τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐλευθερίας ὡς δικαιώματος. Καὶ ἀποτελεῖ σφάλμα νὰ προβάλλονται οἱ δυὸ αὐτοὶ θεσμοὶ ὡς ἰσότιμοι, ὅπως τὸ 1789 στὴ Γαλλικὴ «Διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτου».

Ἐξ ἄλλου, ὁ θεσμὸς τῆς ἰδιοκτησίας ἔχει λειτουργία κοινωνικὴ ἀπαραίτητα, ἀλλὰ ὅχι πάντοτε σύμφωνη με τὶς ὑπαγορεύσεις τῆς ἠθικῆς.

Ἄς συγκεκριαλιώσουμε: Ἡ ἐλευθερία ὡς δικαίωμα ἐδραιώνει τὴν ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου μέσα καὶ ἀντίκρυ στὴν κοινωνία, καὶ με τὴν ἐδραίωση αὐτὴ δημιουργεῖ τὴν εὐχέρεια καὶ τὴν εὐθύνη του γιὰ τὴν ἐπιτέλεση τῆς θεσπισμένης ἀποστολῆς του ὡς αὐτοσυνείδητου καὶ αὐτενεργοῦ, ἠθικὰ αἰσθαντικοῦ, ὑποκειμένου χαρισμάτων, ἐκγονων ἢ καὶ συστατικῶν τῆς ἐλευθερίας στὴ ριζικὴ ἔννοιά τῆς ὡς ἰδιώματος ὑπαρξιακοῦ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἐλευθερία ὡς δικαίωμα εἶναι δημιούργημα τοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ λειτουργεῖ ὡς πύλη ἐξόδου τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ σύστημα τοῦ δικαίου. Μὲ τὴν ἐλευθερία ὡς δικαίωμα εἶναι ὁ ἄνθρωπος κύριος τῆς συμπεριφορᾶς του, αὐτοκαθόριστος καὶ ὑπεύθυνος, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἠθικῆς.

*

* *

Πραγματεύθηκα ὅ,τι μὲ ἀκρίβεια ἐκφράζει ὁ τίτλος τῆς ὁμιλίας μου. Ἐξω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς ἦταν οἱ λεγόμενες πολιτικὲς ἐλευθερίες· ἀκόμη καὶ ἡ ἐθνικὴ ἐλευθερία, ἡ ἀπὸ τὸν Σολωμὸ ὑμνημένη ὡς «ἀπὸ τὰ κόκαλα βγαλμένη τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερά» ἢ καὶ μὲ τοὺς ἐξοχους στίχους τῶν Ἑλεύθερων Πολιορκημένων: «Εἶν' ἔτοιμοι στὴν ἄσπονδη πλημμύρα τῶν ἁρμάτων / δρόμον ἀσχίσουν τὰ σπαθιά κι ἐλεύθεροι νὰ μείνουν / γιὰ ἐκεῖθε μὲ τοὺς ἀδελφούς γιὰ ἐδῶθε μὲ τὸ χάρο». Ἐξ ἄλλου, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μὴ ἐπισημάνω τὴ μεγάλη θλιβερὴ ἐπέτειο, σήμερα, τῆς 29ης Μαΐου 1453, ἡμέρα θρυλικῆς, τραγικῆς, μεγαλείου, στὴ συνείδηση τοῦ ὑπόδουλου Γένους, μὲ τὸν πρωτοήρωά της Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο ὡς «μαρμαρωμένο βασιλῆα».

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 3ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2014

ΕΓΩ Ο ΑΦΕΡΕΓΓΥΟΣ.
ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΠΟΓΝΩΣΗ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΛΑΜΠΡΟΥ ΚΟΤΣΙΡΗ

Νοιώσατε ποτέ την ανάγκη να δανεισθείτε; Την ανακούφιση του «ναί»; Νοιώσατε βασανιστικό το ερώτημα πότε και πώς θα επιστρέψω το χρέος μου; Ποιά απάντηση δίνω στην πρόσκληση «πληρώστε με» και στο κτύπημα της πόρτας «κατάσχεση»; Διωγμός. Νοιώσατε αυτό που η μεγάλη ποιήτρια αποτυπώνει σαν προσευχή στις λέξεις «Κύριε, μη μᾶς πάρεις κι άλλο τίς απώλειές μας. Δὲν ἔχουμε ποῦ ἄλλοῦ νὰ μείνουμε»¹;

Περίληπτικά ἄς δοῦμε τί ἔχει συμβεῖ ἀπανταχοῦ στὸν κόσμο τοῦ δανεισμοῦ. Ἡ ἀφερεγγυότητα συνδέθηκε μὲ τὴν πτώχευση, ἥ ὁ ἀφερέγγυος ταυτίστηκε μὲ τὸν πτωχό. Μ' αὐτὴν ἀνέκαθεν σκοπὸς ἦταν ἡ ἱκανοποίηση τοῦ δανειστῆ. Σὲ κάποια ὅμως συγκινησιακὴ ἀπόκλιση εἶπαν: ἄς δοῦμε καὶ τὸν ὀφειλέτη, ἄς τὸν δοῦμε σὰν ἄρρωστο καὶ νὰ βροῦμε μὲ τί φάρμακα μποροῦμε νὰ τὸν σώσουμε. Δὲν ἔχει σημασία γιὰ πόσο χρόνο καὶ ἂν θὰ ξαναγίνει ὑγιής, ἀρκεῖ νὰ μπορεῖ νὰ σταθεῖ, νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ὑποχρεώσεις του. Καὶ ἂν μὲν ἀναστηθεῖ θὰ ἴναι τὸ θαῦμα, διαφορετικὰ ἄς ἀκολουθήσει τὴ μοίρα του. Τί μᾶς δίδαξε ἡ πτώχευση; Διαδικασία ἐκτέλεσης, συλλογικῆς, ἄλλοτε, παλαιότερα, στὸ σῶμα καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ ὀφειλέτη, τώρα στὴν

1. Κ. ΔΗΜΟΥΛΑ, «Τὸ πρόβλημα τῆς Στέγης», *Μεταφερθήκαμε Παραπλεύρως*, "Ἑλληνες Ποιητές, Καθημερινή, 2014, σ. 107.

περιουσία του. Ἡ σύνδεση ἑνὸς προσώπου μὲ τὴν περιουσία του εἶναι ἀναντίρρητη, ἀλλὰ μὲ τὸν θεσμὸ τὰ διαχωρίσαμε. Ὁ ὀφειλέτης ὡς πρόσωπο δὲν ἔχει πιά σημασία. Σημασία ἔχει ἡ περιουσία του γιὰ τὸ συμφέρον τῶν δανειστῶν του. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἐδῶ καὶ παντοῦ, χιλιάδες πτωχεύσεις καὶ ἀπόπειρες ἐξυγιαντικῆς ἀναδιοργάνωσης. Στὸ ὄνομα τῆς ἀπανταχοῦ κίνησης τῆς πίστωσης διαμορφώθηκαν διεθνῇ μοντέλα διασυνοριακῶν πτωχεύσεων, ἐνωσιακὲς πράξεις, διακηρύξεις ἐκλεπτυσμένων ρυθμίσεων ἐποπτείας μὲ χιλιάδες σελίδες γραμμένες στὸ «ὄνομα τῆς διαφάνειας», ἐξαιρέσεις γιὰ τίς χρηματοοικονομικὲς συναλλαγές, ὁ «σύνδικος κυρίαρχος», ἡ διακηρυσσόμενη ἰδέα τῆς δικαστικῆς συνεργασίας, ἡ ἐπιφύλαξη τῆς δημόσιας τάξεως, πλέγμα ρυθμίσεων, ὡς ἐὰν ὁ δανειστής νὰ εἶναι τὸ θῦμα ἢ τὸ θήραμα ποὺ πρέπει νὰ προστατευθεῖ ἀπὸ τὸν ὀφειλέτη, ποὺ τὸ σύστημα, πίσω ἀπὸ τὴν κουρτίνα, τὸν κατατάσσει στοὺς θηρευτὲς καὶ θύτες. Χρειάστηκε ἡ βαθιὰ οἰκονομικὴ κρίση, ὅπου ἐπιζοῦν, χαιρόμενα, τὰ κεφάλαια ἀντιστάθμισης κινδύνου, οἱ μεγάλες τράπεζες, οἱ οἴκοι ἀξιολόγησης, ὅταν οἱ κάθε εἶδους πρακτικὲς, θεατὲς ἢ ἀθέατες, τοκογλυφίας καὶ κερδοσκοπίας ἐκμηδένισαν τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα στὸ ἐλάχιστο, γιὰ νὰ μάθουμε ποιοὺς εἶναι ὁ θηρευτὴς καὶ ποιοὺς τὸ θῦμα.

Καὶ διερωτᾶται κανεὶς. Γιατί δὲν ξαναγυρίζεις στὴ σύμβαση; Γιατί δὲν μετακινεῖς τὸν κίνδυνο καὶ στὸν δανειστή, ὅταν ἐπιλέγει μὲ ποιὸν καὶ μὲ ποιοὺς ὅρους θὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἀπαίτησή του; Τί χρειάζεται πραγματικὰ ἡ πτωχευτικὴ συλλογικότητα; Θά 'λεγα: εἴτε ἕνας σὲ σκοτώσει εἴτε πολλοὶ μαζί, τὸ ἀποτέλεσμα δὲν διαφέρει. Τὸ τέλος εἶναι ἐκεῖ. Ἀπλὰ ἡ ἐνοχὴ μετακινεῖται στὸ ἀπόσπασμα, ὅχι στὸν ἕνα.

Ἄς δοῦμε συνεπῶς τὸν ἄνθρωπο «ὑπαρξή» ὡς ἀφερέγγυο, ἔστω καὶ ἂν ὁ Heidegger μᾶς θυμίζει ὅτι «ἡ σκοτεινιά τοῦ κόσμου δὲν θὰ φτάσει ποτὲ τὸ φῶς τοῦ εἶναι»². Εἰπώθηκε ὅτι ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ παραδοσιακὴ φιλοσοφία κατασκευάζουν συστήματα πρὸς θέαν, πρὸς κατοίκηση, ἐνῶ πράγματι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος μένει ἄστεγος. «Ὁ σκεπτόμενος φιλόσοφος», μᾶς λέει ὁ Βάλ, «φτιάχνει ἕνα λαμπρὸ οἰκοδόμημα, ἀλλὰ ζεῖ παραπλεύρως σὲ μιὰ καλύβη»³.

2. M. HEIDEGGER, *Aus der Erfahrung des Denkens*, 1947, σ. 7.

3. ZAN BAA, *Εἰσαγωγή στὶς Φιλοσοφίες τοῦ Ὑπαρξισμού*, Μετάφραση-σχόλια Χρ. Μαλεβίτση, 1970, σ. 16.

Ὁρολογικά:

«Πτωχεύω», ὁμηρικὸς ὄρος, σημαίνει «περιέρχομαι ὡς ἐπαίτης», «ἐπαίτῳ κατὰ ἄστν, ἀνὰ δῆμον». Ἡ ἀφερεγγυότητα ἀνάγεται στὸν ὁμηρικὸ ὄρο «ἐγγυάω», δίνω ἐνέχυρο. «Δειλαί τοι δειλῶν γε καὶ ἐγγύαι ἐγγυάσθαι», δηλαδή, κατὰ μιὰ ἐρμηνεία, τῶν ἀθλίων ἀνθρώπων ἄθλιες εἶναι βεβαίως καὶ αὐτὲς οἱ ἐγγυήσεις. Ἀφερεγγυος λοιπόν: ἐπαίτης; ἄθλιος; ἀνάξιος; Ἄς δοῦμε τὸν ἀφερεγγυό ὡς ὕπαρξιν. («Ἄς στοχαστοῦμε»).

Ἔτσι ἀρχίζει ἡ ἱστορία μας

Ἕνας ἄνθρωπος, σύμβουλος σὲ ἐκκλησία, ἔχασε τὸ σπίτι του, τὸ ποδήλατό του, τὶς ἀποταμιεύσεις του λόγῳ πτώχευσης. Ζήτησε ἀπὸ τὸν ἱερέα τῆς ἐκκλησίας του ὑποστήριξη καὶ αὐτὸς τὸν ἐκδίωξε ἀπὸ τὰ συμβούλια τῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἀφερεγγυότητα τὸν εἶχε κάνει ἀκατάλληλο γιὰ ἡγεσία⁴. Ἀφηγεῖται:

«Μιὰ μέρα ὁ τραπεζίτης μου τηλεφωνεῖ. Θέλει νὰ μὲ δεῖ στὸ γραφεῖο μου στίς 8 τὸ πρωί. Τὸν συναντῶ. Συνοδεύεται ἀπὸ δικηγόρο, κλητῆρα καὶ ἓναν σύνδικο. «Μπορεῖς νὰ πληρώσεις τὸ δάνειο τὴν ἐπόμενη ὥρα;» μὲ ρωτᾷ ὁ δικηγόρος. Δὲν μποροῦσα. Ὁ σύνδικος καλεῖ τὸ προσωπικό μου καὶ τὸ ἀπολύει. Ὁ κλητῆρας ἀλλάζει τὴν κλειδαριά. Παίρνει τὸ αὐτοκίνητό μου. Μὲ συνοδεύουν στὸ σπίτι μου καὶ παίρνουν τὸ αὐτοκίνητο τῆς γυναίκας μου ὥρα 09.30 τὴν ἴδια μέρα. Σαράντα χρόνια σκληρῆς δουλειᾶς, ὅλα μου τὰ ὄνειρα, τὸ αὐριό μου, ὅλα χάθηκαν σὲ μιάμιση ὥρα. Ἡ ὑπερφημία μου πληγώθηκε. Εἶμαι ἀπογοητευμένος μὲ τοὺς ἀνθρώπους, τὴν ἐκκλησία, τοὺς φίλους. Ρωτᾷ τὸν Θεό: «γιατί;» Ἀκόμα φτάνω νὰ Τοῦ ρίχνω φταιξιμο. Ἀπορῶ γιὰ τὴν πίστη μου. Πόσο μπορῶ νὰ ὑποφέρω ἀκόμα καὶ νὰ ἐπιζῶ;»⁵

Κάποιος τοῦ ἔγραψε: «Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ διαλέξεις μεταξὺ πτώχευσης καὶ αὐτοκτονίας. Ἡ πτώχευση εἶναι τὸ μικρότερο κακὸ. Τουλάχιστον σὲ βγάζει ἐξω ἀπὸ τὸ χρέος ζωντανό, ἐνῶ ὁ θάνατος ἴσως ὄχι»⁶. Κάποιος ἄλλος τὸν εἰρωνεύτηκε: «Γιὰ τὸ κακὸ ποῦ σὲ βρῆκε, κοίταξε τὸ χρώμα τῆς γυναίκας σου καὶ τῶν παιδιῶν σας».

4. J. SUTHERLAND, *Going Broke*, 1991, σ. 9.

5. Ὁ.π., σ. 12-13.

6. MIKE GRENBI, *There is life after Bankruptcy*, *Abbotsford-Clearbrook Times*, 27.7.1988, σ. 24 (ἀναφ. ὑπὸ SUTHERLAND, ὁ.π., σ. 21).

Κάπου νοερὰ μὲ συναντάει λέγοντας:

1. Μπορεῖς νὰ μοῦ μιλήσεις; Ἔχω ἀνάγκη νὰ μιλήσω καὶ νὰ ἀκούσω.

Ἄν σὲ ἀνακουφίζει ἓνας διάλογος, θὰ προσπαθήσω νὰ ἀπαντῶ στὰ ἐρωτήματά σου. Δὲν σὲ γνωρίζω, οὔτε σὲ γνωρίζω. Κάπου ὅμως ἐλπίζω νὰ συναντηθοῦν οἱ σκέψεις μας. Πρόσεξε ὅμως. Τὸ ταξίδι μὲ τὴ σκέψη δὲν εἶναι πάντα εὐκόλο ἢ εὐχάριστο. Καὶ γιὰ νὰ σοῦ ἀπομακρύνω λίγο τὴ θλίψη καὶ τὴν ὀργή που σὲ σκεπάζουν, θὰ σὲ ρωτοῦσα: «Σοῦ πέρασε ποτὲ ἀπὸ τὸν νοῦ ὅτι τὸ δάνειο καὶ τὸ χρέος, ὁ δανειστής καὶ ὁ ὀφειλέτης μπορεῖ νὰ θεωροῦνται ἀναγκαῖα στοιχεῖα τοῦ μικρόκοσμου μας ἢ ἀκόμα τοῦ καθολικοῦ κόσμου;» Λοιπὸν.

Περίπου ὀκτῶ αἰῶνες πρὶν, εἶχε γεννηθεῖ ἓνας μέγας Γάλλος συγγραφέας, ὁ Φρανσουά Ραμπελαι, λάτρης τοῦ Πλάτωνα. Ἐξῆσε στὸ γύρισμα ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα στὴν Ἀναγέννηση, ὅταν ἄρχισαν νὰ διαπλάσσονται οἱ νέες ἀξίες, τὸ πλέγμα ποὺ ὀνομάζουμε ἀνθρωπισμός, ἡ τάση πρὸς μιὰ «τέχνη ζωῆς» ποὺ ἀναζητᾷ τὴν εὐτυχία σύμφωνα μὲ τὴ φύση, μὲ ἐλπίδα καὶ ἀγάπη γιὰ τὴ ζωὴ, μακριὰ ἀπὸ τὴ φιλόδοξη βία.

Στὰ ἔτη 1532-1534 σχεδίασε γιὰ ἥρωές του δυὸ γίγαντες-ἄρχοντες, τὸν Γαργαντούα, ἥρωικὴ μορφή, καὶ τὸν Πανταγκρυέλ, γιό του, ἀγαθὸ καὶ σοφὸ, ἐπιλέγοντας τὸ παραμῦθι καὶ τὴ διακωμῶδηση ὡς διαύλους διακήρυξης τῶν ἰδεῶν του, ἀφήνοντας τὴν εὐθύνη τῆς ἐρμηνείας στὸν ἀναγνώστη. Μὲ τὸ σοφὸ λοιπὸν τὸ κήρυγμά του «Δὲν γεννιέται κανεὶς ἄνθρωπος, γίνονται», μέσῳ ἀγωγῆς, παιδείας καὶ ἐπιλογῆς πράξεων ὥστε νὰ ἐπιζήσουν τὰ «καλά», ὁ Ραμπελαι μᾶς ἐπιτρέπει τὸ «στοίχημα ὑπὲρ τῆς ζωῆς» διακηρύσσοντας: «Δὲν ἀμφιβállω γιὰ τίποτα, ἄρα ὑπάρχω»⁷. Κάποτε, λοιπὸν, ὁ Πανταγκρυέλ γνωρίζει ἓναν ἄνθρωπο δαρμένο, ποὺ φαινόταν ὅμως εὐγενής, μὲ τὸ ὄνομα Πανοῦργος. Μεταξὺ τῶν διαλόγων τοὺς εἶναι καὶ ἐκεῖνος μὲ τὸν τίτλο «Πῶς ὁ Πανοῦργος ἐξυμνεῖ τοὺς ὀφειλέτες καὶ τοὺς δανειστὲς»⁸.

7. ΦΡΑΝΣΟΥΑ ΡΑΜΠΕΛΑΙ, *Γαργαντούας καὶ Πανταγκρυέλ*, Εἰσαγωγή-μετάφραση-σημειώσεις Φ. Δρακονταειδῆς, Ἔστια, ³2008, σ. 26, 35.

8. ΦΡΑΝΣΟΥΑ ΡΑΜΠΕΛΑΙ, *Διαλεχτές σελίδες*, Εἰσαγωγή-μετάφραση-σχόλια Σπύρος Σκιαδαρέσης, Συλλογὴ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, τ. 30, Ἀθήνα 1950, σ. 177 ἐπ.

«Μά», ρώτησε ο Πανταγκρυέλ τόν Πανούργο, «πότε θὰ ξοφλήσεις τὰ χρέη σου;» Ἀπάντηση τοῦ Πανούργου: «Στὰς ἐλληνικὰς καλὲνδας. Ὅταν ὅλος ὁ κόσμος θὰ ᾖ εὐχαριστημένος κι ὅταν θὰ κληρονομήσεις τὸν ἑαυτό σου! Χρωστᾷς πάντα κάτι σὲ κάποιον; Ἐ, αὐτὸς θὰ παρακαλᾷ ἀδιάκοπα τὸν Θεὸ νὰ σοῦ χαρίζει ὑγεία, εὐτυχία καὶ μακροημέρευση ἀπὸ τὸν φόβο μὴ χάσει τὰ δανεικὰ ποὺ σοῦ ἔδωσε». «Οἱ πιστωτές μου», συνεχίζει ὁ Πανούργος, «εἶναι οἱ ζηλωτές μου, οἱ χαιρετιστάδες μου, οἱ καθημερινιστάδες μου, οἱ αἰώνιοι ρήτορές μου». Καὶ συνεχίζοντας σοβαρά: «Γιὰ νὰ νοιώσεις, ἄρχοντα, ὅτι μιλάω σωστά, σχημάτισε, μὲ ἥρεμο πνεῦμα, τὴν ἰδέα καὶ τὸ σχῆμα κάποιου κόσμου ποὺ σ' αὐτὸν νὰ μὴν ὑπάρχει κανένας ὀφειλέτης ἢ δανειστής. Ἐνας κόσμος δίχως χρέη! Ἐκεῖ ἀνάμεσα στ' ἄστρα δὲν θὰ ὑπάρχει καμιὰ κανονικὴ τροχιά. Ὅλα θὰ βρίσκονται σὲ μεγάλη ἀκαταστασία. Ἀκόμα ἀπὸ τὴ γῆ δὲν θὰ βγαίνει νερό, τὸ νερὸ δὲν θὰ μεταβάλλεται σὲ ἀέρα, ἀπὸ τὸν ἀέρα δὲν θὰ γίνεται φωτιά, ἡ φωτιά δὲν θὰ ζεσταίνει τὴ γῆ⁹. Κάποιος ποὺ δὲν δάνεισε τίποτε, δὲν θὰ ἔχει δανειστεῖ καὶ τίποτε. Μὲ λίγα λόγια. Θὰ διώχονταν ἀπὸ αὐτὸν τὸν κόσμο ἡ Πίστη, ἡ Ἐλπίδα, ἡ Ἀγάπη, γιατί οἱ ἄνθρωποι γεννήθηκαν γιὰ νὰ βοηθᾶνε καὶ νὰ συντρέχουν τοὺς ἄλλους». Καὶ καταλήγει: «Πίστεψε πὼς τὸ νὰ δανεῖζεις εἶναι θεία πράξη καὶ τὸ νὰ χρωστᾷς ἥρωισμός. Κι αὐτὸ δὲν εἶναι ὅλο. Αὐτὸς ὁ κόσμος ποὺ δανεῖζει, χρωστᾷ, δανείζεται, εἶναι τόσο καλός, ποῦ, ὅταν τελεσθεῖ αὐτὴ ἡ θρέψη, σκέφτεται ἀμέσως νὰ δανείσει κι αὐτοὺς ποὺ δὲν γεννήθηκαν ἀκόμη, καί, μὲ δάνειο νὰ δικαιωνιστεῖ, ἂν μπορεῖ, καὶ νὰ πολλαπλασιαστεῖ σὲ εἰκόνες ποὺ τοῦ μοιάζουν, κι αὐτὲς εἶναι τὰ παιδιὰ...».

«Ερμήνευσε λοιπόν, φίλε μου, τὴν ἱστορία...»

2. Προσπαθεῖς νὰ μοῦ δώσεις δύναμη καὶ σ' εὐχαριστῶ· ὅμως γιὰ μένα ὅλα τελείωσαν. Νοιώθω ἀπόγνωση.

Φίλε μου, μίλησες γιὰ ἀπόγνωση. Ἀσφαλῶς δὲν εἶμαι ψυχολόγος, ἀλλὰ εἶναι βέβαιο ὅτι πολλὲς καταστάσεις στὴ ζωὴ μας μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσουν σὲ ἀπόγνωση. Εἶναι ἐνδεχόμενο οἱ σκοποὶ ποὺ βάλουμε στόχους στὴ ζωὴ—προσωπικοί, οικονομικοί, ἐργασιακοί, ἀθλητικοί, οἰκογενειακοί, κοινωνικοί, πνευματικοί—, οἱ ἐλπίδες μας νὰ διαψευθοῦν. Μὴ ξεχνᾷς ὅτι πάνω

9. Ὁ.π., σ. 182.

ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς Κόλασης τοῦ Δάντη «Ἀπόγνωση γιὰ ὅσους εἰσέρχονται ἐδῶ», γράφει, «χωρὶς ἐλπίδα γιὰ ἐπάνοδο». Ὅταν τέτοια ἀπόγνωση μᾶς πλήξει, τὴν ἀντιλαμβανόμαστε, ἀκόμα καὶ τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ ὄνειρο δὲν θὰ γίνεῖ ποτὲ πραγματικότητα. Καὶ τὸ χειρότερο, νομίζουμε ὅτι πλέον δὲν ἀξίζει νὰ προσπαθήσουμε. Αὕτῃ ἡ ὑπαρξιακὴ ἀπόγνωση δὲν εἶναι ἀπλὰ ἡ ἀπώλεια τῆς ἐλπίδας γιὰ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο σχέδιο, οὔτε ἡ σύγχρονη κατάρρευση καὶ τῶν ἄλλων συνηθισμένων ἐλπίδων μας, ἀλλὰ καθολικὴ ἀπώλεια τῆς ἐλπίδας γιὰ ὑπαρξή. Αὕτῃ ἡ βαθιὰ ἀπόγνωση δὲν εἶναι ἐπίγνωστη, λογικὴ ἀποθάρρυνση, ἀλλὰ πλήρης ἐγκατάλειψη κάθε ἐλπίδας. Ἐσὺ δὲν βρίσκεσαι ἀκόμα μέσα σ' αὐτὸν τὸν ποταμό. Ἐὰν πέσεις ἐκεῖ, δὲν θὰ πάρεις πιά τίποτε μαζὶ στὸν βυθό του. Ὅ,τι καὶ ἂν εἶχες στὴν ἐπιφάνεια θὰ χαθεῖ παντοτινά. Πρόσεχε λοιπόν, φίλε μου, ἂν μείνεις στὸν χώρῳ αὐτῆς τῆς ὑπαρξιακῆς ἀπόγνωσης, ὅποιαδῆποτε ἀπελευθέρωση ἀπὸ αὐτὴν δὲν θὰ σὲ κάνει ὑπεράνθρωπο¹⁰. Σὲ ὅλους τοὺς ἀγῶνες μας νικάμε ἢ μᾶς νικοῦν. Συνεχίζουμε ἢ ἐγκαταλείπουμε τὸ ἀγώνισμα. Ἀλλὰ τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ ἀπειλήσει τὴ θεμελιακὴ ἐλπίδα γιὰ ζωὴ, γιατί αὕτῃ δὲν βασίζεται σὲ μᾶς, στὶς ἱκανότητές μας νὰ πετύχουμε κάτι. Μᾶς εἶναι δοσμένη, χαρισμένη μὲ τὸν ἐρχομό μας στὴ Γῆ.

3. Γιατί; Τί μὲ συνέθλιψε; Τί εἶναι δύναμη; Τὸ δίκαιο;

Μιά ἀρχικὴ ἀπάντηση, φίλε μου.

Οἰκονομικὴ δύναμη εἶναι ἡ ἱκανότητα νὰ μεταβάλλεις τὰ οἰκονομικὰ μεγέθη, νὰ ἐξαναγκάζεις σὲ συμμόρφωση ἐμπορικὲς συνεργασίες, νὰ παραμερίζεις ἀνταγωνιστές, νὰ χρησιμοποιεῖς τὸ πλεονέκτημα πληροφόρησης ποὺ ἔχεις καὶ νὰ ἐπηρεάζεις τὸ κράτος ὡς πρὸς τοὺς ἐπιβαλλόμενους ἀπὸ αὐτὸ ὅρους τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος, προκειμένου νὰ ἀποκτήσεις ὄφελος σὲ βάρος ἄλλων οἰκονομούντων προσώπων¹¹. Θὰ ἴλεγεαι ἴσως ὅτι ἡ θέση αὕτῃ εἶναι οὐτοπικὴ. Ἴσως, γιὰ τὴ σημερινὴ ἐποχὴ.

10. Σχετικὰ μὲ τὴν ψυχολογικὴ καὶ τὴν ὑπαρξιακὴ ἀπόγνωση βλ. JAMES PARK, *Sinking into the River of Existential Despair*, Minneapolis MN, 2007, σ. 36-41.

11. H. ARNDT, *Markt und Macht*, 1973, σ. 101.

Ξεκινώντας από τη θεμελιωμένη υπόθεση εργασίας ότι η ιστορία των ανθρώπων παραδοσιακά δίνεται ως αποτέλεσμα αγώνα, στο ερώτημά σου ή απάντησή θα ήταν ότι το ίδιο το δίκαιο χωρίς δύναμη δεν μπορεί να υπάρχει. Η φιλελεύθερη άποψη εκλεπτύνει την αρχή του αγώνα με την έννοια μιας ισορροπίας δυνάμεων, ενώ άκου πώς ένας άλλος διανοητής, ο Norbert Elias¹², μιλάει για το τέλος όλων των αγώνων: «Όταν οι άνθρωπινες σχέσεις έτσι διαμορφωθούν, όταν η συνεργασία των ανθρώπων που καθορίζει την υπόστασή καθενός έτσι λειτουργήσει, ώστε να βρεθεί ισορροπία, τότε οι άνθρωποι θα μπορούν να πουν ότι είμαστε πολιτισμένοι» και καταλήγει ότι μόνον η εξαφάνιση του ελεύθερου ανταγωνισμού —που ιστορικά θα επέλθει, αφού η τάση είναι να περιοριστεί— θα συνεξαφάνιζε την αρχή του αγώνα, και η λειτουργία πλέον του δικαίου θα μεταβαλλόταν σε ισορροπημένο καθορισμό της ελευθερίας κάθε μορφής σχέσεων¹³.

4. Άκουσες την ιστορία μου. Έσφαλα;

Φαίνεται άνθρωπος μορφωμένος. Αν έσφαλες; Το ερώτημά σου σκληρό και ίσως σκληρότερη η απάντησή. Έχεις ακούσει για τον υπαρξισμό; Λοιπόν, λίγα λόγια από τους θεμελιωτές του.

Ο υπαρξισμός, μάς λέει ο Κίρκεγκωρ, τονίζει την όντολογική σημασία της έννοιας της ένοχής. Το σφάλμα δεν είναι κάτι τυχαίο αλλά συστατικό στοιχείο της όντολογίας του ανθρώπου, γιατί ο υπαρξισμός είναι πρώτα απ' όλα φιλοσοφία του ανθρώπου. Το σφάλμα εξατομικεύει τον άνθρωπο. Η θεωρία αυτή διακατέχεται όχι από πεσιμισμό αλλά από μια αντίληψη ιδιαίτερος δραματική για το πεπρωμένο του ανθρώπου. Κατά τον Γιάσπερς, η επίκληση της ελευθερίας συνεπιφέρει άλλες αντινομίες και διηνεκείς σπαράγματα. Έτσι τονίζεται η τυχαιότητα του ανθρώπου. «Ποιός μ' έβαλε εδώ; Με τίνος διαταγή και θέληση ορίστηκαν για μένα αυτός ο τόπος και αυτός ο χρόνος;» Η αδυναμία της λογικής. Η άγνοια του Σωκράτη αποτελεί το πρώτο σχεδιάσμα της διαλεκτικής του παραλόγου, σαν όλοι οι άνθρωποι να βρίσκονται σε μια παραίσθηση. Το αιώνιο εισδύει στις σκέψεις μας και στις

12. NORBERT ELIAS, *Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation*, 1976.

13. V. THOMAS, *Der Zweck allen Rechts als Schrankenbestimmung intraspezifischer Kämpfe*, στο *Rechtsphilosophie, Fest. für M. Fischer*, 2010, σ. 77, 92.

δραστηριότητές μας, προκαλώντας ένα είδος μαγνητικής καταιγίδας. Είναι ή υπερβατικότητα του ανθρώπου. Ο υπαρξισμός ως φιλοσοφία του τραυματισμένου, σάν εσένα φίλε μου, δεν διδάσκει εφησυχασμό αλλά αντίθετα προτρέπει τον άνθρωπο σέ υπέρβαση του έαυτού του. Ο άνθρωπος είναι όλοένα μιὰ δυνατότητα υπαρξης, ανάδυσης, πρόσβασης, υπέρβασης. Για τον Heidegger ο άνθρωπος υπερβαίνει τον έαυτό του, όλοένα τον ξεπερνάει και βρίσκεται μπροστά από τον ίδιο τον έαυτό του. Η εύθραυστότητα του ανθρώπου. Η ανασφάλεια τής τυχειότητας μου έπιφέρει ανασφάλεια τής υπαρξης μου, πράγμα που απαιτεί συνεχή έγρήγορηση και αδιάλειπτο αγώνα για την ανάκτηση του άπωλεσμένου. Τò πεπερασμένο του ανθρώπου. Για τον Σάρτρ είναι παράλογο που γεννηθήκαμε και είναι παράλογο που πεθαίνουμε. «Η ιστορία μιᾶς όποιας ζωής είναι ή ιστορία μιᾶς άποτυχίας». Η σαρτρική άποτυχία παρουσιάζεται σέ καθαρή κατάσταση, μέσα σέ ένα ανέκκλητο παραλογισμό. Γιατί τò «τέλος μου», λέει ο φιλόσοφος, «είναι ή προσωπική δυνατότητά μου που κανένας δεν μπορεί νά κάνει για λογαριασμό μου»· ή πιό αυθεντική και παράλογη, γιατί βρίσκεται σέ κάθε στιγμή τής ζωής μου, σ' αυτή την ίδια την πράξη του ζην. Τò νά ζεις έντατικά, μᾶς λένε αὐτοί οί φιλόσοφοι, σημαίνει νά είσαι έκτεθειμένος με τή διπλή σημασία τής λέξης: νά είσαι διαθέσιμος στίς έξωτερικές επιδράσεις και νά αντιμετωπίζεις με θάρρος αὐτή την έκθεση. «Υπάρχει ένα πράγμα», λέγει ο Γκαμπριέλ Μαρσέλ, «που όνομάζεται “ζην” και ένα άλλο πράγμα που όνομάζεται “υπάρχειν”: εγώ διάλεξα τò υπάρχειν». Τò είναι μου δεν ταυτίζεται με τή ζωή μου: προηγούμαι τής ζωής μου, δέν με έξαντλει, είμαι επέκεινα τής ζωής μου¹⁴.

5. Μοῦ μιλάς για διανοητές. Διαβάζοντάς τους μπορεί ἄραγε κάποιος νά ξεφύγει από την αἴσθηση, την πίεση του Νόμου; Τί νομίζεις;

Δίκαιο και λογοτεχνία ἀλληλοκοιτάζονται από χαραμάδες. Τò δίκαιο κωδικοποιεί, επιβάλλει θεσμούς, δημιουργεί σύστημα υποχρεώσεων και απαγορεύσεων, ή λογοτεχνία ἀμφισβητεί τις βεβαιότητες, προκαλεί τις συμβάσεις, παραβιάζει τὰ απαγορευτικά. Τò δίκαιο άσκει έξουσία, ή λο-

14. Ζ. ΒΑΛ, *Εισαγωγή στίς Φιλοσοφίες του Υπαρξισμού*, β.π., σ. 211 έπ.

γοτεχνία κριτική· τὸ δίκαιο ἐπιβάλλει πειθαρχία, ἡ λογοτεχνία ὑποβάλλει ἀμφισβήτηση¹⁵.

Θὰ μπορούσε ἄραγε ἡ λογοτεχνία νὰ μᾶς βοηθήσει νὰ καταλάβουμε τὴν ἔννομη ὕπαρξη¹⁶ ἢ τὸ ποῦ βρίσκεται ὁ Νόμος; Πρόσεξε, λοιπόν.

Στὸ σύντομο διήγημα τοῦ Κάφκα Ἐνώπιον τοῦ Νόμου, ἓνας χωρικός ἔρχεται στὸν Νόμο καὶ ζητᾷ ἀπὸ τὸν φρουρὸ νὰ γίνει δεκτός. Ὁ φύλακας τοῦ λέει πὼς πρέπει νὰ περιμένει. Ὁ χωρικός μένει πλὰι στὴν πύλη καὶ περνάει ὅλη του τὴ ζωὴ καθισμένος μπροστὰ στὴν πόρτα τοῦ Νόμου, περιμένοντας νὰ γίνει δεκτός. Καθὼς σιμώνει ὁ θάνατος, ὁ χωρικός συνειδητοποιεῖ ὅτι κανεὶς ἄλλος δὲν ἔγινε δεκτός ἀπὸ τὸν Νόμο, καὶ ρωτᾷ τὸν φρουρὸ τὸ γιατί. Ἐκεῖνος ἀπαντᾷ ὅτι ἡ πόρτα προοριζόταν μόνο γιὰ τὸν χωρικό καὶ γιὰ κανέναν ἄλλο καὶ τώρα θὰ σφραγιστεῖ γιὰ πάντα¹⁷. Πρόκειται γιὰ παραβολὴ ἑνὸς παραλογισμοῦ τοῦ Νόμου; Γιὰ ἀδιαφορία τοῦ Νόμου στὴν ἀνθρώπινη ἀξία; Δοκιμάζεται πραγματικὰ ὁ ἄνθρωπος νὰ προσεγγίσει τὸ μυστικὸ τοῦ Νόμου καὶ νὰ τὸ κατανοήσει; Ὁ Νόμος πρέπει νὰ ἐξηγήσει τὸν ἑαυτὸ του μέσα ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ ἀνθρώπου. Ποιὸ εἶναι τὸ μυστικὸ του; Ὁ ἄνθρωπος τελικὰ καταλαβαίνει ὅτι ὁ ἴδιος ἦταν ὁ μόνος ἀποδέκτης, ὅτι τὸ μυστικὸ τοῦ Νόμου εἶναι ὅτι δὲν ὑπάρχει μυστικὸ. Ὁ Νόμος εἶναι ἀνοικτός σὲ ὅλους¹⁸.

Σὲ μιὰ σατυρική μπαλάντα ποὺ ἔγραψε ὁ ποιητὴς Sidney Lanier τὸ 1877 γιὰ τὴν παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων, μὲ τίτλο Δύσκολοι καιροὶ γιὰ τὴν Elfland, δηλαδὴ τὴ Νεραῖδοχώρα, ὁ Ἅγ Βασίλης παραπονεῖται: «Ὁλόκληρη ἡ Elfland ἔχει ὑποθηκευθεῖ καὶ τὰ στοιχεῖα πρόκειται νὰ ἀπεργήσουν». Οἱ σιδηρόδρομοι θὰ ἀντικαταστήσουν τὸν Ἅγιο καὶ ὁ Ἅγιος ἀναγκάστηκε νὰ ὑπογράψει σύμβαση γιὰ τὸ «πῶς θὰ μεταφέρει τὰ δῶρα». Λέει ὁ Ἅγιος γι' αὐτὴν τὴν ἐμπειρία του: «Οἱ συμφορὲς μου ἄρχισαν αὐτὴ τὴν ἀπαίσια ἡμέρα. Ὁ Πρόεδρος μὲ μεταχειρίστηκε σὰν ἐργαλεῖο. Μιλοῦ-

15. ΓΙΩΤΑ ΚΡΑΒΑΡΙΤΟΥ, Δίκαιο καὶ Λογοτεχνία, ὅψεις καὶ κατόψεις, στὸ Γ. ΚΡΑΒΑΡΙΤΟΥ (ἐπιμ.), Δίκαιο καὶ Τέχνη τοῦ Λόγου, Ἀντ. Σάκκουλας, 2008, σ. 31 ἐπ., 37.

16. ΚΩΣΤΑΣ ΔΟΥΖΙΝΑΣ, Ἐνώπιον τοῦ Νόμου. Δίκαιο καὶ Αἰσθητική, στὸ Δίκαιο καὶ Τέχνη τοῦ Λόγου, ὁ.π., σ. 83 ἐπ.

17. Ὁ.π., σ. 86, 87.

18. Ὁ.π., σ. 91.

σα για άμοιβές δικηγόρων και δικαιώματα διόδου, ασφαλιστικά μέτρα, μισθώσεις, ναύλους. Είχα έγκλωβιστεί σέ έναν «μεγαλοπρεπή λαβύρινθο». Ίσως αὐτή ἡ τελευταία λογοτεχνική φράση ἰσοδυναμεῖ μέ τόν ὄρο, πού κατ' εὐφημισμὸ ἀποδίδεται στό δίκαιο, «ἄρραφος ἰστός» (seamless web). Τὸ θέμα τῆς Νεραΐδοχώρας δέν εἶναι περίπλοκο. Μᾶς λέει ὅτι ἀκόμα καί ἡ πιὸ ἐξευγενισμένη παράδοση μπορεῖ νά γίνεи ἐρείπια ἀπὸ τὴν ἀπληστία, προστατευόμενη ἀπὸ νόμους, ὅταν αὐτοὶ ἀγνοοῦν θεμελιώδεις ἐννοίες τῆς δικαιοσύνης¹⁹. Νοιώσε ὅτι δέν ζοῦμε σέ ἓναν τέλειο κόσμο οὔτε τέτοιος μπορεῖ νά ὑπάρχει στὴ γῆ μας.

Μπορεῖς νά βρεῖς τόν δρόμο; Ὁ Ντίκενς στό διήγημά του *Little Dorrit* πλάθει τὴ μορφή ἀθώου ὀφειλέτη πού καταδικάζεται καί κλείνεται γιὰ χρόνια στίς φυλακὲς τῆς Marshalsea, ὅπου εἶχε φυλακιστεῖ παλιὰ καί ὁ πατέρας τοῦ ἴδιου τοῦ Ντίκενς. Ἡ κόρη τοῦ ὀφειλέτη, Amy (Γουίλιαμ Ντόριτ), ἀφοῦ συνειδητοποιεῖ ὅτι οὔτε ἡ φυλακὴ οὔτε ἡ κοινωνικὴ πρόοδος ἀποκάλυπταν ἠθική, μαθαίνει ὅτι, ἂν πληρωθοῦν τὰ χρέη, ὁ πατέρας τῆς θὰ ἀποφυλακίζονταν. Λέει: «Μοῦ φαίνεται σκληρὸ ὅτι ἔπρεπε ὁ πατέρας μου νά χάσει τόσα χρόνια καί νά ὑποφέρει τόσο πολὺ καί στό τέλος νά πληρώσει καί ὅλα του τὰ χρέη». «Μοῦ φαίνεται σκληρὸ νά πληρώνεις μαζί μέ ζωὴ καί σέ χρῆμα»²⁰.

6. Μὰ πῶς θὰ συνεχίσω νά ζῶ; Νοιώθω στιγματισμένος.

Νὰ σοῦ πῶ, χαίρομαι πού τὸ θέτεις ἔτσι.

Τὸ στίγμα τῆς πτώχευσης σημαίνει κόστος πού σχετίζεται μέ τὸ πλῆγμα στὴ φήμη καί τὴν παράβαση ἠθικῶν προτύπων. Μερικοὶ ὀφειλέτες προτιμοῦν νά μὴν προσφύγουν στὴ διέξοδο τῆς πτώχευσης, γιὰτὶ πιστεύουν ὅτι θὰ ὑποστοῦν ἀπώλεια φήμης (ἀποτυχία, δάγκωμα θανάτου) ἢ γιὰτὶ πιστεύουν ὅτι ἠθικὰ δέν εἶναι σωστὸ νά μὴν πληρώσουν τὰ χρέη τους μέ κάθε θυσία. Τὸ λεγόμενο γιὰ περιορισμὸ τῆς ὑπόθεσης «στίγματος» ὡς αὐτονόητο πράγμα στηρίζεται στό ὅτι ὁ κόσμος σιγὰ-σιγὰ τὸ ἔχει ἀπο-

19. Ἑξοδος, 22, 25-27.

20. CAROL COLATRELLA, *The Innocent Convict: Character Reader Sympathy and the Nineteenth Century Prison in «Little Dorrit»*, στό MON. FLUDERNIK & GRETA OLSON (eds.), *In the Grip of the Law*, Peterlang, 2004, σ. 184 ἐπ., 196.

δεχθεῖ. Ἔχει γραφτεῖ ὅτι στὸ Τέξας πινακίδα γιὰ πώληση αὐτοκινήτων ἔγραφε: «Κακὸ χρέος; Πτώχευση; Κανένα πρόβλημα». Ἄλλοῦ γράφεται ὅτι οἱ περισσότεροι ὀφειλέτες δὲν κοιτᾶνε πίσω. Εἶναι ἔτοιμοι νὰ χορέψουν rock and roll καὶ νὰ φτιάξουν πάλι κάποιο χρέος. Πολλοὶ ἀπέδωσαν τὴν αὐξηση τῶν πτωχεύσεων στὴν παρακμὴ τοῦ στίγματος. Ὅμως, ὅταν ἡ πτώχευση δημοσιοποιηθεῖ καὶ τὰ μέσα ἐνημέρωσης τὴν παρουσιάσουν ὅπως θέλουν —μὲ χρησιμοποίησι ἀκόμα ἱστοριῶν γιὰ τὴν οἰκογένεια τοῦ ὀφειλέτη— τὸ στίγμα ἐπεκτείνεται. Ἴσως πάλι ὅσο περισσότεροι ὀφειλέτες προστρέχουν στὴν πτώχευση, τὸ στίγμα νὰ μειώνεται²¹. Θὰ ἦταν ἄρα συλλογικὴ ἠθικὴ ὑποβάθμιση; Ἀποδοχὴ τοῦ «ὅπως κάνουν ὅλοι καὶ ἐγώ»; Τότε τὸ ἐπίπεδο ἠθικῆς «μηδέν» δὲν εἶναι μακριά. Θὰ ἦταν ὅμως μᾶλλον λάθος νὰ ἀναζητήσῃ κανεὶς τὴν αὐξηση τῶν πτωχεύσεων στὴν παρακμὴ τοῦ στίγματος, ὅταν ὑπάρχουν πολλὰ ἐξηγήσεις γιὰ τὴν αὐξηση αὐτή, ὅπως ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἀκραίου νεοφιλευθερισμοῦ —μὲ σύνθημα-ῥαγμα τῆ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους γιὰ τίς ἐπιχειρήσεις καὶ τοὺς μετόχους—, ἡ ἀπόκλιση τῶν τραπεζῶν ἀπὸ τὴ βασικὴ τους λειτουργία στὸν οἰκονομικὸ χῶρο, ἡ ἐσωτερικὴ ἢ διεθνὴς οἰκονομικὴ κρίση ἢ κατάρρευση, ὡς ἄγνωστης προέλευσης ἀσθένεια μὲ ἀνύπαρκτο φάρμακο ἀληθινῆς ἀνάρρωσης.

7. Πές μου, ἔστω καὶ ἂν δὲν εἶμαι στιγματισμένος: Ἐγὼ κι ἐγὼ ἓνα ἀνθρώπινο πλάσμα ποὺ ξέπεσε; Ἐχῶ πλέον δικαιώματα; Οἱ ἀπόγονοί μου; Τί ἔμαθες στὰ θρανία σου;

Κάνεις ἐρωτήσεις, ὅταν οἱ ἀπαντήσεις βρίσκονται μέσα σου, ἀρκεῖ νὰ τίς ἀναζητήσῃς. Ἄκου λοιπόν, ἂν μπορῶ νὰ σὲ βοηθήσω. Λέγεται ὅτι οἱ εἰδήσεις, τὰ νέα ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, στὴ φυσικὴ του κατάσταση, ἦταν ἀνάμεικτα: καλὰ καὶ ἄσχημα. Ἐχασε τὸν Κῆπο τῆς Ἑδέμ καὶ τὸ Eldorado τοῦ πνεύματος, κατέληξε σὲ ἔρημο καὶ ζούγκλα. Ἔτσι μάθαμε ὅτι ὑπάρχει τίμημα γιὰ τὸ ἀδίκημα, ποὺ πρέπει νὰ τὸ ὑποστοῦμε. Συγχρόνως ὅμως ὁ ἄνθρωπος ἔμαθε νὰ βλέπει καὶ νὰ ἀντιμετωπίζει τὴ γύμνια, τὸν πόνο, ἀκόμα τὸν φόβο τοῦ τέλους χωρὶς αὐταπάτη. Προόδευσε

21. T. SULLIVAN, E. WARREN, J. L. WESTBROOK, Less Stigma or More Financial Distress, *Stanford Law Review*, 59, 2006, σ. 213, 234 ἐπ., 247.

μέ τις προσπάθειές του²². Κάποιος αποκάλεσε τή Φύση ως τή «μητριά που μᾶς ἄφησε ἀφρόντιστους»²³. Αὐτό ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι δὲν πρέπει νὰ τῆς ἔχουμε εὐγνωμοσύνη. Μᾶς ἔδωσε τὰ πλούτη της γιὰ νὰ μὴν πολεμᾶμε μεταξὺ μας γι' αὐτά. «Πάρτε», μᾶς εἶπε, «μοιράστε τα». Ἐτσι φτάσαμε στὰ δικαιώματά μας, ὅπως μᾶς τὰ δίνει τὸ Δίκαιο ἀλλὰ, κυρίως, ἴσως βαθύτερα, ὅπως τὰ νοιώθουμε, ὅπως αὐτὰ συνιστοῦν τὸ εἶναι μας, ὅπως μ' αὐτὰ ζοῦμε ὡς στοιχεῖα ἀναπόσπαστα μὲ τὴν ἐλευθερία μας. Εἶναι δικά σου καὶ δικά μου, δικά μας. «Ἐχω τὸ δικαίωμα» λέμε, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἔχουμε διδαχτεῖ τί εἶναι Δίκαιο καὶ τί δικαίωμα. Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ σ' τὰ ἀφαιρέσει. Μὴν αὐτοκτονεῖσαι. Δέξου λοιπὸν «τί σοῦ συνέβη». Αὐτὴ ἡ αὐτογνωσία εἶναι ἡ πρώτη στάση πρὶν τὸν γκρεμό. Καὶ στὴ συνέχεια ἡ ἀναγνώριση τῆς ὑπαρξῆς καὶ τῆς ἀξίας της εἶναι ἡ δεύτερη. Ἐτσι τελικὰ θὰ πεῖς: «Αὐτὸ εἶμαι πραγματικά, γι' αὐτὸ θὰ ζήσω». Νοιώσε λοιπὸν ὅτι ἔχεις στὰ χέρια σου τόξο καὶ βέλος. Σοῦ ἀνήκουν καὶ τὰ δύο. Κάποιος εἶπε: «Τέντωσέ τα καὶ σημάδεψε τὸ ἄστρο στὸν οὐρανὸ γιὰ νὰ σὲ ὀδηγήσει»²⁴.

Μὲ ρωτᾷς ἂν ξέπεσες; Ἡ ἱστορία εἶναι γεμάτη ἀπὸ πτώσεις. Ἡ πτώση τοῦ Πρωτανθρώπου, τῆς Ρώμης, τοῦ φεουδαρχισμοῦ, τοῦ φασισμού, τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς οἰκονομίας, ἀκόμα καὶ ἡ πτώση τοῦ Τείχους. Δὲν εἶναι βέβαιο ὅμως τί τελικὰ θριάμβευσε. Δίκαιο καὶ τάξη ἀλλάζουν. Ἐὰν κάποτε διαπράττονταν ἐγκλήματα ἀπὸ τοὺς λαοὺς σηκώνοντας σύμβολα ἐθνικιστικά, ἀκόμα καὶ θρησκευτικά, σήμερα, ποὺ τὸ Δίκαιο ἐμφανίζεται νὰ κυριαρχεῖ, τελικὰ εἶναι οἱ Λεβιάθαν ποὺ ἀποφασίζουν τί εἶναι καλὸ ἢ κακὸ καὶ πῶς ἀντικαθιστοῦν τὴν τάξη. Νέα ἢ παλιὰ δὲν ἔχει σημασία. Τὸ παιχνίδι γι' αὐτοὺς εἶναι: «ἄλλαξέ το», «μπορεῖς», «ἐσὺ ξέρεις γιατί». Τὸ τραγικὸ γύρω μας εἶναι ὅτι δὲν ὑπάρχουν πλέον Δαβίδ, γιατί δὲν ὑπάρχουν ὅρατοι πιά Γολιάθ. Ἐτσι ἡ Ἐποχὴ, παρὰ τὴν τεχνολογικὴ πρόσβαση στὴν Πληροφορία καὶ στὴ Γνώση, μᾶς σπρώχνει σὲ ἓνα Ἄγνωστο συμμετέχοντας σ' αὐτὸ καὶ πιστεύοντας ὅτι κερδίζουμε ὅλο καὶ περισσότερο ἀπὸ αὐτό, ὅσο περισσότερο συμμετέχουμε. Καὶ ἡ συμμετοχὴ εἶναι ἐπιλογή, κάθε ὅμως ἐπιλογή ἐνέχει κίνδυνο. Σὲ κύκλωσε. Δὲν ὑπάρχει συνταγὴ ποὺ νὰ μᾶς λέει

22. ALLAN BLOOM, *The Closing of the American Mind*, Simon and Schuster, New York 1987, σ. 163.

23. Ὁ.π., σ. 165.

24. Ὁ.π., σ. 198, 200.

πώς να ζήσουμε ή αν πρέπει να αγκαλιάσουμε ή να αντισταθούμε σ' αυτό που συμβαίνει. Κάθε σφάλμα δεν είναι ξεπεσμός, εκτός αν μόνος σου μειώνεις τόν έαυτό σου. Έμεις οι άνθρωποι, φίλε μου, έχουμε μια θαυμαστή δωρεά. Επικοινωνούμε, όπως οι δύο μας τώρα, σχετιζόμαστε μεταξύ μας με χίλιους τρόπους, ακόμα και αν είμαστε μόνοι. Κάπου έντασσόμαστε ως κοινωνικά πλάσματα. Κι εγώ έζησα τόσα χρόνια στο εργαστήριο της Νομικής, χωρίς όργανα ή εξισώσεις. Εκεί, με τη σκέψη προσπαθούμε να πιάσουμε ή, τουλάχιστον, να νοιώσουμε αυτό που πετάει μέσα στους τοίχους της, όπως τις έννοιες της δικαιοσύνης, της έννομης τάξης, της επιείκειας, του κανόνα δικαίου, της καλής πίστης, των χρηστών ήθων, φιλοσοφικές ιδέες φυσικού δικαίου, μεταφυσικής, ιδεαλισμού, θετικισμού, πραγματισμού. Όλα αυτά, φαντάσματα του παρελθόντος ή εύλογια για το μέλλον, να τα χρησιμοποιήσουμε για τη λύση ενός προβλήματος δικαιοσύνης.

Είναι σοφό πραγματικά κι ανθρώπινο να νοιάζεσαι για τις νέες γενιές. Θα σου μιλήσω γενικά. Έξ όρισμού μέλλουσες γενιές δεν υπάρχουν. Είναι όμως αναμφισβήτητο ότι θα υπάρξουν μια μέρα. Ο Τσέχος ποιητής Wolker, που πέθανε σέ ηλικία μόλις 24 ετών, στο ποίημά του «Αγωνία» έγραψε: «Στόν θάνατο, όπως και στη γέννηση, κανένας δεν μένει τελευταίος». Συνεπώς και οι έπερχόμενες γενιές έχουν ύπαρξη μόνο μπροστά στον χρόνο, και αντίστοιχα μπροστά στον χρόνο έχουν δικαιώματα. Αυτό που πρέπει όμως εμείς, που τώρα ζούμε, είναι να εξασφαλίζουμε γι' αυτές το δικαίωμα να ζήσουν με διατήρηση του ανθρώπινου είδους, της γενετικής και πολιτιστικής κληρονομίας της ανθρωπότητας και να μην μεταφέρουμε σ' αυτές το βάρος και τόν αντίκτυπο των μέτρων που απαιτεί το συμφέρον του Σήμερα²⁵. Και ας μη ξεχνάμε το περιβάλλον, ως χώρο και χρόνο θεωρημένα μαζί, ως είδος υποδοχής εκείνων που θα μάς διαδεχθούν. Συνεπώς, αν θέλεις, ενδιαφέρεσου μόνο γι' αυτά. Η ιστορία των χρεών σου για τους έπερχόμενους θά 'ναι μόνον παρελθόν, άγνωστη.

25. KAREL VASAK, The rights of future generations, στο LINOS-ALEXANDROS SICILIANOS & MARIA GAVOUNELI (eds.), *Scientific and technological developments and human rights*, Ant. N. Sakkoulas, Athens 2001, σ. 276, 277.

8. Σ' εὐχαριστῶ γιὰ ὅ,τι μοῦ λές, ἀλλὰ τί περιμένει ὁ κόσμος ἀπὸ μένα, ἔναν ἀφερέγγυο ἄνθρωπο; Τί ρόλο μπορῶ νὰ ἔχω πιά σ' αὐτόν;

Σ' ἀρέσει ὁ Σαίξπηρ;

Ὁ Σαίξπηρ, λοιπόν, στὸ ἔργο του Ὅπως σᾶς ἀρέσει γράφει: «Ὁλος ὁ κόσμος εἶναι μιὰ σκηνὴ καὶ ὅλοι, ἄντρες καὶ γυναῖκες, ἀπλὰ παῖντες». Τί σημαίνουν αὐτά. Τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι κοινωνικὸ πλάσμα, εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ μεταφορά· ὅτι ὁ ρόλος ποὺ παίζει στὴν κοινωνία εἶναι περισσότερο ἀπὸ ἐναλλάξιμες μάσκες θεάτρου· ὅτι ἡ κοινωνικὴ του συμπεριφορὰ εἶναι περισσότερο ἀπὸ κωμωδία ἢ τραγωδία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀκόμα ὁ ἡθοποιὸς στὴν πραγματικὴ ζωὴ δὲν θὰ ἀπαλλαγεῖ²⁶. Ὅταν μιλάμε γιὰ «κοινωνικὸ ρόλο» ἐννοοῦμε τὴν ἀναμενόμενη συμπεριφορὰ πού, λόγω τοῦ ρόλου, ἡ κοινωνία ἀναμένει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἀπὸ σένα, ἀπὸ μένα. Ὁ ἄνθρωπος παίρνει τὸ ἐπίθετο *homo sociologicus*, ὡς μέσο πρὸς τὸν σκοπὸ ὀρθολογικοποίησης, ἐξήγησης καὶ ἐλέγχου ἑνὸς τμήματος τοῦ κόσμου ὅπου ζοῦμε. Ἡ λειτουργία ἢ τὸ ἔργο τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου εἶναι πρῶτα νὰ κατατάσσει τίς θέσεις μας στὴν οἰκογένεια, στὸ ἐπάγγελμα, στὴν πολιτεία κ.ἄ. Ἡ δεύτερη εἶναι νὰ ἀναγνωρίζει τίς συσχετιζόμενες ομάδες ποὺ καθορίζουν τὸν τόπο κάθε κοινωνικῆς θέσης, ὅπως ὁ δάσκαλος καὶ ἡ ομάδα τῶν μαθητῶν. Τέλος, τὸ δυσχερέστερο εἶναι ἡ ἀναγνώριση καὶ μορφοποίηση τόσο τῶν προσδοκιῶν ποὺ ἀναμένονται ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ ρόλο ὅσο καὶ τῶν κυρώσεων σὲ περίπτωσιν παράβασής του. Ναί, σοῦ πῆραν, φίλε μου, ὅλα τὰ ἀγαθὰ! Ἀλλὰ σκέψου, ὁ ἄνθρωπος ποὺ συναντᾶμε στὴν κοινωνία δὲν εἶναι μόνο σύνολο τῶν «προσωπείων», τῶν ρόλων του καὶ ἐξαρτώμενο ἀπὸ αὐτούς. Εἶναι καὶ ἐλεύθερος. Αὐτὸ εἶναι τὸ παράδοξο τοῦ λεγόμενου Διπλοῦ Ἀνθρώπου. Τόσο ὁ *homo sociologicus* ὅσο καὶ ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος εἶναι μέρη τοῦ κόσμου μας καὶ τῆς ἐννόησής του²⁷.

26. R. DAHRENDORF, *Homo Sociologicus*, 1967, σ. 22.

27. Ὁ.π., σ. 57.

9. Μὰ ποιὸς θὰ μὲ συμπονέσει; Νοιώθω ἀπόκληρος.

Ἡ συμπόνια πρὸς τὸν ἄλλο; Κάποιος εἶπε ἀπλᾶ²⁸ ὅτι μέσῳ τῆς συμπόνιας (sympathy) μπαίνει ὁ ἕνας στὶς ἔννοιες τοῦ ἄλλου. Πρόσεξε ὅμως. Ἡ συμπόνια δὲν εἶναι ἐλιξήριο. Ὁ μεγάλος φιλόσοφος-οἰκονομολόγος, θεμελιωτὴς τοῦ ἐγωισμοῦ Adam Smith μᾶς προσγειώνει. Ἡ συμπόνια ἀποτελεῖ ἔννοια πού ἔχει προσαράξει στὴν ἀτέλεια πού στηρίζεται σὲ ἀδύνατη φιλοδοξία²⁹, ἀτέλεια ὅμως πού εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴν ἐπιτυχία της, ἔτσι ὥστε ἐκεῖνος πού συμπαθεῖ νὰ μὴν παρασύρεται οὔτε νὰ ταυτίζεται μὲ ὅ,τι κακὸ ἔχει ἐπισυμβεῖ στὸν συνάνθρωπό του. Χρειάζεται νὰ μὴ χάνει τὴ θέση τοῦ θεατῆ. Σκληρὴ θέση ἀλλὰ δὲν ἀπέχει ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει. Ἡ μέσῳ τῆς συμπόνιας τάση ἐπικοινωνίας μὲ τὸ τί εἶναι «κοινόν» στοὺς ἀνθρώπους γίνεται θεμελιῶδες δυναμικὸ τῆς κοινωνικῆς τάξης. Οἱ «συμμετέχοντες» ἀνταποκρίνονται ὁ ἕνας στὸν ἄλλο, ἔτσι ὥστε νὰ ἔχουμε μιὰ καταρχὴν ἁρμονία στὴν κοινωνία³⁰. Γι' αὐτὸ ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ συμπόνια, ὡς δυναμικὴ ἐρμηνευτικὴ, ἔχει ἀποτελέσει γιὰ τὸν δικαστὴ, μέσῳ τῆς διαμορφωμένης νομολογίας, μὲ ἐπὶ κλησὶ τῆς συμπόνιας, πολῦτιμο ἐργαλεῖο ἐρμηνείας³¹.

Οἰκονομικὰ πληγωμένοι ἀνθρώποι ἀναζητοῦν ἀπελπισμένα χρήματα καὶ μποροῦν νὰ κάνουν πράγματα πού ὑπὸ ὁμαλὲς συνθῆκες θὰ τὰ ἀπέριπταν. Προσφεύγουν σὲ συγγενεῖς-φίλους. Καὶ ἂν τοὺς ἀνοίξουν τὴν πόρτα τῆς στήριξης μιὰ φορά, θὰ τοὺς τὴν κλείσουν σκληρὰ τὴν ἐπομένη. «Χθὲς ἤμουν σὰν ὅλους, σήμερα νοιώθω ἀπόκληρος». Ἡ αὐτοεκτίμηση εἶναι εὐθραστο προϊόν. Εἶναι βέβαιον, φίλε μου, ὅτι ὑπάρχουν λόγια παρηγοριᾶς ἢ ἐνθάρρυνσης γιὰ τὸ «αὔριο εἶναι ἄλλη μέρα». Ὅμως, σπασμένες ἐλπίδες, οἰκογενειακὲς ἐντάσεις, δικαστικοὶ ἀγῶνες καὶ συναισθήματα ἀποτυχίας καὶ ἀπογοήτευσης ἀπειλοῦν νὰ σὲ ἀποκόψουν ἀπὸ τὴ διάσταση τοῦ μέλλοντος, τὴ μετάβαση σὲ φωτεινὴ ἐλπίδα ζωῆς. Ἐὰν τὰ αἷτια πού ἔσυραν κάποιον στὴν ἀφερεγγυότητα ἦταν ἐπικίνδυνα ἀνοίγματα στὴν ἀγορά, ἡ ἔλλειψη κεφαλαίων ἢ κατὰλληλης πληροφόρησης, ἐξωγενεῖς παράγοντες, ἐσωτερικοὶ

28. EDM. BURKE, *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and the Beautiful*, 1958, σ. 44 ἐπ.

29. ADAM SMITH, *The Theory of Moral Sentiments*, 1853, σ. 22-23.

30. Ὁ.π., σ. 23.

31. Note, *Harvard Law Review*, 105, 1992, σ. 1961.

ἢ διεθνεῖς, στὸ ἴδιο καταλήγουν. Ὁ Dalton Camp ἔγραψε: «Ἐχοντας χάσει τὸ χρήμα τὴν ἀξία του δὲν μπορεῖ πιά νὰ ἔναι ἡ ρίζα τοῦ κακοῦ: ἡ πίστωση πῆρε τὴ θέση του»³².

Γιὰ νὰ δοῦμε λοιπὸν τὴ συμπόνια πρὸς τὸν ἀφερέγγυο, γυρνώντας ἀκόμα σὲ παλιὰ χρόνια. Τὸ «χρέος» μεταφορικὰ στὴν Καινὴ Διαθήκη ἐμφανίζεται μὲ τὴ μορφή τῆς ἁμαρτίας, τοῦ παραπτώματος. Τὸ Εὐαγγέλιο (Κατὰ Ματθαῖον 18) ἀναφέρεται στὴν «ἱστορία τοῦ πονηροῦ δούλου». Ἡ βασιλεία λοιπὸν τῶν οὐρανῶν ἐξομοιώθηκε μὲ ἓναν ἄνθρωπο-βασιλιά ποὺ θέλησε νὰ ἐξετάσει τοὺς λογαριασμούς του μὲ τοὺς δούλους του. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς τοῦ χρωστοῦσε 20.000 τάλαντα. Καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶχε νὰ τὰ ἀποδώσει, ὁ κύριός του πρόσταξε νὰ πουληθεῖ αὐτός, ἡ γυναίκα του καὶ τὰ παιδιὰ του καὶ ὅλα ὅσα εἶχε, γιὰ νὰ ἀποδώσει αὐτὰ ποὺ χρωστοῦσε. Ὁ δοῦλος ἔπεσε στὰ πόδια καὶ τὸν ἐκλιπαροῦσε. Ὁ κύριος τὸν σπλαχνίσθηκε, τὸν ἄφησε ἐλεύθερο καὶ τοῦ χάρισε τὸ δάνειο. Ὅταν βγῆκε ὁ δοῦλος ἀπὸ τὸ παλάτι, βρῆκε ἓναν ἀπὸ τοὺς συνδούλους ποὺ τοῦ χρωστοῦσε μόνο 100 δηνάρια. Τὸν ἔπιασε ἀπὸ τὸν λαιμό, τὸν ἔπνιγε λέγοντας: «Ἀπόδωσέ μου ὅ,τι μοῦ χρωστᾷς». Ὁ ἄλλος ἐκλιπαροῦσε μάταια καὶ ὁ εὐεργετηθεὶς δοῦλος τὸν ἔριξε στὴ φυλακή. Οἱ ἄλλοι σύνδουλοι φανέρωσαν στὸν κύριό τους ὅ,τι ἔγινε. Αὐτὸς καλεῖ τὸν εὐεργετηθέντα: «Δοῦλε πονηρέ, ὅλο ἐκεῖνο τὸ χρέος σοῦ τὸ χάρισα, ἐπειδὴ μὲ παρεκάλεσες, δὲν ἔπρεπε καὶ ἐσὺ νὰ ἐλεήσεις τὸν σύνδουλό σου, ὅπως ἐγὼ σὲ ἐλέησα;» Καὶ τὸν παρέδωσε στοὺς βασανιστὲς μέχρις ὅτου τοῦ ἀποδώσει ὁλόκληρο ἐκεῖνο ποὺ ὄφειλε.

Καὶ σὲ ἀρχές τῆς Βίβλου στὸν Πεντάτευχο Νόμο διαβάζουμε: «Ἄν δανείσεις χρήματα στὸν φτωχὸ γείτονά σου ἀνάμεσα στὸν λαό μου, δὲν θὰ τοῦ φερθεῖς ὡς τοκιστής, δὲν θὰ τοῦ ἐπιβάλεις τόκο. Ἄν πάρεις ἐνέχυρο τὸν μανδύα του, θὰ τοῦ τὸν ἐπιστρέψεις πρὶν δύσει ὁ ἥλιος, ἐπειδὴ μόνον αὐτὸ εἶναι τὸ ἔνδυμα τῆς σάρκας του, μὲ τί θὰ κοιμηθεῖ; Καὶ ὅταν βοήθει σὲ μένα, θὰ τὸν εἰσακούσω, ἐπειδὴ ἐγὼ εἶμαι ἐλεήμονας»³³. «Καὶ ἂν φτωχύνει ὁ ἀδελφός σου καὶ δυστυχήσει, τότε θὰ τὸν βοηθήσεις, ὡς ξένον ἢ πάροικον, γιὰ νὰ ζήσει μαζί σου. Μὴν πάρεις ἀπὸ αὐτὸν τόκο ἢ πλεονασμό, δηλαδὴ κέρδος»³⁴.

32. *Going Broke*, ὑποσ. 3, β.π., (ὑποσ. 4), σ. 118.

33. Ἐξοδος, 22, 25-27.

34. Λευιτικό, 25, 35-36.

Θά 'χεις ἀκούσει, βέβαια, γιὰ τὴ «σεισάχθεια». Ἄν διαβάσεις Σόλωνα, στοὺς *Βίους Παράλληλους* τοῦ Πλουτάρχου, θὰ δεῖς ὅτι ἔτσι ὀνόμασε ὁ μέγας νομοθέτης ἄρχοντας Σόλων, ποὺ ἔζησε μεταξύ 689-559 π.Χ., τὴν κατάργηση τῶν χρεῶν. Αὐτὴν ἐπιχείρησε ὁ Σόλων ὡς πρώτη πολιτικὴ μεταρρύθμιση, καὶ νομοθέτησε γραπτῶς τὰ μὲν ὑπάρχοντα χρέη νὰ ἐξαλειφθοῦν, τοῦ λοιποῦ δὲ κανεῖς νὰ μὴ δανεῖζει μὲ ὑποθήκη σώματος. Λέγεται μάλιστα ὅτι «σεισάχθεια» ἦταν συγχρόνως ἀκύρωση καὶ ὅλων τῶν συμβολαίων. Πρόσεξε ὅμως τίς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, πού, ἔπειτα ἀπὸ τόσους αἰῶνες, μεταφέρονται. Ὅταν ὁ Σόλων ἀνακοίνωσε στοὺς φίλους του τίς προθέσεις του νὰ μὴ διαταράξει τὴ γαιοκτησία ἀλλὰ μόνο νὰ καταργήσει τὰ χρέη, αὐτοὶ πρόφθασαν νὰ δανειστοῦν πολλὰ χρήματα ἀπὸ τοὺς πλουσίους καὶ ἀγόρασαν πολλές γαῖες. Ὅταν ἔτσι ἐκδόθηκε ὁ νόμος, αὐτοὶ δὲν ἀπέδιδαν τὰ χρέη καὶ καρποῦνταν τὰ γαιοκτῆματα. Τοὺς φίλους αὐτοὺς τοῦ Σόλωνα ὀνόμασαν «χρεωκοπίδας», λέξη ἀπὸ τὴν ὁποία προῆλθαν οἱ λέξεις χρεωκοπία, χρεωκόπος. Ὁ Σόλων ὅμως ἀποκατέστησε αὐτὴν τὴ λυπηρὴ κατάσταση. Ἀλλὰ τὰ παράπονα ὑπῆρχαν. Οἱ πλούσιοι δυσανεστήθηκαν ποὺ ἀκυρώθηκαν οἱ συμφωνίες ἀλλὰ καὶ οἱ φτωχοὶ ἐπίσης, ἐπειδὴ ὁ Σόλων δὲν προχώρησε σὲ ἀναδιανομὴ τῆς γῆς, ὅπως εἶχε κάνει ὁ Λυκοῦργος στὴ Σπάρτη. Ὁ Λυκοῦργος ὅμως εἶχε μεγάλη ἐξουσία, ἐνῶ ὁ Σόλων ζοῦσε σὲ δημοκρατικὸ πολίτευμα. Ὅταν ὅλοι λοιπὸν ἀντιλήφθηκαν τὴ σοφία τῶν μέτρων, προσέφεραν κοινὴ θυσία ποὺ ὀνόμασαν «σεισάχθεια» καὶ τὸν Σόλωνα τὸν διόρισαν τῆς «πολιτείας» διορθωτὴ καὶ νομοθέτη³⁵.

10. *Ναί, ἦταν πράγματι σοφός. Σὲ ρωτῶ ἐγὼ ποιὸν κανόνα ἔχω παραβεῖ, ὥστε νὰ τὰ χάσω ὅλα;*

Ἄς ἀναζητήσουμε τὴν ἀπάντηση, φίλε μου, γυρίζοντας πίσω στὴν ἱστορία.

Τὸν 13ο αἰῶνα ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτος ἀναζητᾷ τὴν ἀτέλεια τῆς πράξης στὴ «βούληση τοῦ δράστη». Ἀργότερα, τὸν 16ο αἰῶνα, ἓνας μεγάλος νομομαθής, ὁ Donellus, ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἀναμόρφωσε τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο σὲ

35. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Βίοι Παράλληλοι*, Σόλων, Ἀρχαῖο κείμενο-μετάφραση-σημειώσεις Ἀνδρέου Πουρνάρα, τ. Α', Τὰ ἅπαντα ἀρχαίων συγγραφέων, Πάπυρος, παρ. 15-16, σ. 439-443.

«άστικό δίκαιο», ανέπτυξε μιὰ ἐνοποιημένη ἀρχὴ εὐθύνης ποὺ στηριζόταν στὴν ἀμέλεια, δηλαδὴ κάθε «ἀπρόσεκτη πράξη ποὺ παρανόμως προκαλοῦσε ζημιὰ σὲ ἄλλον». Ἡ πνευματικὴ μεταμόρφωση τοῦ 17οῦ αἰῶνα προκαλεῖ στροφή στὴν εὐρωπαϊκὴ θεωρία τοῦ δικαίου. Ὁ ἡπειρωτικὸς ὀρθολογισμὸς μαζί μὲ τὸν βρετανικὸ ἐμπειρισμὸ ἀκολουθοῦν διαδικασίᾳ ὀρθολογικοποίησης καὶ συστηματοποίησης τοῦ δικαίου. Τὸ ἀριστοτελικὸ ἰδεῶδες τῆς Σύνεσης, ὡς σκοποῦ τῆς αὐτο-τελείωσης τοῦ ἀνθρώπινου χαρακτήρα, ἦταν ὑπέρτατο. Οἱ θετικιστὲς ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ «ἐαυτὸς» τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ τελειοποίησή του ἦταν ξένα πρὸς τὶς πραγματικὲς καὶ πολιτικὲς συνθήκες. Ἀπὸ ὅλες τὶς ἀρετὲς —σύνεση, γενναιότητα, ἐγκράτεια— μόνο ἡ δικαιοσύνη εἶχε θέση σὲ μιὰ πραγματικὰ θετικιστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ δίκαιο. Ἄλλοι φιλόσοφοι, ἀσκώντας κριτικὴ στὸ ἐγωιστικὸ σύστημα περὶ ἠθικῆς τῶν θετικιστῶν, μετακινοῦν τὴ Σύνεση εἴτε ὡς χαρακτηριστικὸ ἐγω-κεντρικὸ εἶτε ὡς χαρακτηριστικὸ ἀγαθοεργοῦς καὶ συνεργατικῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς. Γιὰ τοὺς φιλοσόφους τοῦ φυσικοῦ δικαίου (Grotius, Pufendorf) ἡ ἀριστοτελικὴ ἰδέα τῆς διορθωτικῆς δικαιοσύνης ἀποτελοῦσε τὸ ἀναντίρρητο θεμέλιο τῆς γενικῆς ἀρχῆς τῆς ἀποζημίωσης. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀστικῆς εὐθύνης συσχετιζόταν ἔτσι μὲ τὸ γενικὸ καθήκον ἐπιμελείας. Ὁ Adam Smith, ἀναζητώντας τὸν ρόλο τῆς Σύνεσης ὡς ὑψίστου ἐπιπέδου ἀρχῆς στὴν ἰδέα τῆς ἀστικῆς εὐθύνης, ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Bernard Mandeville καὶ τὸ ἔργο του Ὁ μύθος τῶν μελισσῶν (*The Fable of the Bees*). Ὁ Mandeville διατύπωσε λοιπὸν μιὰ προκλητικὴ θέση, δηλαδὴ ὅτι τὰ «ἀνθρώπινα ἐλαττώματα», οἱ «ἀνθρώπινες κακίες» εἶναι τὸ θεμέλιο τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας. Κατὰ τὴν ἀντίληψή του, δὲν ὑπάρχει ἀρετὴ στὸν κόσμο. Οἱ ἀνθρώπινες πράξεις ἐκπορεύονται ἀπὸ μοχθηρὴ φιλαυτία! Τὸ γεγονὸς ὅτι κάθε ἄτομο ἐπιδιώκει τὸ προσωπικὸ του συμφέρον εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ δημιουργεῖ τὸ μεγαλύτερο ὄφελος γιὰ τὴν κοινωνία. Ὁ Adam Smith, ἐπεξεργαζόμενος τὴν παράξενη αὐτὴ θέση ἀλλὰ ἀποφεύγοντας τὰ λάθη της, εἰσήγαγε τὴν ἀλληγορία τοῦ ἀόρατου χεριοῦ (*invisible hand*). Μὲ ἀνάλογα πρότυπα τοῦ ὠφελιμισμοῦ ἐπικεντρώνεται στὰ κοινὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀτομικῶν πράξεών μας. Οἱ πράξεις ἀρετῆς δικαιоῦνται ἐπιβράβευσης. Οἱ πράξεις ἀχρειότητος-μοχθηρίας ἀξίζουν τὴν ἀποδοκιμασία μας. Ἡ ἀρετὴ τῆς Σύνεσης δὲν σημαίνει συνήθη ἐπιμέλεια οὔτε ὑπονοεῖ γενικὸ καθήκον φροντίδας. Ἡ βάση τῆς ἀστικῆς εὐθύνης γιὰ τὸν Adam Smith βρίσκεται στὸν ὅρισμὸ τῆς δικαιοσύνης ὡς ἐκείνης τῆς ἀρνητικῆς ὀριζόμενης ἀρετῆς

«νά μὴν κάνεις στοὺς ἄλλους ὅ,τι δὲν θὰ ἤθελες νὰ κάνουν σὲ σένα»³⁶. Ἄρα εἶναι ἡ ἀπειλὴ τῆς εὐθύνης ποὺ κάνει τὴν ἐπιμέλεια ὁλοκληρωμένο μέρος τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος. Ἡ Σύνεση γίνεται συνώνυμο μὲ τὴ σύνθετη συμπεριφορὰ τοῦ Συμφέροντος. Ἔτσι, ἡ ἀριστοτελικὴ ἰδέα τῆς Σύνεσης ἀναμορφώθηκε σὲ μιὰ πιὸ ρεαλιστικὴ ἰδέα τῆς συμπεριφορᾶς μὲ βάση τὸ ἴδιο συμφέρον. Ἡ «ἐπιμέλεια» μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀρνητικοῦ καθήκοντος, νὰ μὴν κάνεις στοὺς ἄλλους ὅ,τι δὲν θὰ ἤθελες νὰ κάνουν αὐτοὶ σὲ σένα, ἄνοιξε τὸν δρόμο νὰ ἐννοηθεῖ ἡ ἀστικὴ εὐθύνη ὡς ἐργαλεῖο γιὰ τὴν ἐσωτερικοποίηση τοῦ συνολικοῦ κόστους τῶν ἀνθρωπίνων δραστηριοτήτων. Πές μου, λοιπόν, πῶς θὰ ἴνοιωθες ἂν εἶχες ἐσὺ δανείσει τις οἰκονομίες σου σὲ κάποιον καὶ τις ἔχανες, ὅταν δὲν θὰ μποροῦσε νὰ σ' τις ἐπιστρέψει;³⁷ «Νομίζω ὅτι θὰ μὲ λυποῦσε πολὺ. Θὰ ἔλεγα ἀκόμα ὅτι δὲν εἶναι ἠθικό».

Εἶναι πολὺ σωστὴ ἡ θέση σου αὐτή.

Ἐμεῖς οἱ νομικοὶ γνωρίσαμε τὰ γραπτὰ ἐνὸς μεγάλου Γάλλου νομομαθοῦς, τοῦ Georges Ripert. Στὸ ἔργο του λοιπὸν Ὁ Ἠθικὸς Κανὼνας στὶς Ἀστικὲς Ὑποχρεώσεις³⁸, ἀναγνώριζε ὅτι ἡ ἀληθινὴ φύση τῆς ἀστικῆς ὑποχρέωσης εἶναι μόνον «τεχνικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ ἠθικοῦ κανόνα» ποὺ διέπει τις σχέσεις τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ὑποχρέωση δὲν εἶναι ἀπλὴ σχέση μεταξύ δύο περιουσιῶν. Ἦταν καὶ εἶναι πάντα ἡ ὑπαγωγὴ ἐνὸς ἀνθρώπου σὲ ἄλλο ἀνθρώπο, ὑπαγωγὴ ποὺ μπορεῖ νὰ ζητηθεῖ καὶ νὰ ἐπιτραπεῖ μόνο γιὰ νόμιμο σκοπὸ ποὺ ἐλέγχεται, ὡς πρὸς τὴν ὕπαρξιν καὶ τὸν ἐξαναγκασμὸ τῆς, ἀπὸ τὸν νομοθέτη καὶ τὸν δικαστὴ³⁹. Τὸ Δίκαιο ὅμως διακρίνεται ἀπὸ τὴν Ἠθική. Δὲν ὀρίζει «νά ἴσαστε Δίκαιοι ἀπέναντι στὸν ἄλλο» ἢ «νά ἀγαπᾶτε τὸν πλησίον σας ὅπως τὸν ἑαυτὸ σας»⁴⁰, ἀλλὰ ἀπλὰ ὅτι ἡ ζημιὰ ποὺ ἐπῆλθε ἀπὸ ὑπαιτιότητα πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ. Ὁ νομοθέτης δὲν εἶναι ἠθικολόγος. Ἐπάνω του ὅμως πέφτουν οἱ δυνάμεις τῆς ἠθικῆς ὅταν νομοθετεῖ⁴¹.

36. A. SMITH, *The Theory of Moral Sentiments*, II, ii, 1.9.

37. Βλ. γενικὰ FR. PARISI, *Alterum non laedere: An Intellectual History of Civil Liability*, *The American Journal of Jurisprudence*, 1994, σ. 317 ἐπ., 350.

38. GEORGES RIPERT, *La règle morale dans les obligations civiles*, 1949, σ. 397.

39. Ὁ.π., σ. 398.

40. Ὁ.π., σ. 400.

41. Ὁ.π., σ. 401.

11. Ἐφόσον λοιπὸν μὲ τὴ συζήτηση μ' ἔφερεις τόσο κοντὰ στὴν Ἠθικὴ καὶ τὸ Δίκαιο, ἐξήγησέ μου, σὲ παρακαλῶ, τί θέση ἔχω στὸν οἰκονομικὸ χῶρο ποὺ ταλαντεύεται;

Ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι εὐκόλη. Θὰ προσπαθήσω ὅμως. Δὲν εἶσαι παρὰ μιὰ μικρογραφία μιᾶς κάποιας οἰονεὶ ἀφερέγγυας χώρας. Μιὰ παράπλευρη ἀπώλεια θὰ ἴεγαν. Γιατί.

Ἄκου λοιπὸν. Ἄς πάρουμε παράδειγμα τὴ χώρα μας. Ζοῦμε σὲ μιὰ χώρα ποὺ ἔχει ἔξι φορὲς χρεωκοπήσει ὡς κράτος, καὶ αὐτὰ τὰ χρόνια βρέθηκε στὸ κατώφλι μιᾶς νέας χρεωκοπίας. Στὸ ἴδιο κατώφλι βρέθηκαν κι ἄλλα εὐρωπαϊκὰ κράτη, τὸ ξέρεις. Δὲν τὸ πέρασαν ὅμως. Ἡ πορεία ὅμως ἐνὸς κράτους πρὸς τὴ χρεωκοπία εἶναι μόνιμη. Τὸ θέμα εἶναι πόσος μακρὺς εἶναι ὁ δρόμος καὶ πόσος χρόνος χρειάζεται νὰ τὸν διανύσει. Θὰ ἴχεις ἴσως ἀκούσει γιὰ τὸν φιλελευθερισμὸ καὶ γιὰ τὸν θεμελιωτὴ του, τὸν Adam Smith, ποὺ γεννήθηκε τὸ 1723 κάπου βόρεια τοῦ Ἐδιμβούργου καὶ ἤδη στὸν ἔχω ἀναφέρει. Σὲ σμίχρυνση ἢ διδασκαλία του: δίδαξε τὸν φιλελευθερισμὸ ὄχι πάνω σὲ μοντέλα καὶ ἐξισώσεις ἀλλὰ σὲ μιὰ ἀπλὴ παρατήρηση ἀπὸ τὸν ζωικὸ κόσμος. Γιαὶ κάθε ὄν καὶ κάθε ἄνθρωπο, ἀπὸ τὴ φύση του, σημασία πρῶτιστη ἔχει τὸ «συμφέρον του» μὲ τὸ νόημα «δῶσε μου αὐτὸ ποὺ θέλω καὶ θὰ ἔχεις αὐτὸ ποὺ θέλεις».

Ἔτσι, μέσῳ τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος καθενὸς μας, προάγεται τὸ συμφέρον τῆς κοινωνίας. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ οἰκονομῶν ἄνθρωπος, «δανεῖζει καὶ δανεῖζεται». Αὐτὸς ὅμως ποὺ δανεῖζεται μὲ σκοπὸ νὰ καταναλώσει, πολὺ γρήγορα θὰ καταστραφεῖ καὶ ὁ δανειστὴς θὰ μετανιώσει γιὰ τὴν ἀφροσύνη του. Περνώντας λοιπὸν ἀπὸ τὸν οἰκονομοῦντα ἄνθρωπο στὸ κράτος, στὸ περίφημο βιβλίῳ του Πλοῦτος τῶν Ἐθνῶν, κατέγραψε τὴ σημασία τῆς σώφρονος διαχείρισης τῶν οἰκονομικῶν τοῦ κράτους. Οἱ ἀνάγκες τοῦ κράτους μπορεῖ νὰ τὸ ὑποχρεώσουν νὰ δανειστεῖ μὲ πολὺ εὐνοϊκοὺς ὅρους γιὰ τοὺς δανειστὲς του. Ὅσο ὅμως περισσότερα δημόσια χρέη σωρεύονται, κάποια στιγμή, πληρώνοντας καὶ μόνο τόκους, ὁ λογαριασμὸς τοῦ κράτους εἶναι ὀλέθριος. Καὶ παρατηρώντας ὁ Adam Smith, γιὰ νὰ μὴ σὲ κουράζω, ὅτι κάθε νέος δανεισμὸς ἢ κάθε ἐπιβολὴ νέων φόρων στὸν λαὸ γιὰ τὴν κάλυψή του προορίζεται νὰ καλύψει μόνο τοὺς τόκους προηγούμενων δανείων, ἔτσι ὥστε ὁ δανεισμὸς νὰ παράγεται ὡς «αἰώνιο φαινόμενο» τῶν κρατικῶν χρεῶν, γράφει προφητικὰ 250 χρόνια περίπου πρὶν: «Ἡ ἐξέλιξη

τῶν τεράστιων χρεῶν, πού σήμερα πιέζουν τὰ κράτη, πιθανόν στο ἀπώτερο μέλλον νά καταστρέψει ὅλα τὰ μεγάλα κράτη τῆς Εὐρώπης»⁴².

Αὕτῃ εἶναι μιὰ προφητεία πού ἐκπληρώθηκε πολλές φορές στήν ἱστορία τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν. Καί νά μιὰ δεύτερη. Ἄκου. Χρονικά λίγο πιό κοντά μας ἕνας Γερμανός φιλόσοφος, πού γεννήθηκε τὸ 1844 στὸ Ρόκεν, ὁ Φρειδερίκος Νίτσε, ὁ δημιουργὸς τοῦ Ὑπερανθρώπου, σ' ἓνα βιβλίο του - συλλογὴ σκέψεων, *Ἡ Θέληση τῆς Δύναμης*, γράφει: «Τὰ μικρὰ κράτη τῆς Εὐρώπης, θέλω νά πῶ ὅλα μας τὰ κράτη, ὅλες μας οἱ αὐτοκρατορίες θὰ καταρρεύσουν οἰκονομικῶς ἐξαιτίας ὑπέρτατων οἰκονομικῶν ἀπαιτήσεων τῶν μεγάλων διεθνῶν σχέσεων καὶ τοῦ ἐκτεταμένου ἐμπορίου τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦν τὴ μέγιστη δυνατὴ ἐπέκταση παγκόσμιων συναλλαγῶν, ἓνα παγκόσμιο ἐμπόριο. Τὸ χρῆμα ἀφ' ἑαυτοῦ θὰ ὑποχρεώσει ἀργὰ ἢ γρήγορα νά «συμπτυχθοῦμε σὲ μιὰ μάζα». Κάθε ἀξία καὶ κάθε ἔννοια τοῦ πολιτισμοῦ μας συνίσταται στήν «ἀνάμειξη μέσα σ' ἓνα καὶ μόνο σύνολο, πού τὰ διάφορα μέρη του θὰ γονιμοποιοῦνται ἀμοιβαίως». Καὶ νά ἡ προφητεία του: «Ἡ οἰκονομικὴ ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης θὰ ἐπέλθῃ ἀναγκαστικὰ καὶ ἐπίσης, ἀπὸ ἀντίδραση, ὁ φιλειργισμὸς»⁴³.

12. Καὶ τὸ Δίκαιο τί πραγματικὸ ρόλο παίζει; Ποιὸς εἶναι ὁ σκοπὸς του;

Σήμερα, ὅπως γνωρίζεις, δὲν ζοῦμε στήν ἐποχὴ τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἀλλὰ τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ. Τὸ Δίκαιο θεωρεῖται ὅτι δὲν ρυθμίζει πλέον τὴν πολιτικὴ διαδικασίᾳ, ἀλλὰ ὡς πράξη νομιμοποίησης καὶ μέρος ὑπολογισμοῦ κόστους ὑπόκειται στήν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ διαδικασίᾳ. Αὕτῃ ἡ νέα μορφολογία τῆς λεγόμενης νεοφιλελεύθερης ἡγεμονίας ἔχει ἐπιφέρει, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται, σχιζοφρενικὴ ρευστότητα τῆς ζωῆς μὲ δομὴ βιογραφικοῦ συρράματος, ὅπου ἡ ζωὴ πλέον δὲν μπορεῖ νά ἀνασυντα-

42. A. SMITH, *Πλοῦτος τῶν Ἑθνῶν*, Βιβλίο 5ο, Κεφ. III «Περὶ δημοσίων χρεῶν», Great Books Britannica 39, 1952, σ. 404.

43. Φ. ΝΙΤΣΕ, *Ἡ Θέλησις τῆς Δυνάμεως*, Μετάφραση Ἰωάννης Μπαζίλη, ἐπιμ. Στέφ. Μιχαλόπουλου, Ἐνωμένοι Ἐκδότες, 1961, σ. 147-149.

χθεῖ ὡς διήγηση ἑνὸς συνεκτικοῦ ὄλου. Τὸ τραγικό: «Στὸ χάσιμο ὁ καθένας εἶναι πιά μόνος»⁴⁴.

Ἔτσι εἶσαι ἢ νοιώθεις ὅτι εἶσαι. Καὶ ἐσύ, ὅπως καὶ ἐγώ. Ἡ ἀνθρώπινη φύση δὲν μπορεῖ νὰ μετασχηματιστεῖ τεχνητὰ σὲ καθρέπτη.

Τὰ συστήματα πτώχευσης τῶν ἐπιχειρήσεων ποὺ προβλέπει τὸ Δίκαιο ἐπιδιώκουν νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα τοῦ συντονισμοῦ γιὰ τοὺς πιστωτές. Μερικὲς ἀφερέγγυες ἐπιχειρήσεις δὲν μποροῦν νὰ πετύχουν ἔσοδα, ἐνῶ ἄλλες, ποὺ μποροῦν νὰ ἔχουν ἔσοδα ποὺ νὰ ὑπερβαίνουν τὰ ἔξοδα παραγωγῆς, εἶναι πολὺ ἀργές γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τὸ χρέος. Αὐτὲς ἀναδιοργανώνονται καὶ συνεχίζουν μὲ ὑποβοηθητικὲς λύσεις. Ὁ πιστωτὴς ὅμως, ἐξατομικευμένος, δὲν ἐνδιαφέρεται γι' αὐτὴν τὴ διάκριση. Θέλει νὰ μεγιστοποιήσει τὰ ἔσοδά του, ἐκτιμώντας τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐνεργητικοῦ τοῦ ὀφειλέτη, ὥστε κατὰ τὸ δυνατόν νὰ ἱκανοποιηθεῖ πλήρως ἢ ἀπαίτησή του. Αὐτὸ κρύβεται ἀπὸ τὸ Δίκαιο. «Εἶναι ἄγραφη ἐντολὴ τῆς οἰκονομίας». Οἱ σκοποὶ τοῦ Δικαίου εἶναι πιὸ περίπλοκοι⁴⁵. Τὸ Δίκαιο πάλι ἔγινε ἡ «ἐπιχείρηση νὰ ὑποτάξει τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ στὴ διακυβέρνηση τῶν κανόνων»⁴⁶. Ἡ σημερινὴ τάση μιᾶς Ὁργουλιανῆς «διπλῆς σκέψης» θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε σὲ ἰσοδύναμο ὅτι τίποτε πραγματικὸ δὲν ὑπάρχει ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὕλη, καμμία τάξη ἀλλὰ μόνον τύχη, καμμιά ἐλεύθερη ἐπιλογὴ καὶ τίποτε πραγματικὰ καλὸ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ὁ καθένας ἐπιλέγει⁴⁷. Μὰ τὸ Δίκαιο εἶναι πάντα παρόν. Χωρὶς τὸ Δέον τὸ ὅτι θὰ ἔταν ἀπροσδιόριστο, χωρὶς προορισμὸ καὶ τελολογία.

13. Ἄν δὲν σὲ κούρασα, πές μου: Τελικὰ γιὰ τὰ δεινὰ μου μπορεῖ νὰ φταίει τὸ χρῶμα τῆς γυναίκας μου καὶ τῶν παιδιῶν μας;

Μὲ πηγαίνεις τώρα σὲ χῶρο μακριά. Νὰ ἀποκλίνω λοιπόν. Πρέπει νὰ ξέρεις, κι αὐτὸ πιστεύω, φίλε μου, ὅτι «ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι. Ἄνθρω-

44. N. DIMMEL, Beim Verlieren ist jeder alleine, στὸ *Rechtsphilosophie Fest. für M. Fischer*, 2010, σ. 245, 263.

45. CH. JOLLS, C. SUNSTEIM, R. THALER, A Behavioral Approach to Law and Economics, *Stanford Law Review*, 50, 1998, σ. 1471 ἐπ., 1476.

46. LON FULLER, *The Morality of Law*, 1964, 1969, σ. 106.

47. JOHN FINNIS, The Priority of Persons Revisited, *The American Journal of Jurisprudence*, 58, 1, 2013, σ. 45, 51.

ποι φαντάσματα ανήκουν σὲ ἄλλον κόσμον». Σκέπτεσαι γιὰ φυλετισμό, γιὰ ρατσισμό; Νὰ σοῦ μεταφέρω λίγες σκέψεις.

Παλαιότερα σὲ παρουσίαση τοῦ βιβλίου *Φυλὴ καὶ Φυλές* τοῦ συγγραφέα Juan Perea ὁ Williams ἀπευθύνεται σὲ ἀκαδημαϊκοὺς δασκάλους στὶς ΗΠΑ, λέγοντας:

«Πιστεύετε, λοιπόν, στὸν Κανόνα Δικαίου; Ἐννοῶ πιστεύετε πράγματι; Πιστεύετε ὅτι οἱ δικαστὲς θὰ ἔπρεπε νὰ κρίνουν ὅμοια τίς ὅμοιες ὑποθέσεις καὶ νὰ μεταχειρίζονται τοὺς ἀνθρώπους ὡς ἄξιους, ισότιμα καὶ μὲ ισότιμη ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια; Πιστεύετε ὅτι ἡ δουλεία ἢ ἡ ἀποικιοκρατία δὲνμποροῦν νὰ δικαιολογηθοῦν ἀπὸ δικαστήριον ποὺ κατευθύνεται ἀπὸ τὸν Κανόνα Δικαίου; Πιστεύετε ὅτι ὁ Κανόνας Δικαίου εἶναι μέσο γιὰ ἀνώτερο σκοπὸ τῆς ἀνθρωπότητας καὶ τῆς δικαιοσύνης; Ἄν ναί, τότε πρέπει νὰ διδάξετε τοὺς φοιτητές σας τὴ νομικὴ ἱστορία τοῦ ρατσισμοῦ σ' αὐτὴν τὴ χώρα. Θὰ δοκιμαστοῦν ὅλα τὰ πιστεύω σας γιὰ τὸν Κανόνα Δικαίου, στὴν Ἀμερικὴ τοῦ Λευκοῦ Ἀνθρώπου»⁴⁸.

Ἀληθεύει ὅτι στὸ σύστημα τῆς σκέψης μας ὑπάρχει βαθιὰ συνοχὴ γιὰ τὸ σωματικὸ καὶ κοινωνικὸ-ψυχολογικόν. Ἔτσι τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα τοῦ φυλετισμοῦ κατέληγαν νὰ καταχωροῦνται ὡς ἐξαρτώμενα ἅμεσα ἀπὸ τὰ φυσικὰ χαρακτηριστικά. Βέβαια, ἐργασίες πάνω στὸν ρατσισμό δέχονται ὅτι ἡ φυλετικὴ αἰτιοκρατία δὲν ἔχει νόημα, διότι «φυλὴ» δὲν ὑπάρχει μὲ τὴν ἔννοια ποὺ τῆς ἀποδίδει ἡ κοινὴ πεποίθηση.

Ὅμως ἡ σημασία τῆς διαφορᾶς, τῆς «ἐτερότητας», εἶναι ἀλήθεια, παραμένει: «Δὲν μπορῶ νὰ εἶμαι αὐτὸ ποὺ θέλετε νὰ εἶμαι» εἶχε πεῖ ὁ νέγρος πρωτοπυγμάχος Cassius Clay, δηλαδὴ «θέλετε νὰ μοῦ ἐπιβάλετε αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ εἶμαι», «θέλετε νὰ μοῦ ἐπιβάλετε τὴ διαφορὰ μὲ τὴν ὁποία μὲ ὀρίζετε, τὴ “διαφορὰ” μὲ ἐσᾶς»; Τί σημαίνουν τὰ λόγια του. Ἀρνοῦμαι τὴν πνευματικὴ βία ποὺ μοῦ ἀσκεῖτε, ὅταν μὲ διατάζετε «αὐτὸ πρέπει νὰ εἶμαι»⁴⁹.

Αὐτὸ ποὺ ἔκανε τὴ διαφορὰ ἦταν τὸ φυσικὸ σημεῖο, τὸ σῆμα (marque). Αὐτὸ ὅμως τὸ σῆμα, τὸ χρῶμα, δὲν εἶναι ἐπιδεικτικὸ ἀνατροπῆς. Ἐχει χαρακτηριστὴ οὐσίας, γιὰτὶ εἶναι ἀνεξίτηλο. Μήπως τὸ λευκὸ δὲν εἶναι χρῶμα; Σῆμα;

48. ROBERT A. WILLIAMS, Do you Believe in the Rule of Law? *Race and Races: Cases and Resources for a Diverse America* by Juan F. Perea et al., *California Law Review*, 89, 5, 2001.

49. COLETTE GUILLAUMIN, *L'ideologie raciste*, 1972.

Ὁ φυλετισμός θεωρεῖται ἐπικοινωνία, λόγος καὶ δράση. Μιὰ ἐπικοινωνία ποὺ προετοιμάζει μιὰ δράση, μιὰ δράση ποὺ τὴν αἰτιολογεῖ μὲ ἕναν λόγο. Ὅπως οἱ παλαιοὶ πολεμιστὲς πλαisiώναν τὶς μάχες τοὺς μὲ προσβολὰς γιὰ τοὺς ἀντιπάλους, στιγματίζαν τὶς μειονεξίες τοὺς, πραγματικὲς ἢ ἀποδιδόμενες, προβάλλοντας τὴν κατάπτωση τῶν προγόνων τοὺς, γιὰ νὰ φτάσουν στὸ συμπέρασμα: «ἕνας ἀντίπαλος τόσο ἀνάξιος δὲν ἀξίζει παρὰ τὸν θάνατο. Ἐὰν πάλι εἶναι τόσο ἀδύναμος, δὲν μπορεῖ νὰ ἔναι ἐπικίνδυνος, τότε μόνο τὸν τραυματίζεις». Ἔτσι δικαιολογεῖς τὴν πράξη ἀλλὰ καὶ συγχρόνως μειώνεις τὸν ἀντίπαλο. Πρόκειται γιὰ θέατρο, γράφει ὁ Albert Memmi. Ἔτσι καὶ ὁ φυλετισμός γιὰ τὸν Memmi εἶναι παλινωδία ποὺ θέτει σὲ κίνδυνο τὴ φυσικὴ ἀκεραιότητα τοῦ ἀντιπάλου, τὰ ἥθη του, τὴν ἱστορία, τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴ θρησκεία του⁵⁰. Τὸ Δίκαιο ἀναμενόταν νὰ ἀντιδράσει.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ κριτικὴ γιὰ τὸ Δίκαιο εἶναι πολλὰς φορὲς σκληρὴ. Ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ Δίκαιο ἔχει ξεχάσει τὴ δική του λογικὴ, ὅτι ἡ σχέση του μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητά ἔχει ἀπλὰ ἀνταντακλαστικὴ ἱκανότητα καὶ συνεπῶς ἡ θετικότητά του εἶναι τετριμμένη, κοινὴ. Προβάλλεται ὅτι τὸ Δίκαιο ἔχει χάσει ἀκόμα τὴν ἱκανότητά του γιὰ αὐτοδιόρθωση. «Δίκαιο εἶναι ὅ,τι εἶναι Δίκαιο». Μὲ τὶς σκέψεις ὅμως αὐτὲς δὲν ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ Δίκαιο μόνο τὸ Παρελθόν του ἀλλὰ καὶ τὸ Μέλλον του. Ὅμως, ἡ δυνατότητα τοῦ Δικαίου γιὰ αὐτοκριτικὴ του βρίσκεται μόνο στὴ συνεχῆ ἀντιπαράθεσή του μὲ τὶς οἰκονομικὲς, κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συγκρούσεις.

Τὸ Δίκαιο εἶναι «Περιοχὴ τοῦ Ἀνθρώπινου» (des Humanum), γιατί ὑπάρχει χάριν τῶν ἀνθρώπων, νὰ τοὺς βοηθήσει νὰ ἔχουν μιὰ σωστὴ ἀνθρώπινη ζωὴ, καὶ συγχρόνως εἶναι ἔργο ἀνθρώπων τόσο ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση τῆς νομοθεσίας ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐφαρμογὴ του. «Τὸ Δίκαιο ἀνήκει στὴν οὐσία τοῦ Ἀνθρώπου καὶ βασιζέται πάνω σ' αὐτόν»⁵¹. Ἐξάλλου ὁ «πολιτισμός» τοποθετεῖται καὶ αὐτὸς πάνω στὴν ἀρχὴ ὅτι «τίποτε τὸ ἀνθρώπινο δὲν εἶναι ξένο γιὰ μένα».

Τὸ ἰδεῶδες τοῦ «κανόνα Δικαίου» εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ἠθικὰ καὶ πολιτισμικὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἀνθρωπότητας. Τὸ Δίκαιο στηρίζεται σὲ κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ ἢ τὴν ἀπειλὴ «κύρωσης». Στηρίζεται στοὺς δε-

50. ALBERT MEMMI, *Le racism*, 1982, σ. 125, 128.

51. Στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία τὰ πρόσωπα σὲ οἰκογένειες, ἔθνη καὶ ἀνθρωπότητα «δὲν μποροῦν νὰ ἀντικατασταθοῦν μὲ τίποτε», JOHN FINNIS, ὁ.π., σ. 45 ἐπ., 61.

σμευτικούς κανόνες και στις πηγές του Δικαίου, στις ιδέες της Δικαιοσύνης, της παγκοσμιότητας και της αμοιβαιότητας και στην αξιοπρέπεια κάθε ανθρώπου. Με άφετηρία αυτήν την αξιοπρέπεια αναπτύχθηκαν τα ανθρώπινα δικαιώματα· ανθρώπινα δικαιώματα τα όποια στην ουσία τους είναι ήθικα δικαιώματα, όχι νομικά. Προβλέπουν αρχές ή κριτήρια για την «αξιολόγηση των εννόμων τάξεων», γι' αυτό πρέπει να είναι ανεξάρτητα από αυτές. Εάν τα ανθρώπινα δικαιώματα ήταν απλές κατασκευές των εννόμων τάξεων, τότε δεν θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για άρνησή τους, αν σε κάποια έννομη τάξη δεν αναγνωρίζονταν. Αυτό το ήθικό στοιχείο επιτρέπει στους λαούς να εσωτερικοποιούν τα ανθρώπινα δικαιώματα, σημαίνει αποδοκιμασία εκείνων που τα παραβαίνουν και επιδοκιμασία εκείνων που τα σέβονται.

Για τον ρατσισμό;

Το Όλοκαύτωμα μετέτρεψε τη θεωρία περί φυλής σε πράξη, παραδειγματίσε το μυστήριο της φυλής σε άκραία μορφή.

Οί μύθοι περί ρατσισμού εξήγησαν το παρελθόν και άφησαν ελπίδες για αντιμετώπιση στο μέλλον, αλλά με την έμφασή τους σε στερεότυπα, μετέβαλαν το άφηρημένο σε συγκεκριμένο.

Ο ρατσισμός δεν είχε κάποιον ιδρυτή-πατέρα και αυτό ήταν μια από τις δυνάμεις του. Προσπάθησε να συνδεθεί με ή να ιδιοποιηθεί τις «άρετες» που ή νέα εποχή (ο 19ος αιώνας) έζημνοῦσε.

Ο ρατσισμός εξάλλου έπρεπε να πάρει τα στερεότυπα και τη θεωρία του ως κληρονομιά από κάπου. Οί θέσεις και οί ιδέες μεγάλων ανδρών, κυρίως ανθρωπολόγων, όμως ήταν μακριά από κάθε είδους ρατσισμό, οί όποϊες ώστόσο —όπως ή φυσική επιλογή του Δαρβίνου, «ό έγκληματίας άνθρωπος» του Lombroso, ή σύνθετη φωτογραφία μας του Φράνσις Γκάλτον, ή φυσιολογική και ή σύνθεση ψυχής και σώματος του πάστορα Γιόχαν Γκάσμαν Λάβατερ, και ή σύνδεση της νοητικής λειτουργίας με τη μορφή κρανίου του Φράνσις Γιόσεφ Γκάλ— χρησιμοποιήθηκαν στην ιστορία της κίνησης αυτής. Έτσι ό μύθος έγινε πραγματικότητα όχι μόνο σε περιπτώσεις φρικτές, όπως του Όλοκαυτώματος, αλλά και όταν άπλοι άνθρωποι, πλανώμενοι, προβαίνουν σε κρίσεις για άλλους βασιζόμενοι στο ύπονοῦμένο του φυλετικού στερεοτύπου. Τό Όλοκαύτωμα τελείωσε, ό ρατσισμός εξήγησε φρικτά την Τελική Λύση. Αλλά ό ρατσισμός αυτός καθαυτόν επέζησε. Τό χειρότερο, άφησε τους ανθρώπους να σκέπτονται πάνω σε φυλετικές κατηγορίες.

Ὁ συγγραφέας George Mosse, στὸ βιβλίο του γιὰ τὴν *Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ρατσισμού*⁵², καταλήγει: «Τὸ βιβλίο μου πρέπει νὰ ἔχει ἓνα συμπέρασμα ποὺ δὲν συμπεραίνει. Πολλὲς φορές ὁ ρατσισμὸς παραμερίστηκε ὡς μὴ ἄξιος γιὰ σοβαρὴ μελέτη, ἀπλοϊκὴ ἀνάγκη γιὰ τὸν κόσμο ποὺ μπορεῖ νὰ ἀφεθεῖ στὴν ἀνάπαυση τοῦ ρατσισμοῦ ὡς “λανθασμένη πίστη”. Ὅμως τὸ ζήτημα τοῦ ρατσισμοῦ εἶναι κρίσιμο, πολυδιάστατο, σύνθετο, οἰκουμενικό, ποὺ ἀπαιτεῖ βαθιὰ καὶ συνεχῆ μελέτη. Ἄν τὸ σύνθετο δὲν τὸ ἀντιμετωπίζεις διεπιστημονικά, στὴν οἰκουμενικότητά του ὡς πραγματικότητα, τὸ ἴδιο τὸ πρόβλημα μπορεῖ νὰ καταστρέψει κάθε κοινωνικὸ σχεδιασμό».

Μὴ σκεφθεῖς λοιπόν, φίλε μου, νὰ μετακινήσεις τὰ οἰκονομικά σου δεινὰ στὸ χρώμα τῶν ἀγαπημένων οἰκειῶν σου. Ἄκου λοιπόν, γιὰ νὰ χαρεῖς, ὅτι ἐγὼ ἄκουσα: Σὲ ἓνα CD, μὲ τὴ χορωδία τοῦ Καθεδρικοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Πατρικίου τῆς Ν. Ὑόρκης, παίζεται ἓνα ὑποβλητικῆς μουσικῆς χορωδιακὸ τοῦ Πάμπλο Καζάλς «Nigra Sum-Decepto ex Canticis» (μετάφραση: Εἶμαι μαύρη – Ὀνειροπόληση ἀπὸ Ἄσμα Ἀσμάτων).

Ἀκούγονται τὰ λόγια:

«Εἶμαι μαύρη, ἀλλὰ χαρούμενη. Ὁ Βασιλιάς μὲ χαροποίησε. Ὁ Βασιλιάς μὲ ἔφερε στοὺς Δικούς του Χώρους. Μοῦ μίλησε· Σήκω, εὐλογημένη μου, καὶ πήγαινε, γιατί ὁ χειμώνας πέρασε καὶ ἡ βροχὴ τελείωσε, λουλούδια ἐμφανίστηκαν στὴ γῆ μας καὶ ὁ καιρὸς τῆς Ἀνανέωσης ἦρθε. Ἀλληλούια».

14. Συνεπῶς μπορῶ ἐγὼ ὁ ἀφερέγγυος νὰ ἔχω ἐλπίδα;

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη θὰ ἦταν ὅτι τὸ τέλος, ὁ σκοπὸς τοῦ Δικαίου εἶναι νὰ δίνει τὴ δυνατότητα σὲ ὅλους τοὺς πολίτες νὰ ἔχουν καλὴ ζωὴ καὶ εὐτυχίᾳ. Ἡ ἀπόγνωση, μᾶς λέει, δὲν εἶναι ἀμάρτημα, διότι ἀμάρτημα εἶναι ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ κάθε ἀμετάβλητο ἀγαθό. Στὸ ἐρώτημα ἂν ὁ πόνος ἢ ἡ δυστυχία ἀποδυναμώνουν τὴ δραστηριότητα, καὶ ποιά ἢ σχέση τους ἀπαντάει: «Ὅταν ἡ δραστηριότητα εἶναι ἀντικείμενο δυστυχίας, ἡ τελευταία ἐμποδίζει τὴν πρώτη, γιατί τίποτε δὲν κάνουμε καλὰ, ὅπως θὰ

52. GEORGE MOSSE, *Toward the Final Solution. A History of European Racism*, The University of Wisconsin Press, New York 1985. Βλ. ἐπίσης σὲ σχέση μὲ τὴ «φυλὴ» Ζ. PAPADIMITRIOU, *Racism and European Culture* (ἑλλ.), στὸ L. KOTSIRIS (ed.), *Racism*, Sakkoulas Publ., 2005, σ. 225 ἐπ.

τὸ κάναμε μὲ χαρὰ ἢ εὐτυχισμένοι. Μπορεῖ ὅμως καὶ ἡ ἴδια ἡ δυστυχία ἢ ὁ πόνος νὰ εἶναι αἰτία γιὰ ἀνάπτυξη τῆς δράσης. "Ὅσο μεγαλύτερος ὁ πόνος, τόσο προσπαθεῖς νὰ τὸν ἀποτινάξεις περισσότερο»⁵³.

Ἄν μπορεῖς νὰ ἔχεις ἐλπίδα; Ἀσφαλῶς ναί. Νά γιατί.

Κάθε ἄνθρωπος ἐπιδιώκει βελτίωση τῆς ζωῆς του. Στὸ ἔργο του Ἡ Ἀρχὴ τῆς Ἑλπίδας ὁ Ernst Bloch τονίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρωταρχικά ζεῖ μὲ τὴν ἀναζήτηση-ἐπιδίωξη-προσπάθεια, δηλαδὴ «μελλοντικά». Τὸ παρελθὸν ἔρχεται ἀργότερα καὶ τὸ γνήσιο παρὸν σχεδὸν δὲν ὑπάρχει ἀκόμα ἐδῶ⁵⁴. Τὸ μελλοντικὸ ἐμπεριέχει ὅ,τι κανεῖς φοβᾶται καθὼς καὶ ὅ,τι κανεῖς ἐλπίζει. Ἡ ἀνθρώπινη πρόθεση περιλαμβάνει μόνον τὸ ἐλπιζόμενο, ὡς ἐὰν ὁ ἄνθρωπος νὰ καθορίζεται στὴν οὐσία του ἀπὸ τὸ μέλλον⁵⁵. Ἡ διάσταση τοῦ χρόνου εἶναι συστατικὸ τοῦ ἀνθρώπινου εἶναι. «Ὅποιος τὸ ἀνέλπιστο δὲν ἤλπισε, δὲν θὰ τὸ βρεῖ ποτὲ» μᾶς λέει ὁ Ἡράκλειτος. Αὐτὸ σημαίνει τελικὰ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐνσωματώνει τὸ μέλλον στὸ παρὸν ποὺ βιώνει⁵⁶. Ἡ φιλοσοφία τῆς Ἑλπίδας θέτει ὡς σκοπὸ νὰ διαμεσολαβεῖ-διευθετεῖ τὸ ἀπομακρυσμένο μὲ τὸ ἐνεστώ. Τὸ ἐλπιζόμενο ὅμως, φίλε μου, δὲν ἀρκεῖ νὰ τὸ σκέπτεται κανεῖς ὡς δυνατὸ γιὰ νὰ γίνει πραγματικόν. Δυνατὸ σημαίνει «ἐξαρτώμενο» ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ προϋποθέσεων. Αὐτὲς εἶναι οἱ ἐξῆς δύο: σκέψη καὶ δράση. Νὰ θυμᾶσαι τὸν Γιάννη Ἀγιάννη στοὺς Ἀθλίους.

15. Πές μου τώρα, εὐγενικὲ συνομιλητῇ μου. Σὲ κούρασα. Μήπως ὅμως τελικὰ ἡ ζωὴ μου δὲν ἔχει τόση σημασία γιὰ μένα, γιὰ τοὺς δικούς μου;

Φίλε μου, μιὰ μεγάλη ποιήτρια στὸ ποίημά της «Γῆ τῶν Ἀπουσιῶν» γράφει: «Στὴν ψυχὴ σου δὲν φθάνει κανεῖς οὔτε διὰ ξηρᾶς οὔτε διὰ θαλάσ-

53. THOMAS AQUINAS, *The Summa Theologica*, Second Part, Treatise on Human Acts, questions 37, article 3, The Effects of Pain and Sorrow, Great Books, Britannica, 1952, σ. 785.

54. ERNST BLOCH, *Das Prinzip Hoffnung*, Bd I, 11-15, Suhrkamp, 1968, σ. 2.

55. Ὁ.π., σ. 3.

56. H. H. HOLZ, *Logos Spermatikos: Ernst Blochs Philosophie der unfertigen Welt*, 1975, σ. 71.

σης»⁵⁷. Κάποτε λοιπόν ζούσε ένας άσημαντος πλασιέ που άρνήθηκε νά άντιμετωπίσει τήν άποτυχία τής καριέρας του καί τή σχέση του μέ τήν οικογένειά του. Πάνω σ' αυτό τò άπλό συχνò σχέδιο-σενάριο ζωής, ένας μεγάλος δραματουργός, θά τόν έχεις άκούσει, ó Άρθουρ Μίλλερ έγραψε ένα ύπέροχο θεατρικό δράμα, τόν *Θάνατο τοῦ Έμποράκου*⁵⁸. Ίσως τò έχεις διαβάσει ή δεῖ στο θέατρο. Μπορεῖ καί ὅχι. Ό Γουίλλυ Λόμαν λοιπόν, μάς λέει ένα άπό τά πρόσωπα τής σκηνης, ήταν έμποράκος, πλασιέ. Καί γιά έναν πλασιέ δέν υπάρχουν δυσκολίες στη ζωή. Δέν είναι φοβερά έξυπνος, δέν είναι φοβερά μορφωμένος. Ένας άνθρωπος που τριγυρνάει συνέχεια μέ μόνα ὅπλα τò χαμόγελό του καί τά γυαλιστερά του παπούτσια. Καί ὅταν οί πελάτες αρχίζουν νά μὴν τοῦ άνταποδίδουν τò χαμόγελο, τότε έρχεται ή συντέλεια τοῦ κόσμου. Τότε φυτεύει δυò σφαῖρες στο κεφάλι του καί ξεμπερδεύει. Κανένας δέν μπορεῖ νά τοῦ ρίξει ἄδικο. Ένας περιπλανώμενος έμποράκος πρέπει νά όνειρεύεται παιδί μου, είναι μέρος τής «δουλειᾶς» του. Μιά μέρα λοιπόν, χωρίς χρήματα καί δουλειά, ó Γουίλλυ άκούει τόν γιό του Μπίφ σκληρά νά τοῦ μιλάει: «Δέν εἶμαι γεννημένος ήγέτης, Γουίλλυ, οὔτε κι έσύ εἶσαι. Δέν ήσουν τίποτα παραπάνω άπό ένας περιπλανώμενος κακομοίρης, που δούλεψε σκληρά στη ζωή του, αλλά κατέληξε στο καλάθι τών άχρήστων, ὅπως ὅλοι. Ένα δολλάριο τήν ὥρα μέ πληρώνουνε Γουίλλυ —τόσο άξιζω. Δέν φέρνω πιᾶ έπαθλα στο σπίτι κι έσύ, πατέρα, πρέπει νά πάψεις νά τὰ περιμένεις». Μή έχοντας, ó Γουίλλυ, ó πατέρας, πιᾶ τίποτα νά προσφέρει έβλεπε τήν ασφάλεια ζωής του, εἴκοσι χιλιάδες δολλάρια, σάν τή σωτηρία τής οικογένειάς του, σάν ένα διαμάντι που λάμπει στο σκοτάδι, έλεγε: «Δέν μπορεῖς νά περνᾶς άπό τή ζωή χωρίς νά αφήνεις τίποτα πίσω σου, δέν μπορεῖς, δέν μπορεῖς...». Άκούει τόν άδερφό του Μπέν νά λέει: «Η ζούγκλα είναι σκοτεινή αλλά είναι γεμάτη διαμάντια. Για νά βρεῖς ὅμως διαμάντι, πρέπει πρώτα νά μπεις στη ζούγκλα». Έτσι ó Γουίλλυ βρῆκε τò διαμάντι καί χάθηκε. Σάν ρέκβιεμ άκούγεται στο τέλος τοῦ έργου ή γυναίκα του Λίντα νά τοῦ μιλάει σάν εκείνος ακόμα νά ζεῖ: «Σήμερα πλήρωσα καί τήν

57. Κ. ΔΗΜΟΥΛΑ, Σ' έσένα Αἴφνης άπευθύνομαι, Έλληνες Ποιητές, Καθημερινή, 2014, σ. 53.

58. ΑΡΘΟΥΡ ΜΙΛΛΕΡ, Ό θάνατος τοῦ έμποράκου, 1949, Μετάφραση Έρρ. Μπελιές, Πατάκης, 2002, 2011.

τελευταία δόση για τὸ σπίτι. Καὶ τώρα στὸ σπίτι δὲν εἶναι κανέννας. Δὲν ἔχουμε πιά οὔτε χρέη οὔτε ὑποχρεώσεις, δὲν ἔχουμε, δὲν ἔχουμε...».

Αὐτὲς εἶναι οἱ τελευταῖες λέξεις ποὺ ἀκούγονται στὸ περίφημο αὐτὸ δράμα. Πές μου, λοιπόν, ἀξίζει ν' ἀνταλλάξεις τὴ ζωὴ σου γιὰ χρέη καὶ ὑποχρεώσεις; Θυμήσου τὰ λόγια της: «Καὶ τώρα στὸ σπίτι δὲν εἶναι κανέννας».

16. Σ' εὐχαριστῶ. Νομίζω ὅτι μέσα στὴν ἀπόγνωση μπορεῖ νὰ ὑπάρχει χαραμάδα γιὰ φῶς.

Σίγουρα· καὶ νὰ τελειώνω. Μάθε ὅτι δὲν εἶσαι μόνος.

Ἐὰν σταθοῦμε στὴν ἀφερεγγυότητα σὰν πτώση, ἴσως δεχόμαστε νὰ τὴ δοῦμε μέσα ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ Σοπενχάουερ⁵⁹: «Ἡ πορεία μας δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀκατάπαυστα σταματημένη πτώση. Διατηροῦμε τὴ ζωὴ μας παίρνοντας ἐνδιαφέρον γι' αὐτήν, φροντίζοντάς την ὅσο μπορεῖ νὰ διαρκέσει. Μὲ κάθε ἀναπνοὴ θὰ ἔμπαινε μέσα μας τὸ τέλος, ἀλλὰ τὸ διώχνουμε ἐκπνέοντας. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὅπως καὶ γιὰ τὸ ζῶο, ἡ ἴδια ἀλήθεια ξεσπᾷ. Θέλουν, προσπαθοῦν, νὰ ἡ ὅλη ὑπαρξή τους. Κάθε βούληση ἔχει σὰν ἀρχὴ μιὰ ἀνάγκη, μιὰ ἔλλειψη, ἐπομένως ἕναν πόνο». Ἡ ζωὴ ταλαντεύεται σὰν ἕνα ἐκκρεμὲς ἀπὸ δεξιὰ στὰ ἀριστερά, ἀπὸ τὸν πόνο στὴν ἀδημονία⁶⁰. Ὁ ἄνθρωπος, ἔτσι φτιαγμένος ἀπὸ βούληση καὶ προσπάθεια, τοποθετημένος ἐπάνω στὴ γῆ, ἀφημένος στὸν ἑαυτό του, ἀβέβαιος γιὰ ὅλα ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀνάγκες του καὶ τὴ δουλειά του. Γιὰ τοὺς περισσότερους ὅμως ἡ ζωὴ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ συνεχὴς μάχη γιὰ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ μὲ τὴ βεβαιότητα ὅτι στὸ τέλος θὰ νικηθοῦν⁶¹. «Ὅ,τι κάνει τὴν ἀπασχόληση κάθε ζωντανοῦ ὄντος, ὅ,τι τὸ κρατᾷ σὲ κίνηση εἶναι ἡ ἐπιθυμία νὰ ζήσει, ἡ ἐλπίδα ἐνὸς μέλλοντος πραγματικὰ καινούργιου ποὺ προεξοφλοῦμε στὴ σκέψη. Καὶ χάρις σ' αὐτὸ τὸ δάνειο ποὺ παίρνουμε ἀπὸ τὸ μέλλον, ἡ χαρὰ ἢ ὁ πόνος, ἡ στέρξη μποροῦν νὰ φτάσουν σὲ ἀσυνήθη βαθμό· γι' αὐτὸ δὲν κρατοῦν πολὺ καιρό⁶². Τέτοια εἶναι ἡ φύση τοῦ κάθε ὕψους, ὥστε νὰ μὴ μποροῦμε νὰ ἐπιστρέψουμε

59. ΑΡΤΟΥΡ ΣΟΠΕΝΧΑΟΥΕΡ, Ὁ κόσμος σὰν βούληση καὶ σὰν παράσταση, 1818, Μετάφραση Ἀχ. Βαγενᾶ, Ἀναγνωστίδης, χ.χ.

60. Ὁ.π., σ. 397.

61. Ὁ.π., σ. 398.

62. Ὁ.π., σ. 403.

παρά με μία πτώση. Ἀνήκει στὴν οὐσία τῆς ζωῆς νὰ ὑποφέρουμε. Ὁ πόνος δὲν μπαίνει μέσα μας ἀπ' ἐξω, ἔχουμε μέσα μας τὴν ἀστείρευτη πηγὴ ἀπ' ὅπου βγαίνει⁶³. Πρέπει νὰ χάσουμε τὰ ἀγαθὰ, τὰ ὀφέλη, γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν ἀξία τους: ἡ ἔλλειψη, ἡ στέρηση, ὁ πόνος, νὰ τὸ θετικὸ πράγμα ποὺ χωρὶς διάμεσο προσφέρεται σὲ μᾶς. Ὁ ἄνθρωπος, μόλις ἀρχίσει νὰ γνωρίζει τὸν ἑαυτό του, «θέλει» ἡ νόησή του νὰ παραμένει σὲ συνεχῆ σχέση με τὴ βούλησή του. Ἀρχίζει νὰ ἀναζητᾷ, νὰ γνωρίσει τὰ ἀντικείμενα, ὕστερα τὰ μέσα γιὰ νὰ τὰ φτιάχνει. Νὰ ἡ συνείδησή του: νὰ δουλεύει πάντοτε γιὰ τὸν σκοπὸ ποὺ ἐπιδιώκει. Ἡ βούληση τὸν κρατάει σὲ ἀνάσα καὶ σὲ κίνηση, γιὰ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν ἀπελπισία, γιὰ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν ἀδημονία με τὶς συνέπειές της⁶⁴.

Αὐτὴ τὴ βούλησή του παραβιάζουμε, ὅταν δὲν κρατᾷμε τὴν ὑπόσχεσή μας, τὴ συμβατική. Ἐπενδύουμε τὴ δύναμη τῆς βούλησής μας στὸ πρόσωπο ἑνὸς ξένου: ἀδικία. Καθετί, ὅταν καθιστᾷ πιστευτὸ ἓνα ψέμα, εἶναι μιὰ ἀδικία. Πρόσεξε. Δὲν εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἀρνεῖται νὰ δείξει σ' ἓναν ταξιδιώτη τὸν σωστὸ δρόμο ποὺ τὸν ἀδικεῖ, ἀλλὰ ἐκεῖνος ποὺ τοῦ δείχνει ἓναν κακὸ δρόμο⁶⁵.

Γιὰ νὰ γυρίσω στὸ ἀρχικὸ σου ἐρώτημα. Ὅταν ὑπάρχουν ἐμπόδια στὸν δρόμο μας ποὺ τὰ βάζει μπροστά μας ὁ κόσμος, ὅπως ἀνάγκη, μιζέρια, ὀδυρμός, ὀδύνες, πῶς ἰσοσταθμίζονται, με ποιὰ δικαιοσύνη; Ὁ φιλόσοφος Σοπενχάουερ ἀπαντᾷ: «Τὸ δικαστήριο τοῦ κόσμου εἶναι ὁ ἴδιος ὁ κόσμος». Ἄν ἦταν δυνατὸ νὰ βάλουμε σὲ μιὰ ζυγαριὰ στὸν ἓνα ἀπὸ τοὺς δίσκους τὶς ὀδύνες τοῦ κόσμου καὶ στὸν ἄλλο τὰ λάθη τοῦ κόσμου, ἡ βελόνα τῆς ζυγαριᾶς θὰ ἔμενε κάθετη, ἀκίνητη⁶⁶. Ἄς μὴ ξεχνᾷμε τὴ βαθύτερη φύση τοῦ ἀνθρώπου.

Καὶ ἀπέναντι στὸν ἄλλο;

Κάθε ἄνθρωπος βλέπει στὸν ἑαυτό του τὴ στέρηση πραγματικότητας τοῦ κόσμου. Παρὰ τὴ μικρότητά του, ἂν καὶ χαμένος ἢ ἐκμηδενισμένος μέσα στὸν κόσμο χωρὶς ὅρια, δὲν ἐκλαμβάνει τὸν ἑαυτό του λιγότερο σὰν τὸ κέντρο τοῦ ὅλου, λογαριάζοντας περισσότερο τὴν «ὑπαρξή» του καὶ τὴν

63. Ὁ.π., σ. 406.

64. Ὁ.π., σ. 417.

65. Ὁ.π., σ. 431.

66. Ὁ.π., σ. 450.

εὐημερία του ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ὄντας μάλιστα ἔτοιμος νὰ θυσιάσει καθεὶ ποὺ δὲν εἶναι δικό του, νὰ ἐξαφανίσει τὸν κόσμον γιὰ ὄφελος αὐτοῦ τοῦ ἐγώ, αὐτῆς τῆς σταλαγματιᾶς νεροῦ μέσα στὸν ὠκεανό, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ παρατείνει γιὰ μιὰ στιγμή τὴ δική του ζωὴ⁶⁷, μιὰ χαρὰ ποὺ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἐνεργητικῆς κακίας⁶⁸. Ἔτσι εἴμαστε ὅλοι. Κι ἐσύ, κι ἐγώ.

Νά ποῦ καταλήγει ἡ ἀφερεγγυότητα. Φαντάζει σὰν ἔλλειμμα μέλλοντος, σὲ ἀναγκάζει ὅμως νὰ ἐπικεντρώνεσαι στὸ σήμερον, στὸ «στοίχημα γιὰ τὴ ζωή», τὸ μόνο σταθερὸ ποὺ ἀπομένει. Σὰν νὰ μᾶς λέει: «Σὲ προστάζω νὰ ζήσεις». «Καὶ ὁ γύρω ὁ κόσμος;» ρωτοῦσες.

Κόσμος εἶναι ὅ,τι ὑπάρχει στὴ συνείδησή μας. «Κοιμήσου», γράφει κάποιος, «καὶ ὁ κόσμος ἔφυγε γιὰ σένα. Ξύπνα καὶ ὁ κόσμος εἶναι πάλι ἐδῶ καὶ μάλιστα ὁ δικός σου κόσμος. Τὸν κόσμο τοῦ ἄλλου δὲν τὸν γνωρίζεις»⁶⁹. «Οὐτε τὸν δικό μου, ἄγνωστε φίλε μου». Καληνύχτα.

67. Ὁ.π., σ. 423.

68. Ὁ.π., σ. 407.

69. F. RIEMKASTEN, *Das Vierte Leben*, 1949, σ. 5.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 12ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2014

Παρουσίαση τοῦ βιβλίου
Θεόδωρος Σμυρναῖος: Ἐπιτομή τῶν ὅσα περὶ φύσεως
καὶ τῶν φυσικῶν ἀρχῶν τοῖς παλαιοῖς διείληπται,
Κριτική Ἔκδοση Λίνου Μπενάκη

ἀπὸ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Κωνσταντῖνο Ἰ. Δεσποτόπουλο

Παρουσιάζω τὸ ὑποδειγματικὸ ἔργο τοῦ Καθηγητοῦ Λίνου Μπενάκη, ἔκδοση τοῦ βιβλίου Θεόδωρος Σμυρναῖος: Ἐπιτομή τῶν ὅσα περὶ φύσεως καὶ τῶν φυσικῶν ἀρχῶν τοῖς παλαιοῖς διείληπται, τόμο 12 στῇ σειρᾷ «Βυζαντινοὶ Φιλόσοφοι» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Εἶχε προηγηθεῖ ἄλλο περισπούδαστο ἔργο τοῦ Λίνου Μπενάκη στὴν ἴδια σειρᾷ, ὡς τόμος 5, μὲ τίτλο *Michael Psellos: Commentaria in Aristotelis Physicam* (*Kommentar zur Physik des Aristoteles*).

Τὸ παρουσιαζόμενον σήμερον ἔργο τοῦ κ. Μπενάκη, γραμμένον σὲ ἀγγλικὴ γλῶσσα, κατὰ συμμόρφωσιν πρὸς τὰς ἐπιταγὰς τῆς Union Académique Internationale γιὰ τὰς ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἐκδόσεις, φέρει τίτλον *Theodoros of Smyrna: Epitome of Nature and Natural Principles According to the Ancients*, καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο σελίδων Πρόλογον, Εἰσαγωγὴν δεκαῆξι σελίδων, τρεῖς σελίδες βιβλιογραφίας, τὸ κείμενον τοῦ Θεοδώρου στὸ ἐλληνικὸ πρωτότυπον μὲ πλῆθος ὑποσημειώσεις, σελίδες πενήντα πέντε, καὶ τρεῖς πίνακες: χωρίων, ὀνομάτων, ἐννοιῶν, συνολικὰς σελίδες δεκαοχτώ.

Ὁ Θεόδωρος, Σμυρναῖος τὸ γένος, ὑπῆρξε ἀξιωματοῦχος Βυζαντινὸς καὶ διδάσκαλος φιλοσοφίας στὴν Κωνσταντινούπολιν τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν Αὐτοκρατόρων, τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ἐνδέκατου καὶ πρῶτες

δεκαετίες τοῦ δωδέκατου μ.Χ. αἰῶνος. Εἶχε μάλιστα χαρακτηριθεῖ καὶ «Υπατος τῶν φιλοσόφων».

Τὸ ἐκδομένο ἀπὸ τὸν κ. Μπενάκη βιβλίον τοῦ Θεοδώρου εἶχε τέσσερα μέρη («τμήματα»). Μόνο τρία ὅμως περιέχει τὸ μοναδικὸ σωζόμενο ἀρχαῖο χειρόγραφόν του. Καὶ πραγματεύεται ὁ Θεόδωρος στὸ πρῶτον Μέρος «περὶ ἀρχῶν», «περὶ οὐρανοῦ», «περὶ φύσεως»· στὸ δεύτερον Μέρος «περὶ αἰτίας», «περὶ κινήσεως»· στὸ τρίτον Μέρος «περὶ τόπου», «περὶ στοιχείων». Στὸ χαμένο τέταρτον Μέρος πραγματευόταν ἴσως «περὶ χρόνου». Ἡ ὁρολογία τοῦ Θεοδώρου εἶναι πάντοτε σχεδὸν ἀριστοτέλεια· ἡ ἐκθεσὴ τῶν θεωριῶν ἐνέχει—πιστεύει ὁ κ. Μπενάκης—προσπάθεια κάπως γιὰ εὐρύτερη σύλληψιν τῶν προβλημάτων Φιλοσοφίας τῆς Φύσεως.

Ἄς παραθέσωμε, ὡς δεῖγμα γραφῆς τοῦ Θεοδώρου, ἀπὸ τὴν ἐναρκτήρια παράγραφον καὶ ἀπὸ τῆς δευτέρας τοῦ δευτέρου («Τμήματος»):

«Ἐπεὶ δὲ τὰ μᾶλλον οἰκεῖα καὶ πρόσφορα περὶ τε φύσεως καὶ τοῦ φύσει, τοῦ τε κατὰ φύσιν καὶ παρὰ φύσιν καὶ τοῦ φύσει ἔχειν ὁ λόγος ἐδήλωσε, λέγεται δὲ παρὰ τοῖς ἔξω σοφοῖς ἡ φύσις ἀρχὴ κινήσεως καὶ ἡρεμίας, ἔδοξε δὲ καὶ αἰτιὸν τι ἡ φύσις εἶναι, χρὴ τι εἰπεῖν καὶ περὶ αἰτίου, ποσαχῶς λέγεται, καὶ περὶ κινήσεως καὶ ἡρεμίας. Καὶ πρῶτον ῥητέον περὶ αἰτίου· τὸ γοῦν αἴτιον τοῖς μὲν ἔξαχῶς λέγεται εἶναι, ἡγουν ποιητικόν, εἰδικόν, ὑλικόν, τελικόν, ὀργανικόν καὶ παραδειγματικόν. Καί, ἵνα ταῦτα σαφέστερα γένωνται, γυμναστέον τὸν λόγον ἐπὶ τινος πράγματος τεχναστοῦ. Ἐστω θρόνος· ἐπὶ τούτου εὐρίσκονται τὰ εἰρημένα ἔξ αἰτία, ποιητικόν μὲν αἴτιον αὐτὸς ὁ τεχνίτης ὁ τέκτων, ὅφ' οὗ ὁ θρόνος ἐγένετο, εἰδικόν δὲ αὐτὸς ὁ θρόνος ὁ παρὰ τοῦ τεχνίτου εἰδοποιηθεὶς, ὑλικόν τὸ ξύλον, ἔξ οὗ τὸν θρόνον ὁ τέκτων ἐποίησε· τελικόν δὲ ἐστὶ αἴτιον ἐπὶ τοῦ θρόνου ἡ τοῦ καθημένου ἐν τούτῳ ἀνάπαυσις (διὰ γὰρ ταύτην ὡς τέλος ἐγένετο), ὀργανικόν δὲ τοῦ θρόνου δοκεῖ αἴτιον ὁ πρίων τυχὸν καὶ τὸ σκέπαρνον (διὰ μέσου γὰρ τούτων ὁ θρόνος ἐγένετο), παραδειγματικόν δὲ τοῦ θρόνου λέγεται αἴτιον ὁ ἐν τῷ τεχνίτῃ τῆς τέχνης λόγος ἢ τὸ ἐν τῷ λογισμῷ αὐτοῦ ἀποτετυπωμένον εἶδος, πρὸς ὃ ὡς πρὸς παράδειγμα ἀφορῶν ὁ τέκτων τὸν θρόνον ἐποίησεν».

Ἐντυπωσιάζεται ὁ αἰσθαντικὸς ἀναγνώστης ἀπὸ τὸ ἐξαίρετον αὐτὸ ἔργον τοῦ κ. Μπενάκη, ἐπίτευγμα τῆς εὐρυμάθειας στὴ φιλοσοφίαν καὶ τῆς φιλολογικῆς ἐμβρίθειάς του, ἀλλὰ καὶ τοῦ μεγάλου πνευματικοῦ μόχθου του, ἐκδηλοῦ καὶ στίς ἄφθονες, ἐμπεριστατωμένες ὑποσημειώσεις ἢ καὶ στοὺς πίνακες χωρίων καὶ λέξεων.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 12ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2014

Παρουσίαση τοῦ βιβλίου
Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ἡ πολυτάραχη ἐποχὴ του,
τοῦ κ. Παύλου Ν. Τζερμιᾶ

ἀπὸ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Κωνσταντῖνο Ἰ. Δεσποτόπουλο

Ὁ Καθηγητὴς Παῦλος Ν. Τζερμιᾶς, ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἱστορικός, ἐλληνιστὴς καὶ πολιτικὸς ἀναλυτὴς, μὲ διδακτικὴ δράση πανεπιστημιακὴ στὴν Ἑλβετία, μὲ φρόνημα ὅμως ἐλληνικὸ πάντοτε, εἶναι πολυγραφότατος, ὁ πολυγραφότερος ἴσως τῶν Ἑλλήνων τῆς γενεᾶς του. Ὑπῆρξε μαθητὴς μου στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν μὲ βαθμὸν Ἄριστα.

Πρόσφατο σύγγραμμα τοῦ κ. Τζερμιᾶ, ἐπιβλητικὸ ἤδη μὲ τὸν ὄγκο του, ἐξακόσιες ὀγδόντα τρεῖς σελίδες μεγάλου σχήματος, ἔχει τίτλο καὶ θέμα: Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ἡ πολυτάραχη ἐποχὴ του (2014, σελίδες 683, ἐκδ. Ἰ. Σιδέρης).

Ἡ ἀφιέρωση τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ ἀξίζει νὰ ἐξαρθεῖ: «Στὴ μνήμη τῶν γονέων μου, πού ζῶ ἀκόμα τῇ θαλπωρῇ τους, καὶ στὴ μνήμη τῶν δυὸ θείων μου, πού δὲν τοὺς γνώρισα, γιατί σκοτώθηκαν στοὺς πολέμους».

Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ὑπενθυμίζω, ἀγαπήθηκε, θαυμάστηκε, ἀλλὰ καὶ μισήθηκε ὅσο κανεὶς ἄλλος πολιτικὸς τῆς Ἑλλάδος, στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα. Διατηρῶ ἀκόμη στὴ μνήμη ἀσματίδια πού ἔφηβος ἄκουα γύρω μου: «Βενιζέλε μας, πατέρα τῆς πατρίδας, Βενιζέλε μας, σωτήρα τῆς φυλῆς», «Βενιζέλε τί χαρά, μόνο ἐσύ τὸ ξέρεις τὸ στρατὶ πού πάει πέρα στὴν Ἁγία Σοφία». Καὶ ὑπάρχει πλῆθος βιβλίων καὶ ἄλλων δημοσιευμάτων γιὰ τὸν Βενιζέλο καὶ γιὰ τὸ ἔργο του, ὅπου ἐκφράζεται καὶ ἡ προσωπολατρία του

καὶ ἡ ἐναντίον του κατακραυγή. Δὲν λησμονῶ, ἐξ ἄλλου, ὅτι διαπράχθηκαν τρεῖς δολοφονικὲς ἀπόπειρες ἐναντίον τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, ὑπαγορευμένες καὶ ἀπὸ οἰκτρὴ πολιτικὴ σκοπιμότητα.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρουσιαζόμενου βιβλίου ἔχει ἐπίγνωση τοῦ ἀντιφατικοῦ ἐν πολλοῖς χαρακτήρα τῆς πλούσιας περὶ Βενιζέλου βιβλιογραφίας καὶ προσθέτει ὡς ὑπότιτλο στὸ σύγγραμμά του «Διαλογισμοὶ μετὰ πυξίδα τὴν νηφαλιότητα».

Καὶ πράγματι προσπαθεῖ ὁ κ. Τζερμιᾶς ν' ἀποφύγει τὶς ἀκρότητες εἴτε προσωπολατρίας εἴτε ἀρνητισμοῦ. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα γράφει στὸ πρῶτο κεφάλαιο μετὰ τίτλο «Ἀπὸ τὸν μῦθο στὴν ἱστορίαν» (σελ. 17-36). Ἐκεῖ μάλιστα ἐκθέτει καὶ ἀναπτύσσει ἐπίμονα, μετὰ παραπομπὰς καὶ σὲ διάσημους γερμανοὺς συγγραφεῖς, τὴν ὑποχρέωση τοῦ ἱστορικοῦ νὰ συνεκτιμᾷ καὶ τὶς περιστάσεις τῆς ἱστορίας καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ ὑποκειμενικοῦ παράγοντος, ὥστε ὁρθὰ νὰ προβάλλει τὶς μεγάλες τυχόν ἱστορικὲς προσωπικότητες, καθὼς καὶ νὰ μὴ περιορίζεται στὴν ἐξιστόρηση, ἀλλὰ νὰ προβαίνει καὶ στὴν ἀξιολόγησιν τῶν πρωτοβουλιῶν τῶν πρωταγωνιστῶν, κάτι ποὺ χρειάζεται ἱστορικὴ ἀγχίνοια.

Ὁ κ. Τζερμιᾶς ἀπὸ οἰκογενειακὴ παράδοση δὲν ἦταν ἄμοιρος προδιαθέσεων εὐνοϊκῶν πρὸς τὸν κεντρικὸ ἥρωα τοῦ ἔργου του. Ὁ πατέρας του ὡς πολιτευτὴς ἀνῆκε στὴ βενιζελικὴ παράταξιν, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι ἀδιάλλακτος. Γι' αὐτὸ καὶ ἦταν πολὺτιμο τὸ πολιτικὸν τοῦ ἀρχεῖο στα χέρια τοῦ υἱοῦ του ἱστορικοῦ. Ἀντλήσῃ ὁ κ. Τζερμιᾶς καὶ ἀπὸ αὐτό· προπάντων ὅμως ἀπὸ τὴν ἀφθονὴ γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τοῦ βιβλιογραφία. Καὶ ὑπῆρξε μέγας ὁ πνευματικὸς μόχθος του.

Στὰ κεφάλαια μετὰ τίτλους: «Ὁ φραγκοφορεμένος καὶ οἱ ξυπόλητοι», «Τὸ Λασιῖθι ὡς κοινωνικὴ συνιστώσα τοῦ ἀνερχόμενου βενιζελισμοῦ», «Ἀπὸ τὴν κριτικὴν τῆς “διατάραξης τῆς τάξεως” στὶς ἐξεγέρσεις στὸ Ἀκρωτήρι καὶ στὸ Θέρισο», ὁ ἀναγνώστης ἐμποτίζεται ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ζωῆς στὴν Κρήτη, ὀλίγον πρὶν τὸ 1900 καὶ ὕστερα· καὶ θέλγεται σχεδὸν ἀπὸ ἀφηγήσεις γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράσιν τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, πρὶν ἀπὸ τὸ 1910.

Στὸ κεφάλαιον «Ζῶον πολιτικὸν καὶ Ἀρχοντας τοῦ τουφεκιοῦ» περιέχονται προπάντων στοιχεῖα γενεαλογίας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, ἐξαίρεται ἡ ἐνασχόλησός του μετὰ τὸ ἱστορικὸν ἔργο τοῦ Θουκυδίδου, καὶ ὑπενθυμίζεται ὅτι, ὅταν ἔγινε μέλος τῆς Académie des Sciences Morales et Politiques,

στην εισιτήρια όμιλία του αποδοκίμασε την αποσύνδεση της πολιτικής από την ήθική.

Στο επόμενο κεφάλαιο με τίτλο «Φαναριώτικος πειρασμός» μνημονεύεται ή δράση Έλλήνων σέ κυβερνητικές θέσεις της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα στην Κρήτη, κατονομάζονται οί τής οίκογένειας Καραθεοδωρή, συγγενείς τοῦ μεγάλου μαθηματικοῦ, καί τονίζεται ὅτι ὁ Έλευθέριος Βενιζέλος δέν παρασύρθηκε ὡς νέος πολιτευτής ἀπό τόν «πειρασμό» νά τοὺς μιμηθεῖ. Καί ἄλλα πολλά περιέχει τὸ κεφάλαιο αὐτό, μακροϊστορικῆς σημασίας τὰ περισσότερα.

Ό χρόνος τῆς ὁμιλίας μου δέν ἐπιτρέπει διεξοδική ἔκθεση τῶν περιεχομένων τοῦ παρουσιαζόμενου βιβλίου στὰ ἐπόμενα κεφάλαιά του. Έκφραστικότατοι ὅμως εἶναι οί τίτλοι των ἡδῆ: «Ό Θουκυδίδης, ὁ Βενιζέλος καί ὁ Βορεάδης»· «Ό Βενιζέλος, ὁ Χατζιδάκις καί ὁ Wilamowitz»· «Ένα κίνημα μέ μορφή Ίανου καί ὁ ἀπὸ μηχανῆς θεὸς ἀπὸ τὴν Κρήτη»· «Έ δόξα τῶν Βαλκανικῶν πολέμων: ὁ Βενιζέλος, οί λίγοι ἐπώνυμοι καί οί πολλοὶ ἀφανεῖς»· «Έ διχόνοια κατὰ τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο»· «Έ μὴ ἐκπλήρωση τοῦ “ὄραματος τῆς Ίωνίας”· Διαλογισμοὶ γιὰ τὸ ἐὰν στὴν ἱστορία»· «Απὸ τὴν στρατιωτικὴ ἐξέγερση τοῦ 1922 στὴ Συνθήκη τῆς Λωζάνης»· «Τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων καί τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα»· «Ό Βενιζέλος, ὁ Παπαναστασίου καί ἡ ἀτμομηχανὴ ποὺ δέν λειτουργήσε»· «Ό θάνατος τοῦ “Λευκορείτη” καί ἡ αὐτοχειρία τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ».

Τὸ πολυσέλιδο αὐτὸ ἔργο τοῦ κ. Τζερμιᾶ εἶναι πολύτιμη συμβολὴ στὴν Πολιτικὴ Ίστορία τῆς Νεώτερης Ελλάδος.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2014

ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ὁ Πρόεδρος κ. Ἐπαμεινώνδας Σπηλιωτόπουλος ἀναγγέλλει τὸν θάνατο τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Edward Gough Whitlam.

Ἡ Ὀλομέλεια τηρεῖ ἐνὸς λεπτοῦ σιγὴ εἰς μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2014

Η ΤΕΤΡΑΕΤΙΑ 1928-1932. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΠΑΥΛΟΥ Ν. ΤΖΕΡΜΙΑ

Θεμελιακή προϋπόθεση μιᾶς ἐπιστημονικῆς θεώρησης τῆς περιόδου κατὰ τὴν ὁποία ἔζησε καὶ ἔδρασε ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος εἶναι ἡ ἐπιλογή τῆς μεθόδου τοῦ ἀτερποῦς μὴ μυθώδους, ὅπως μᾶς τὸ διδάσκει ὁ Θουκυδίδης. Αὐτὸ βέβαια εἶναι μιὰ γενικὴ ιστοριογραφικὴ ἐπιταγή. Ἐχει ὅμως ἰδιαίτερη βαρύτητα γιὰ τὴν ἐνασχόληση μὲ τὴν ἀναφερθεῖσα περίοδο, ἡ ὁποία δὲν ἦταν ἄμοιρη παθῶν καὶ καταστρεπτικῶν ἀντιπαραθέσεων. Τὸ τονίζω στὸ σχετικὸ ἔργο μου, ποὺ φέρει τὸν τίτλο *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ἡ πολυτάραχη ἐποχὴ του καὶ τὸν ὑπότιτλο Διαλογισμοὶ μὲ πυξίδα τὴν νηφαλιότητα*. Στὸ ἔργο μου αὐτὸ ἀναλύω ἐκτενῶς πῶς καὶ γιατί ἡ κοινωνικοπολιτικὴ μεταρρυθμιστικὴ δυναμικὴ τοῦ βενιζελισμοῦ ὑπέστη μὲ τὸ διάβα τοῦ χρόνου σημαντικὴ μείωση. Ταυτόχρονα παρατηρῶ πῶς παρὰ ταῦτα ἡ τετραετία 1928-1932 ἀνήκει στὶς πιὸ ἀξιόλογες τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας.

Ἦταν μιὰ κυβέρνησις ποὺ σὲ δύσκολα χρόνια ὀλοκλήρωσε τὴ θητεία της — ὅχι καὶ τόσο συνηθισμένο φαινόμενο ἐκείνους τοὺς καιροὺς. Ἡ σχετικὴ πολιτικὴ σταθερότητα συνέβαλε στὸ νὰ γίνουν, γιὰ παράδειγμα, τὰ ἑξῆς: ἵδρυσις τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας καὶ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, θεσμοθέτησις τῆς ἰδιοκτησίας κατ' ὁρόφους, βελτίωσις τῆς ἐσωτερικῆς δομῆς, μέτρα γιὰ τὴν ἐκπαίδευσιν. Ὅσοι παραγνωρίζουν τὸν παράγοντα τῆς σχε-

τικῆς πολιτικῆς σταθερότητας ἃς ἀναλογιστοῦν πῶς θὰ ἀντιμετώπιζε μιὰ πολιτικά χαώδης Ἑλλάδα τῇ διεθνῇ οἰκονομικῇ κρίσει. Βέβαια οἱ δυσκολίες, οἱ δομικὲς ἀδυναμίες κι ἡ συμπαρομαρτοῦσα κοινωνικοοικονομικὴ ἀναταραχὴ ὑπῆρξαν μεγάλες. Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς κυβέρνησης Βενιζέλου ἐκείνης τῆς περιόδου ἐπικρίθηκε κι ἐπικρίνεται σὲ πολλὰ σημεῖα δικαίως. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὑπῆρξε σὲ σημαντικὰ πεδία ἀποτελεσματικὴ. Κάνει πάντως ἐντύπωση ἡ παρατηρηθεῖσα ἐκεῖνα τὰ χρόνια οἰκονομικὴ δραστηριότητα.

Στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία ἐξαίρεται τὸ γεγονὸς πῶς ἀπὸ τὸ 1923 ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία παρουσίαζε ἐντυπωσιακοὺς ρυθμοὺς ἀνάπτυξης. Ὡς σημειωθεῖ ὥστόσο πῶς κυριαρχοῦσε ἡ ἐλαφρὰ βιομηχανία. Στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη συνέτειναν κατ' ἀποτέλεσμα καὶ τὰ προστατευτικὰ καὶ παρεμβατικὰ κρατικὰ μέτρα τοῦ μεσοπολέμου, καίτοι αὐτὰ παραδόξως ὄχι σπάνια εἶχαν κυρίως χρηματοπιστωτικὸ χαρακτήρα καὶ δὲν ἀπέβλεπαν πρωταρχικὰ στὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς. Αὐτὸς ὁ παρεμβατισμὸς δείχνει πῶς ὁ οἰκονομικὸς φιλελευθερισμὸς τῆς βενιζελικῆς τετραετίας δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἰδωθεῖ μονοδιάστατα σὰν ἔκφραση ἀπόλυτης ἰδεολογικοπολιτικῆς πίστης στὴν ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας τῆς ἀγορᾶς. Ἡ ἐν λόγῳ διαφοροποίηση ἐπιβάλλεται καὶ κατὰ τὴ χρῆση τοῦ ὅρου ἀστισμός, ὅταν αὐτὸς νοεῖται ἰδεολογικοπολιτικά.

Εἶναι αὐτονόητο (ἢ, μᾶλλον, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι αὐτονόητο) πῶς ἡ πορεία τῆς κυβέρνησης Βενιζέλου κατὰ τὴν τετραετία 1928-1932 στὸν οἰκονομικὸ τομέα πρέπει νὰ ἀξιολογηθεῖ στὸ γενικὸ πλαίσιο τῶν κοινωνικοοικονομικῶν ἐξελίξεων τοῦ μεσοπολέμου. Μεταξὺ τῶν ἄλλων αὐτὸ σημαίνει πῶς πρέπει νὰ δοθεῖ ἡ ἀπαραίτητη βαρύτητα στὸ προσφυγικὸ ζήτημα. Ἡ ἐγκατάσταση πολυάριθμων προσφύγων ἀπὸ τὴ μιὰ προκάλεσε τεράστια προβλήματα ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔδωσε ὥθηση στὴν παραγωγή, γιὰ παράδειγμα μὲ τὴν αὐξηση ἐμπειρων ἐργατικῶν δυνάμεων καὶ μὲ τὴ διεύρυνση τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς. Δὲν μπορεῖ ν' ἀμφισβητηθεῖ πῶς τὸ βενιζελικὸ κίνημα μὲ τὴν πιὸ πλατιά σημασία αὐτοῦ τοῦ ὅρου διαδραμάτισε σημαντικὸ ρόλο στὴν «ἀπελευθέρωση τῶν σκλάβων ἀγροτῶν», ὅπως ἀποκάλεσε τὴν ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση ὁ ἀγροτιστὴς Δημήτριος Μπούσδρας σ' ἓνα βιβλίο του. Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ Μπούσδρα δὲν εἶναι ὑπερβολικὸς. Ἀποδίδει τὴ σκληρὴ πραγματικότητά, ἡ ὁποία δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραγνωριστεῖ λόγῳ τοῦ ἀναφερθέντος σκεπτικοῦ γιὰ τὴν ὥθηση στὴν παραγωγή.

Έκανα λόγο για βενιζελικό κίνημα με την πιο πλατιά σημασία του ὄρου. Ἡ χρησιμοποίηση τῆς λέξης κίνημα ἐνέχει τὴν ἐπισήμανση πὼς ἡ ἀγροτική μεταρρύθμιση δὲν ὑπῆρξε ἔργο ἑνὸς προσώπου. Ὁ Βενιζέλος ἐνήργησε ὑπὸ τὴν πίεση τῶν ξεσηκωμένων ἀγροτῶν. Κι ἡ ἀναφορὰ στὴν πλατιά σημασία τοῦ ὄρου βενιζελικό κίνημα ὑπονοεῖ τὴν ὑπαρξὴ διαφορῶν καὶ διαφορετικῶν τάσεων. Ἡ ὑπαρξὴ μεγάλων τσιφλικιῶν ἦταν εὐθὺς ἐξαρχῆς σοβαρὸ πρόβλημα γιὰ τὴ νέα Ἑλλάδα. Ὁξύνθηκε λόγῳ τῆς ἐν πολλοῖς μὴ ὀρθολογιστικῆς ἀντιμετώπισής του ἐξαιτίας τῆς ἀνάγκης ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων. Ἐδῶ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη πὼς στοὺς κόλπους τοῦ βενιζελικοῦ κινήματος παρετηροῦντο καὶ στὸ ἀγροτικό ζήτημα δισταγμοί, ταλαντεύσεις καὶ ἀντιθέσεις. Αὐτὰ τὰ φαινόμενα δὲν συνειδητοποιοῦνται ἐπαρκῶς, ὅσον ὑπερτονίζεται ὁ προσωπικὸς ρόλος τοῦ Βενιζέλου. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Gunnar Hering, ἡ βενιζελικὴ ἀγροτικὴ πολιτικὴ ὑπῆρξε σὲ ὄχι ἀσήμαντο μέτρο κατ' ἀποτέλεσμα καὶ καρπὸς τοῦ φόβου μήπως κερδίσει πολὺ ἔδαφος εἰς βάρος τῶν Φιλελευθέρων ὁ ἀγροτισμός.

Οἱ δομικὲς ἀδυναμίες τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα εἶχαν φυσικὰ σὲ τοῦτο ἢ σ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖο ἀρνητικὰ ἐπακόλουθα καὶ στὴν οἰκονομικὴ πορεία τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου κατὰ τὴν περίοδο 1928-1932. Σημειώθηκε ὥστόσο ἀναμφισβήτητὴ πρόοδος πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς οἰκονομικῆς σταθεροποίησης, τῆς προστασίας τῆς ἐγχώριας βιομηχανίας καὶ τῆς δημιουργίας τῶν προϋποθέσεων γιὰ ἐπιτάχυνση τῆς ἀνάπτυξης. Τὸ πολιτικὸ τίμημα ὑπῆρξε ὑψηλό. Ὅχι μόνον λόγῳ μεγάλων εἰσοδηματικῶν ἀνισοτήτων, ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας ὀδυνηρῶν μέτρων ποὺ πάρθηκαν τὸ 1932 πρὸς κάλυψη τοῦ ὑψηλοῦ ἐξωτερικοῦ χρέους. Διαφορὲς ἀπόψεων ἀλλὰ καὶ ποταποὶ τσακωμοὶ στὸν ἀντιμοναρχικὸ χῶρο ἐνέτειναν τὴ φθορὰ τῆς κυβερνήσεως. Στὴν πότε δικαιολογημένη, πότε ὅμως δημαγωγικὴ κριτικὴ ἔνθεν καὶ ἐκεῖθεν ὁ Βενιζέλος ἀπαντοῦσε ὄχι σπάνια μ' αὐταρχικὴ ἢ πάντως ἀδόκιμη συμπεριφορὰ. Κι ἔφθασε μάλιστα στὸ περιώνυμο ἰδιώνυμο, κατὰ τοῦ ὁποῖου ὕψωσε τὴ φωνή του στὴ Βουλὴ τὸ 1929 ὁ Νικόλαος Γ. Τζεριμιάς, θερμὸς θιασώτης τοῦ βενιζελισμοῦ μετὰ τὴν πλατιά σημασία τοῦ ὄρου.

Κατὰ τὴν τετραετία γιὰ τὴν ὁποία ὁ λόγος, πάρθηκαν πολὺ ἀξιόλογα μέτρα γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἐκπαίδευσης. Στὸ πλαίσιο τῶν σχετικῶν προσπαθειῶν ἰδρύθηκε μεγάλος ἀριθμὸς νέων σχολείων. Ὁ Γεώργιος Παπανδρέου, ὁ ὁποῖος διετέλεσε ὑπουργὸς Παιδείας ἀπὸ τὶς 2 Ἰανουαρίου 1930 ὡς τὶς 26 Μαΐου 1932 καὶ μετὰ τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα ἔχει συνδεθεῖ ἐκεῖνος ὁ οἰκο-

δομικός ὀργασμός, εἶχε ἤδη τὸ 1929 ἐπικρίνει τὴ μέχρι τότε παρεχόμενη ἐκπαίδευση. Τὴν εἶχε χαρακτηρίσει ὀλιγαρχικὴ καὶ μονομερῆ. Τὰ χρόνια 1917-1920 ἡ ἐκπαίδευση δὲν στράφηκε καὶ στὸν τεχνικὸ καὶ ἐπαγγελματικὸ κλάδο. Μιὰ τέτοια ἀλλαγὴ κατεύθυνσης ἔλαβε χώρα τὸ 1929. "Ἦδη σ' ἓναν προεκλογικὸ τοῦ λόγου στὴ Θεσσαλονίκη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1928 ὁ Βενιζέλος εἶχε προκαθορίσει ξεκάθαρα πὼς τὴν προώθηση τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης τὴν ἔβλεπε σὲ πολὺ μεγάλου βαθμοῦ καὶ ὡς μέσο προστασίας τοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος, ὡς μέσο γιὰ νὰ μὴν παρασκευάσει, ὅπως εἶπε, τὸ κράτος «τὸν μέλλοντα στρατὸν τῆς κοινωνικῆς ἀνατροπῆς». Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ προσέδιδε στὴν κλασικὴ ἐκπαίδευση ὀλιγαρχικὸ χαρακτήρα, τὴν προόριζε κατὰ τὴν ἔκφρασή του «διὰ τοὺς ὀλίγους ἐκλεκτοὺς, οἱ ὁποῖοι θ' ἀποτελέσουν τὴν ἡγεσίαν τῆς αὔριου».

Αὐτὸς ὁ ἐγκλωβισμὸς τῆς παιδείας στὴ σκοπιμότητα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς ἐδραίωσης τοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος δὲν ἦταν βέβαια συμβατὸς μ' ἓναν ζωντανὸ ἀνθρωπισμό. Ὁ Βενιζέλος στὴ συλλογιστικὴ του ξεκινοῦσε ἀπὸ ἓνα ψευτοδίλημμα: ἀπὸ ἐδῶ ἢ κλασικὴ, ἀπὸ ἐκεῖ ἢ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση. Ἡ προώθηση τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης ἦταν (καὶ εἶναι) ἀναμφίβολα ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμη. Δὲν εἶναι ὅμως ἀσύμβατη μὲ τὴν κλασικὴ. Τὸ ἀντίθετο. Ἡ προαγωγὴ τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στὴ βάση ἑνὸς ζωντανοῦ ἀνθρωπισμοῦ (δηλαδὴ χωρὶς μορφοκρατία, ἀκρισία καὶ προγονοπληξία) συνιστᾷ *conditio sine qua non* καὶ γιὰ μιὰ καλὴ ἐπαγγελματικὴ συγκρότηση. Τὸ ἀναφερθὲν ψευτοδίλημμα ὑπονόμεισε *a priori* τὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1929. Δὲν θὰ ἦταν συνεπῶς σωστὸ νὰ ἰδωθεῖ αὐτὴ μὲ διθυραμβικὰς διόπτρες. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Στὸ πλαίσιο τῶν ἀνανεωτικῶν προσπαθειῶν τῆς τετραετίας 1928-1932 ἔγινε ἐπὶ ὑπουργίας Γεωργίου Παπανδρέου μὲ νόμο ὑποχρεωτικὴ ἡ διδασκαλία τῆς δημοτικῆς σὲ ὅλες τὶς τάξεις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, μὲ παράλληλη διδασκαλία τῆς καθαρεύουσας στὴν πέμπτη καὶ στὴν ἕκτη τάξη. "Ὅμως, κατὰ τὴν εὐστοχὴ ἐπισήμανση τοῦ ἀείμνηστου Ἑμμανουὴλ Κριαρᾶ, οὔτε αὐτὴ ἡ ἀνανέωση «ἄφησε σοβαρὰ παιδευτικὰ ἐπιτεύγματα». "Ἐνας βασικὸς λόγος γι' αὐτὸ ἦταν τὸ γεγονὸς πὼς ὁ Βενιζέλος ὑπῆρξε ἀθεράπευτα αἰχμάλωτος τοῦ σκεπτικοῦ ὅτι ἡ δημοτικὴ δὲν εἶναι ἀκόμα «ἐπαρκῶς καλλιεργημένη» καὶ ὅτι ἡ καθαρεύουσα «ἀποτελεῖ καθεστῶς», ποὺ δὲν μπορεῖ ν' ἀνατραπεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη.

Ἡ τετραετία 1928-1932 σφραγίστηκε βέβαια καὶ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Βενιζέλου, τὴ στηριγμένη τώρα στὴν ὑπέρβαση τοῦ μεγαλοϊδεατισμοῦ. Ἡ διπλωματία τῆς ἐξομάλυνσης τῶν διεθνῶν σχέσεων ὁδήγησε μεταξὺ τῶν ἄλλων στὸ ἑλληνοτουρκικὸ σύμφωνο φιλίας, οὐδετερότητας καὶ διαιτησίας τῆς 30ῆς Ὀκτωβρίου 1930. Κι ἐδῶ τὸ τίμημα ὑπῆρξε ὑψηλό. Ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν προσφύγων εἶδε, ὅπως παρατηρεῖ ἡ Ἰφιγένεια Ἀναστασιάδου σὲ σχετικὴ μελέτη της, «νὰ χάνεται τὸ ἐνδεχόμενο ἀποζημίωσης τῶν περιουσιῶν τους». Ἡ «συμφιλίωση» μὲ τὴν Τουρκία προσωποποιεῖται συχνὰ στὴ βιβλιογραφία. Προσεγγίζεται, ἅς ποῦμε, σὰν παραίτηση δύο μονομάχων (τοῦ Βενιζέλου καὶ τοῦ Κεμάλ) ἀπὸ τὴν ξιφομαχία. Ἡ προσωποποίηση συνθλίβει σωρεῖα ἄλλων παραγόντων. Μὰ καὶ τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο ἔπαιξε τὸν ρόλο του. Σὲ χτυπητὴ διατύπωση: Ἐγινε «συνάντηση» τοῦ δικηγόρου, ποὺ στὰ πολυπολιτισμικὰ Χανιά τῆς Τουρκοκρατίας ὑπερασπιζόταν καὶ Ὁθωμανοὺς, μὲ τὸν στρατιωτικὸ, τοῦ ὁποῖου οἱ γονεῖς στὴ γενέτειρά του μιλοῦσαν μὲ τοὺς Ἑλλήνες ἑλληνικά. Κι ἐκεῖνος κι ἐτοῦτος ἄκουσαν στὸ διάβα τῆς σταδιοδρομίας τους ἀπὸ τυφλωμένους ἀπὸ φανατισμὸ ἐχθροὺς τους πὼς δὲν εἶναι «καθαροὶ φυλετικά». Κάποιοι ἀντιβενιζελικοὶ ἰσχυρίστηκαν πὼς ὁ Βενιζέλος καταγόταν ἀπὸ Ἑβραίους τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ κάποιοι φανατικοὶ Μουσουλμάνοι χαρακτηρίζαν τὸν Κεμάλ «ντονμέ», δηλαδὴ ἐξισλαμισμένο Ἑβραῖο.

Ἡ ἑλληνοτουρκικὴ «συμφιλίωση» εἶχε στὴ ρίζα της προπαντὸς στρατιωτικοπολιτικούς ὑπολογισμούς. Τὸ ἰδεολογικοπολιτικὸ της βάθρο ἦταν σαθρό. Σαθρὴ ἦταν, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἐπίκληση τῆς σὲ μεγάλο βαθμὸ κοινῆς καταγωγῆς Ἑλλήνων καὶ Τούρκων. Στις 10 Ὀκτωβρίου 1931 ὁ Βενιζέλος, στὸ πλαίσιο σκέψεών του γιὰ τὴν ἑλληνοτουρκικὴ συνεννόηση, διατύπωσε τὴν ἐξῆς θέση: «Ὅλοι ἐπίσης γνωρίζουν ὅτι Τοῦρκοι καὶ Ἕλληνες, ἰδίως οἱ Ἕλληνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τοῦ Πόντου, ἔχουν εἰς πολὺ μεγάλην ἀναλογίαν κοινὸν αἷμα». Φαίνεται πὼς ὁ Βενιζέλος εἶχε στὸν νοῦ του, ὅταν διατύπωσε αὐτὴ τὴν ξενίζουσα θέση, μιὰ συνομιλία ποὺ εἶχε ὁ Λέων Μακκᾶς (1892-1972), ὁ γνωστὸς διπλωμάτης, πολιτικὸς καὶ συγγραφέας, στις 6 Μαΐου 1931 στὴν Ἀγκυρα μὲ τὸν Μουσταφᾶ Κεμάλ. Κατὰ τὸν Μακκᾶ, στὸν Τοῦρκο ἡγέτη ἦταν προσφιλὴς μιὰ θεωρία γιὰ τὴν κοινὴ καταγωγὴ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων. Τὸ «εἰς μεγάλην ἀναλογίαν κοινὸν αἷμα» καὶ τὰ συμπαρομαρτοῦντα ἐνεῖχαν εἰς μεγάλην ἀναλογίαν διπλωματικὲς σκοπιμότητες. Ὡς πρὸς τὸν Βενιζέλο αὐτὲς εἶχαν νὰ κάνουν μὲ τὸν γνωστὸ ρεαλισμὸ

του, ό όποϊος μαζί με τόν όραματισμό χαρακτηρίζει τήν προσωπικότητά του. Άλλά εϊναι αὐτονόητο πώς ή θέση για τó δῆθεν κοινό αίμα δέν συνιστοῦσε καί δέν συνιστᾷ ἔρεισμα για μακροχρόνια ἑλληνοτουρκική εἰρηνική συμβίωση.

Οὕτως ἢ ἄλλως ή ἀναδρομή στο αίμα ξενίζει. Θυμίζω ότι ό Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος (1815-1891), ό πατέρας τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς ἱστοριογραφίας, ἔριχνε τó βάρος στο πνεῦμα (στή συνείδηση) κι όχι στο αίμα. Βέβαια τó ἔθνος τοῦ Παπαρρηγόπουλου δέν ἦταν ταυτόσημο με τó «καθημερινό δημοψήφισμα» τοῦ Ernest Renan (1823-1892). Ἡ ἐπιχειρηματολογία του ἦταν σέ όχι λίγα σημεία διαφορετική. Μά στο πλαίσιο τῆς κριτικῆς του κατά τοῦ Fallmerayer, ό Παπαρρηγόπουλος ἔπαιρνε καθαρά θέση κατά τῆς ἀναγωγῆς τοῦ αίματος σέ ἀποφασιστικό χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ ἔθνους. Ἀντιστρέφοντας, ἄς ποῦμε, τή φυλετική θεώρηση τοῦ Fallmerayer ἔβαζε στή θέση τοῦ αίματος τó πνεῦμα. Σύμφωνα με τόν Παπαρρηγόπουλο, οἱ Ἕλληνες μπόρεσαν νά διατηρήσουν «ἐπὶ τοῦ μεγάλου καί παγκοίνου ναυαγίου τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ» «τήν γλῶσσαν καί τó ἀκαταγώνιστον τοῦ ἐθνισμοῦ αἶσθημα». Ὅπως ἐπισημαίνω στο βιβλίό μου για τήν εἰκόνα τῆς Ἑλλάδας στόν ξένο κόσμο, ό Παπαρρηγόπουλος ἐτόνιζε με ἐκπληκτική για τόν ψυχικοπνευματικά φορτισμένο καιρό του σαφήνεια: «Τό ζήτημα ἄρα δέν εἶναι ν' ἀποδείξωμεν ότι τó νεώτερον ἑλληνικόν ἔθνος κατάγεται κατ' εὐθεϊαν γραμμὴν ἀπό Περικλέους καί Φιλοποίμενος· ό ἀγών... ἤθελεν εἶσθαι οὐ μόνον ἀδύνατος, ἀλλά καί μάταιος...»

Με τó σκεπτικό τοῦ, όπως ὑποστήριζε, «εἰς πολὺ μεγάλην ἀναλογίαν κοινοῦ αίματος» Τούρκων καί Ἑλλήνων ή παρόμοιων συσχετισμῶν, ποῦ εἶχε κάνει στή Βουλὴ στίς 20 Δεκεμβρίου 1930, ό Βενιζέλος ἐπανῆλθε *mutatis mutandis* στήν ἐπιχειρηματολογία τήν όποία εἶχε χρησιμοποιήσει τó 1906 σέ μιᾶ συνεδρίαση τῆς Β' Συντακτικῆς Συνέλευσης στήν Κρήτη. Ἐξηγῶ τó *mutatis mutandis*. Τó 1906 ή «κοινὴ καταγωγή» ἀποτελοῦσε μέσο για τήν ἀφομοίωση τῶν Τούρκων στοὺς κόλπους τῆς ἐπιδιωκόμενης Μεγάλης Ἑλλάδας. Τó 1930 καί τó 1931 τó «κοινόν αίμα» συνιστοῦσε μέσο για τήν ἐδραίωση τῆς «συμφιλίωσης» Ἑλλήνων καί Τούρκων. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἔμενε παραγνωρισμένη, στο περιθώριο, ή ἰδέα μιᾶς κοινωνίας βασισμένης σέ κοινὴ ἀνθρωπιστική βούληση. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἐγκεῖται ή σαθρότητα τοῦ ἰδεολογικοπολιτικοῦ βᾶθρου τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ συμφώνου τοῦ 1930. Για τήν εἰρηνική συμβίωση τῶν λαῶν δέν χρειάζεται τó «κοινόν αίμα». Ἀλλωστε ό ἴδιος ό Βενιζέλος στο ἱστορικό του ὑπόμνη-

μα τῆς 30ῆς Δεκεμβρίου 1918 πρὸς τὴ Διάσκεψι τῆς Εἰρήνης στὸ Παρίσι δὲν στηρίχτηκε στὴ λεγόμενη γερμανικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ ἔθνος. Δὲν ἀναφέρθηκε σὲ ἀντικειμενικὰ κριτήρια (κοινὴ καταγωγὴ καὶ γλώσσα), ἀλλὰ βασίστηκε στὴ λεγόμενη γαλλικὴ θεωρία γιὰ τὴ βούληση, τὴ συνείδηση, ὡς κριτήριο τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Στὸ βιβλίο του *La question gréco-albanaise*, Paris 1921, ὁ Λέων Μακκάς ἐπιχειρηματολογοῦσε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἐπικαλούμενος τὸν Renan.

Στὴν Κρήτη τὸ 1906 ὁ Βενιζέλος εἶχε πεῖ κατὰ λέξει: «... Ὅλοι εἴμεθα Κρηῖτες...». «... Ὅλοι φυλετικῶς, —καίτοι ἀναγνωρίζω τὴν ἔγχυσιν καὶ τουρκοῦ αἵματος εἰς τὰς φλέβας ἐν σμικρᾷ ὅμως ἀναλογίᾳ— ὅλοι, λέγω, ἀνήκομεν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν φυλὴν». Κι ἀκόμα: Οἱ μουσουλμάνοι τῆς Κρήτης, «οἱ ὅποιοι συνδέονται περισσότερο πρὸς ἡμᾶς, δι' ὃν λόγον πρὸ μικροῦ ἐξέθηκα» (Π.Τ.: ἐννοοῦσε τὸ ὅμαιμον), εἶναι προορισμένοι «νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς συνδετικὸς δεσμὸς μεταξὺ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ Μουσουλμάνων ἄλλων χωρῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι προωρισμέναι, ὡς φαίνεται, ἐκ τῆς ταχείας ἐξελιζέως, ταχέως νὰ ἀποσπασθῶσι τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους». Αὕτῃ ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Βενιζέλου φέρνει στὸν νοῦ τὴ στάση τοῦ ἐπιφανοῦς ἐλληνοστῆ τῆς «χρυσῆς ἐποχῆς» τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν στὴ Γερμανία Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf (1848-1931) ἀπέναντι στὸ ζήτημα τῆς Κρήτης. Ὅπως ἔχω ἀνακοινώσει στὸν τιμητικὸ τόμο *KAI-NOTOMIA*, ποῦ ἐξέδωσε τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Fribourg τὸ 1995 κατὰ τὴν περάτωση τῆς ἐκεῖ διδασκαλίας μου, στὸ ἀρχεῖο μου ὑπάρχει σὲ φωτοτυπία ἓνα γράμμα τοῦ Γερμανοῦ φιλολόγου πρὸς τὸν ἐξέχοντα Ἕλληνα γλωσσολόγο Γεώργιο Ν. Χατζιδάκι (1848-1941). Τὸ γράμμα αὐτὸ (μὲ ἡμερομηνία 20 Νοεμβρίου 1909) εἶναι γραμμένο στὴ γραφομηχανή, πιάνει τέσσερις σελίδες κι ἀναφέρεται ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ στὸ ζήτημα τῆς Κρήτης κι ἀπὸ τὴν ἄλλη σὲ γλωσσολογικὰ θέματα.

Δὲν μοῦ εἶναι γνωστὴ ἡ ἀφορμὴ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Wilamowitz στὸ ζήτημα τῆς Κρήτης. Τὸ γράμμα δὲν περιέχει ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀφορμὴ τούτη. Πάντως φαίνεται νὰ βγαίνει ἀπὸ τὶς δύο πρῶτες γραμμὲς πὼς κάτι (ἴσως ἓνα κείμενο μὲ μετάφραση) ποῦ ἔστειλε ὁ Χατζιδάκις στὸν Wilamowitz ἦταν τὸ κίνητρο. Ὁ Γερμανὸς ἐπιστήμονας τόλμησε νὰ κάνει στὸ πλαίσιο τῶν παρατηρήσεών του γιὰ τὸ ζήτημα τῆς Κρήτης μιὰ πρό-γνωση, ποῦ βρῆκε σύντομα τὴν ἱστορικὴ τῆς ἐπαλήθευση. Ἄν καὶ ἔκανε κάποιες περιοριστικὲς ἐπισημάνσεις γιὰ τὴ δυνατότητα μιᾶς ἀσφαλοῦς κρίσης

για τὸ μέλλον, ὑπογράμμισε τὴν ἐπιθυμία γιὰ τὴν προσάρτηση (Wunsch nach der Angliederung), ἡ ὁποία, ἔγραψε, «μὲ συνέχιση τῆς ἔξυπνης πολιτικῆς θὰ ἐπιτευχθεῖ». Ὁ Wilamowitz εἶδε μ' ἄλλα λόγια νὰ πραγματοποιεῖται ὁ πόθος τῶν Κρητικῶν γιὰ τὴν ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα – μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ συνεχιστεῖ ἡ, ὅπως προφανῶς ἐννοοῦσε τὸ ἐπίθετο «ἔξυπνος» στὴν περίπτωσι αὐτή, συνετὴ πολιτική. Καὶ πρόσθεσε ὁ ἐπιστολογράφος πὺς δὲν πρέπει νὰ δοθεῖ μεγάλη σημασία στὴ μορφὴ τῆς πραγμάτωσις τῆς ἐπιθυμίας γιὰ προσάρτηση. Αὐτὰ ποὺ ἔγραφε ὁ Wilamowitz γιὰ τὸ ζήτημα τῆς Κρήτης πρέπει ν' ἀποτιμηθοῦν στὸ ἱστορικὸ πλαίσιο στὸ ὁποῖο διατυπώθηκαν. Στις 28 Αὐγούστου 1909 εἶχε γίνει στὴν Ἀθήνα ἡ ἐξέγερσι τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου. Ἀκολούθησε ἡ θεαματικὴ εἰσοδος τοῦ «γιου τοῦ Ψηλορείτη» ἢ, καλύτερα, τοῦ «Λευκορείτη» στὰ ἑλλαδικὰ πράγματα. Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1910 ὁ Βενιζέλος ἦταν πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδας. Δυὸ χρόνια ἀργότερα ἔστειλε στὴ μεγαλὸν ἡσὸ τὸν Στέφανον Δραγούμη ὡς Γενικὸ Διοικητὴ Κρήτης. Τὸ 1913 τὸ μαρτυρικὸ νησι ἔγινε καὶ ἐπίσημα τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ πρόβλεψις τοῦ Wilamowitz βγῆκε σωστή.

Στὸ γράμμα τοῦ πρὸς τὸν Χατζιδάκι ὁ Wilamowitz συνιστοῦσε νὰ γίνῃ δίκαιη μεταχείρισις τῶν μωαμεθανῶν τῆς Κρήτης, ποὺ μὲ τὸν καιρὸ ἀποδημοῦν ἢ ἀφομοιώνονται. Ἄλλωστε, σημείωνε ὁ ἐπιστολογράφος, αὐτοὶ εἶναι μόνον κατὰ μικρὸ μέρος Τοῦρκοι. Ὑποστηρίζοντας ὁ Wilamowitz πὺς οἱ μωαμεθανοὶ τῆς Κρήτης κατὰ μέγα μέρος δὲν εἶναι Τοῦρκοι, συμφωνοῦσε μὲ τὸν Βενιζέλον τοῦ 1906, χωρὶς, ὑποθέτω, νὰ γνωρίζει τὴ σχετικὴ ὁμιλία τοῦ. Ἀναμφίβολα στὴν τουρκοκρατούμενη Κρήτι οἱ ἐξισλαμισμοὶ εἶχαν πάρει πολὺ μεγάλας διαστάσεις. Εἶχαν γίνῃ ἐπιμειξίς καὶ δὲν ἔλειψαν κι οἱ κρυπτοχριστιανοί. Τὸ ὅμαιμον δὲν εἶναι ὅμως προϋπόθεσις γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Χρησιμοποίησα πιὸ πρὶν τὴν ἔκφρασι πὺς ὁ Wilamowitz συμφωνοῦσε μὲ τὸν Βενιζέλον τοῦ 1906, γιατί, ὅπως εἶδαμε, ὑπάρχει, γιὰ παράδειγμα, κι αὐτὸς τοῦ 1918, ποὺ ὑποστήριξε ὅτι ἡ συνείδησις εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ἐθνικῆς ταυτότητος. Οἱ ἀπόψεις τοῦ ἐπιφανοῦς γόνου τῆς Κρήτης συνυφάνθησαν στὸ διάβα τοῦ χρόνου μὲ στρατηγικοὺς στόχους, τακτικοὺς ἐλιγμούς καὶ διπλωματικὰς σκοπιμότητες. Δὲν εἶχαν θεωρητικὴ καθαρότητα. Ἔτσι ὁ Βενιζέλος ὁδηγήθηκε καὶ στὴν προβολὴ τῆς θέσις γιὰ «εἰς πολὺ μεγάλην ἀναλογίαν κοινὸν αἷμα» Ἑλλήνων καὶ Τοῦρκων. Προβολὴ στὸ πλαίσιο διπλωματικῶν φιλοφρονήσεων πρὸς τὴν κεμαλικὴ Τουρκία. Ἡ Ἰφιγένεια Ἀναστασιάδου γράφει σχετικά: «Βέ-

βαια ἀντὶ νὰ ἐκτίθεται σὲ τέτοιους συσχετισμοὺς θὰ μποροῦσε νὰ λείπει ὅ,τι εἶπε ὁ Λέων Μακκᾶς στὸν Μουσταφᾶ Κεμάλ: “Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου εἶναι φυσικὸν ἢ ἐπιστήμη νὰ μὴν ἔχη ἀκόμη ὀριστικῶς ἀποφανθῇ,... ἐκεῖνο ποὺ καὶ τῆς κοινῆς καταγωγῆς προέχει περισσότερον εἶνε ἡ κοινὴ διανοητικότης, ὡς ἐκείνη τὴν ὁποίαν ἐμόρφωσε μεταξὺ Τούρκων καὶ Ἑλλήνων, ἢ ἐπὶ αἰῶνας ὑπὸ τὸν αὐτὸν οὐρανὸν καὶ ἐν τῇ αὐτῇ ἀτμοσφαίρᾳ συμβιώσιν των”». Ἐγὼ ἀπὸ τὴν πλευρά μου θὰ παρατηροῦσα τὰ ἐξῆς: Ἀρκοῦσε νὰ περιοριστῇ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος στὸν τόνο τὸν ὁποῖο ἐχρησιμοποίησε ὅταν ἐγκαινίασε τὸν διάλογο ποὺ ὀδήγησε στὴ συνομολόγηση τῶν συμφωνιῶν τοῦ 1930. Ἐγραψε τὸν Αὐγουστο τοῦ 1928 στὸν Τοῦρκο ὁμολογῶν τοῦ Ἰσμετ πασᾶ: «Ὁφείλω νὰ σᾶς διαβεβαιώσω περὶ τῆς ζωηρᾶς ἐπιθυμίας μου νὰ συντελέσω εἰς τὴν ρύθμισιν τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν μας, ἢ ὁποία θὰ τοὺς ἐξησφάλιζε στενὴν φιλίαν».

Ἡ ἀπόφασις τοῦ Βενιζέλου νὰ ρυθμίσει τίς ἐλληνοτουρκικὰς σχέσεις σὲ εἰρηνικὴ βάση ὑπῆρξε ἀναμφίβολα ἓνα πολὺ σημαντικὸ ἱστορικὸ βῆμα. Σὲ μακροπρόθεσμη θεώρησις δὲν ὀδήγησε ὅμως δυστυχῶς ἡ ἐλληνοτουρκικὴ συνεννόησις στὸ ποθητὸ ἀποτέλεσμα. Ἡ συνεννόησις ὑπῆρξε στὸ βάθος συμφιλίωσις σὲ εἰσαγωγικά. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος Κωστής Σβολόπουλος στὸ βιβλίον του *Ἀναφορὲς στὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον*, ἡ ἀπεμπόλησις κάθε ἡγεμονικῆς ἀξιώσεως καὶ κάθε ἐδαφικῆς βλέψεως ἀποτελεῖ παράγοντα καθοριστικὸν γιὰ τὴν ἐδραίωσιν τῆς ἐμπιστοσύνης μεταξὺ τῶν κρατῶν «κατὰ μείζονα λόγον στὸν χῶρον τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ὑπέρμετρα βεβαρημένον ἀπὸ τὸ παρελθόν». Σήμερα ξέρομε πῶς ὁ κεμαλισμὸς δὲν ὀδήγησε σὲ μιὰ Τουρκίαν ἀνταποκρινόμενὴ σ’ αὐτὴ τὴ θεμελιακὴ προϋπόθεσις. Ἦδη τὸ 1996 ὁ ἔγκυρος ἐρευνητὴς Udo Steinbach, γιὰ νὰ περιοριστῶ σ’ ἓνα παράδειγμα, χαρακτήριζε στὸν ὑπότιτλον ἐπιστημονικοῦ βιβλίου του τὴν Τουρκίαν «δύσκολον ἐταῖρον τῆς Εὐρώπης». Καὶ ἀφιέρωνε κοντὰ σ’ ἄλλα ἐκτενεῖς ἀναπτύξεις στὸ κεντρικὸν πρόβλημα, ποὺ γινώρισε, ὅπως ἔδειξαν οἱ τόσο ἀπάνθρωπες μεταγενέστερες ἐξελίξεις, ἐπικίνδυνον ὄξυνσιν. Τὰ γεγονότα στὸν ἰσλαμικὸν χῶρον διαψεύδουν παταγωδῶς ἐκείνους ποὺ ἔσπευσαν νὰ μιλήσουν γιὰ τὸ τέλος τῆς ἱστορίας. Ἡ ἐπίσημη Τουρκία, ὁ εἰσβολέας τοῦ 1974, προβαίνει προκλητικὰ σὲ ἀντικείμενες στὸ διεθνὲς δίκαιον ἐνέργειες στὸν θαλάσσιον χῶρον τῆς πολὺπαθῆς Κύπρου. Γιὰ ἐκείνους ποὺ πίστεψαν καὶ πιστεύουν εἰλικρινὰ στὴν ἐλληνοτουρκικὴ φιλίαν, ὅλα αὐτὰ εἶναι κακὰ σημάδια. Ἐπιβεβαιώνουν τὴν πεποίθησιν πῶς αὐτὴ ἡ φιλία,

τὴν ὁποία ἐπεδίωξε καλοπροαίρετα ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, δὲν μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ σὲ μύθους σὰν ἐκεῖνον τῆς κοινῆς καταγωγῆς Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, μὰ στὸ πιστεύω ἐκεῖνου τοῦ Τούρκου ἀγᾶ τοῦ συγκλονιστικοῦ μυθιστορήματος τοῦ Νίκου Καζαντζάκη Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται, ποὺ λέει στὸν Ἑλληνα καπετὰν Φουρτούνα: «Ἄν ὁ Μουχαμέτης μας κι ὁ Χριστὸς σας ἔπιναν ρακὴ καὶ σκουντροῦσαν ὅπως ἐμεῖς οἱ δυό, καπετάνιο, θὰ γίνονταν φίλοι γκαρδιακοί· δὲ θὰ ἔλεγε νὰ βγάλει ὁ ἕνας τὰ μάτια τοῦ ἄλλου... Μὰ δὲν ἔπιναν, καὶ κύλησαν τὸν κόσμον στὰ αἵματα...»

Καθὼς ἐτόνισα εὐθὺς ἐξαρχῆς, ἡ τετραετία 1928-1932 ἀνήκει στὶς πιὸ ἀξιόλογες τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας. Ἡδη γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἡ ἱστορικὴ ἀξιολόγησή της δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἐξαντλητικὴ στὸ πλαίσιο μιᾶς ὁμιλίας. Ἄς σημειωθεῖ ὥστόσο σύντομα καὶ τὸ ἐξῆς: Μολονότι ἡ κωδικοποίηση τοῦ ἀστικοῦ δικαίου δὲν πραγματοποιήθηκε νομοτυπικὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ βενιζελισμοῦ, ἡ σχετικὴ προεργασία, ποὺ ἔγινε τότε, ὑπῆρξε ἀξιόλογη. Εἶχαν προηγηθεῖ καὶ ἄλλες προσπάθειες, στὶς ὁποῖες ἀναφέρθηκε, γιὰ παράδειγμα, ὁ ἀξέχαστος Παναγιώτης Ι. Ζέπος (1908-1985) στὸν ἐναρκτήριο λόγο του στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας τὸ 1954. Ὅμως ἐκεῖνη ἡ διαδικασία, ἡ ὁποία δρομολογήθηκε τὸ 1930 ἐπὶ πρωθυπουργίας Βενιζέλου, ἀποτέλεσε τὴ θεμελιακὴ ἀφετηρία τῆς δημιουργίας τοῦ κώδικα ὁ ὁποῖος τελικὰ ἴσχυσε. Τὰ θεμέλια τῆς διαδικασίας ἔθεσε ὁ νόμος 4680 τοῦ 1930. Αὐτὸς προέβλεψε τὴ σύσταση δύο ἐπιτροπῶν, πενταμελοῦς συντακτικῆς καὶ πολυμελοῦς ἀναθεωρητικῆς. Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἀνέπτυξε στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς ἀξιοθαύμαστη δραστηριότητα. Προφανῶς ἤθελε νὰ συνδέσει τὴ δημιουργία τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα μὲ τὸ ὄνομά του. Στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς ἀνέκυψε, γιὰ παράδειγμα, καὶ τὸ ἐρώτημα ἂν πρέπει νὰ περιληφθεῖ στὸν νέο Ἀστικὸ Κώδικα μιὰ διάταξη ὅπως ἐκεῖνη τοῦ ἄρθρου 1 παρ. 2 τοῦ ἐλβετικοῦ Zivilgesetzbuch τῆς 10ης Δεκεμβρίου 1907, ποὺ τέθηκε σὲ ἰσχὺ τὴν 1η Ἰανουαρίου 1912. Ἡ διάταξη αὕτη ὀρίζει πὼς σὲ περίπτωσι κενοῦ δικαίου (μὴ ρύθμισης σὲ γραπτὸ ἢ ἐθιμικὸ δίκαιο) ὁ δικαστὴς ἀποφασίζει «σύμφωνα μὲ τὸν κανόνα τὸν ὁποῖο θὰ ἔθετε ὡς νομοθέτης». Ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τῆς 17ης καὶ 20ης Δεκεμβρίου 1930 προκύπτει πὼς ὁ Βενιζέλος προσπάθησε νὰ πετύχει τὴν πλήρη υἱοθέτηση μιᾶς τέτοιας διάταξης, ἀλλὰ προσέκρουσε σὲ σφοδρὴ ἀντίδραση συντηρητικῶν νομομαθῶν. Ὁ Νίκος Ἀλιβιζάτος

ἀποδίδει τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, ὅταν χαρακτηρίζει τὴ θέση τοῦ Βενιζέλου μ' ἐνθουσιασμό εἰκονοκλαστική.

Στὴ συνεδρίαση τῆς Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς 12ης Ἰανουαρίου 1931 στὸ πλαίσιο συζήτησης γιὰ τὴ νομιμοποίηση ἐξωγάμων τέκνων ὁ Βενιζέλος δήλωσε: «... Ἐγὼ εἶμαι μᾶλλον ἀριστερός. Ἀλλὰ καὶ σᾶς λέγω ὅτι δὲν ἤμπορῶ νὰ ἀκολουθήσω εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν τοὺς ἀριστεροὺς...» Ἡ δήλωση αὐτὴ τοῦ Βενιζέλου ἔδωσε μαζὶ μ' ἄλλα τροφὴ σ' ἐκείνους ποὺ, μὲ βάση τίς ἀναμφίβολα ὅχι λίγες ἀντινομίες του, τὸν εἶδαν σφαλερὰ κι ἄδικα ὡς ἄνθρωπο καὶ πολιτικὸ χωρὶς ὅποιοσδήποτε ἀρχές. Ἐδῶ παίζουν ἀρνητικὸ ρόλο μονόχωνοι ἀλληλοσυγκρουόμενοι χαρακτηρισμοί, ποὺ κά- νουν ἐντύπωση στὸ πολὺ κοινό. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ὁ ἀφορισμὸς ἐνὸς γηραιοῦ ὁμιλητῆ στὴν Ἀργὼ τοῦ Γιώργου Θεοδοτᾶ (1905-1966) πὼς ὁ Βενιζέλος ὑπῆρξε «βασιλικὸς ὡς τὸ 1926 καὶ κατόπιν δημοκρατι- κός, καθαρειουσιάνος στὰ 1910 καὶ δημοτικιστὴς στὰ 1920, φιλελεύθερος πατριώτης στὰ 1912, ἱμπεριαλιστὴς στὰ 1920, μετὰ τὸν πόλεμο θερμὸς εἰρηνιστὴς καὶ διεθνιστὴς, κατὰ καιροὺς ὀπαδὸς τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας καὶ αὐταρχικός, συντηρητικὸς καὶ ριζοσπάστης, δεξιὸς καὶ ἀριστερός». Ὁ ἀφο- ρισμὸς αὐτὸς στὴν Ἀργὼ καὶ παρόμοιοι μονόχωνοι ἀλληλοσυγκρουόμενοι χαρακτηρισμοὶ ἐξοστρακίζουν ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία τὸν παράγοντα τῶν κοινωνικοοικονομικῶν καὶ πολιτικῶν συνθηκῶν. Ὅταν ὁ Βενιζέλος αὐτο- χαρακτηριζόταν τὸ 1931 «μᾶλλον ἀριστερός», ἀναθυμῶταν μέσα του, χωρὶς νὰ τὸ πεῖ, τὴν κρητικὴ του περίοδο. Τὴν περίοδο ἐκείνη κινητήρια δύναμη τοῦ βενιζελισμοῦ ἦταν οἱ λεγόμενοι Ξυπόλυτοι, οἱ οἰκονομικὰ ἀσθενεῖς, οἱ ὅποιοι ἀντιτάσσονταν στοὺς λεγόμενους Καραβανάδες, τοὺς πλούσιους, τοὺς ἄρχοντες, τοὺς μεγαλοκτηματίες. Ὅπως ἐκθέτω ἀναλυτικὰ στὸ βιβλί- ο μου γιὰ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν πολυτάραχη ἐποχὴ του, τότε, γιὰ παράδειγ- μα, στὸ ὁροπέδιο Λασιθίου Κρήτης ἡ ἀγροτιὰ ἀκολούθησε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸν Βενιζέλο. Οἱ βενιζελικοί, ἀνάμεσά τους κι ὁ Νικόλαος Γ. Τζεριμῆς, χρησιμοποιοῦσαν μὲ πεισματικὴ περηφάνια τὸν χαρακτηρισμὸ Ξυπόλυτοι. Ὁ Βενιζέλος, κατὰ τὴν ἀντίθεσή του μὲ τὸν πρίγκιπα Γεώργιο, εἶχε μαζὶ του ἀπὸ ὀρισμένο χρονικὸ σημεῖο κι ὕστερα ὅχι μόνον ἀστικὸ κόσμο (ἀστικὸ μὲ τὴ διττὴ σημασία τῆς λέξης, δηλαδὴ τόσο τὴ δημογραφικὴ, ὅσο καὶ τὴν κοινωνιολογικὴ), ἀλλὰ καὶ μεγάλο μέρος τῆς ἀγροτιᾶς. Ὅχι σπάνια τοῦτο παραγνωρίζεται. Ὑπερτονίζεται ἡ ἀστικοποίηση. Κι ὁ ὑπερτονισμὸς αὐτὸς συνυφαίνεται σὲ πολλὰς περιπτώσεις μὲ ἀνακάτωμα τῶν δύο ἐννοιολογικῶν

σημασιῶν τοῦ ὄρου αὐτοῦ. Οὐσιαστικά στὴν Κρήτη ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δὲν ὑπῆρχε βιομηχανία. Κάποιες ἐπιχειρήσεις ἐλαιουργίας καὶ σαπωνοποιίας ἀποτελοῦσαν τὴν ἐξάιρεση. Κατὰ τὴν εὐστοχη ἐπισήμανση τῆς Κάλλιας Καλλιτάκη Μερτικοπούλου, «οἱ κύριοι τομεῖς τῆς κρητικῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ἦταν ἡ γεωργία, τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ βιοτεχνικὴ μεταποίηση».

Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος δὲν ἦταν, ὅπως τὸν θέλει ὁ ἰδιαιτέρος γραμματέας του κατὰ τὴν τετραετία 1928-1932 Στέφανος Ι. Στεφάνου (1905-1988), ἓνας «ἄτυπος, ἀλλὰ ἀληθινὸς σοσιαλιστής». Κατὰ τὴν τετραετία γιὰ τὴν ὁποία ὁ λόγος, προσπάθησε στὸ πλαίσιο τοῦ ὑφισταμένου κοινωνικο-οικονομικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖο συνήθως ἀποκαλεῖται ἀστικό, νὰ κάνει ὁρισμένες κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις. Αὐτὲς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲν ξεπερνοῦσαν τὰ ὅρια μέτρων τὰ ὁποῖα συνθέτουν ὅ,τι ὀνομάζεται συχνὰ κράτος κοινωνικῆς εὐημερίας (Wohlfahrtsstaat). Μὲ ὁρισμένη ἔννοια αὐτὲς οἱ μεταρρυθμίσεις συνιστοῦσαν συνέχεια ἐκείνων τῆς προηγούμενης βενιζελικῆς περιόδου, π.χ. στὸ ἐργατικὸ δίκαιο. Ἦδη ἐκεῖνες δὲν ἦσαν ἀρκετὰ ἰσχυρές, ὥστε νὰ δώσουν στὸν ἐκσυγχρονισμό γερά θεμέλια. Αὐτὸ ἰσχύει ἀκόμα περισσότερο γιὰ τὶς μεταρρυθμίσεις τῆς περιόδου 1928-1932 λόγῳ τῆς φανερῆς ἐξασθένησης τῆς κοινωνικοπολιτικῆς δυναμικῆς τοῦ βενιζελισμοῦ. Δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ τόπος γιὰ τὴν ἐνασχόληση μὲ τὰ σημειωθέντα οἰκονομικὰ σκάνδαλα καὶ τὴν ταυτόχρονα σημειωθείσα σκανδαλοθηρία. Στὸ πλαίσιο τῆς ἐδῶ ἀνάλυσης προέχει ἡ διεισδυση στὴ θεματικὴ τῆς ἀστικῆς μεταρρύθμισης, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται συχνὰ λόγος. Οἱ σχετικὲς ἀναπτύξεις στὸν προφορικὸ καὶ γραπτὸ λόγο τοποθετοῦν τὸν ἀκροατὴ καὶ ἀναγνώστη συχνὰ μπροστὰ σ' ἓνα σταυροδρόμι. Ἡ μία ἄκρη τῆς διχάλας ὁδηγεῖ σὲ μομφή. Ἡ ἄλλη σὲ ἔπαινο. Ὁ ἀκροατὴς ἢ ἀναγνώστης ὁδηγεῖται σὲ μομφὴ ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία ἐκείνου τοῦ εἴδους ποὺ νομίζει πῶς εἶναι αὐθεντικὰ μαρξιστικὴ, ὅταν ἐπικρίνει τὸν Βενιζέλο μὲ ἀναντίστοιχα ἰδεολογικοπολιτικὰ μέτρα. Ἐνῶ στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἱστοριογραφίας γίνεται λόγος γιὰ ἀστικό μετασχηματισμό, ὁ Βενιζέλος ἐπικρίνεται, γιατί δὲν ἐφάρμοσε ἓνα ριζοσπαστικὸ κοινωνικὸ πρόγραμμα, πού, ἂν ἀκολουθῆσει κανεῖς τὸ σκεπτικὸ τῶν ἐπικριτῶν, θὰ ἔπρεπε νὰ ξεπεράσει τὰ συμφέροντα καὶ τοὺς στόχους τῆς—ὄχι δὲ καὶ τόσο ἰσχυρῆς—ἀστικῆς τάξης. Ὁ ἀκροατὴς ἢ ἀναγνώστης ὁδηγεῖται σὲ ἔπαινο ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἱστοριογραφία, ἡ ὁποία, καίτοι μὴ μαρξιστικὴ ἢ ἐκδηλὰ μαρξιστικὴ, συνδυάζει τὰ περὶ ἀστικοῦ μετασχηματισμοῦ ἢ περὶ ἀστικῶν μεταρρυθμίσεων μὲ θετικότετη ἀποτίμηση τῆς προσφορᾶς

τοῦ Βενιζέλου. Ἡ διχάλα καὶ στὶς δύο ἄκρες τῆς ἔχει ἐν πολλοῖς νὰ κάνει μὲ μεθοδολογικὲς ἀδυναμίες, τὶς ὁποῖες ἔχω ἐπισημάνει σὲ πολλὰ γραπτὰ μου (π.χ. στὰ δύο βιβλία μου γιὰ τὸν μαρξισμό).

Μιὰ νηφάλια προσέγγιση τῶν ἐλληνικῶν ἐξελιζέων δείχνει πὼς ὅ,τι (μὲ ρητὴ ἢ σιωπηρὴ ἀναφορὰ στὴν κοινωνικοοικονομικὴ ἱστορία τῶν κεφαλαιοκρατικῶν προχωρημένων δυτικῶν χωρῶν) ὀνομάζεται ἀστικός μετασχηματισμὸς ἐνεῖχε καὶ ἐνέχει χαρακτηριστικὰ τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦν σοβαρότατες διαφοροποιήσεις κατὰ τὴ χρήση αὐτῆς τῆς ἔκφρασης. Σημειῶνω μίαν ἀπὸ τὶς πιὸ καίριες: μὴ οἰκοδόμησις μιᾶς ἰσχυρῆς ἐγγῶριας βιομηχανίας. Ἄν τὴν τετραετία αὐτὴ εἶχαν μπεῖ σὲ μακροπρόθεσμη προοπτικὴ τόσο γερὰ θεμέλια γιὰ τὴν ἐκβιομηχάνισις τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας ὅσο νομίζουν μερικοὶ συγγραφεῖς, τότε δὲν θὰ ἐξῆρε, γιὰ παράδειγμα, ὁ ἀείμνηστος Ξενοφῶν Ζολώτας (1904-2004) εἴκοσι χρόνια ἀργότερα τὴν ἀνάγκη «συστηματικῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν φυσικῶν πόρων». Κι ἂν δὲν εἶχε «ξεθωριάσει» ἡ συζήτηση γιὰ τὴν ἀπαραίτητη ἐκβιομηχάνισις (μιὰ συζήτηση στὴν ὁποία εἶχαν πάρει μέρος ἐκπρόσωποι διαφόρων πολιτικῶν τάσεων ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμον), θὰ εἶχε συνειδητοποιηθεῖ ἐγκαίρως ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπέρβασης τοῦ χάσματος ἀνάμεσα στὴ «μητρόπολη» καὶ τὴν «περιφέρεια» στὴ σημερινὴ Εὐρώπη. Χρησιμοποίησα πιὸ πρὶν τὴν ἔκφραση «σὲ μακροπρόθεσμη προοπτικὴ». Ὑπονοῶ μ' αὐτὸ πὼς ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς τετραετίας ἦταν ἐγκλωβισμένη στὶς δυσχερεῖς συνθῆκες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Εἶναι ἀσφαλῶς ἓνα σοβαρὸ ἐλαφρυντικό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ δὲν πρέπει νὰ παραγνωρισθεῖ καὶ τὸ ὅτι οἱ ριζοσπαστικὲς μεταρρυθμίσεις συχνὰ γίνονται *sub specie aeternitatis*. Μὰ τὸ πιὸ σοβαρό: Γιατί αὐτὸς ὁ ἐγκλωβισμὸς στὸ ἐπίθετο ἀστικός; Σ' ἓνα ἐπίθετο ἄλλωστε πού, καθὼς δείχνει μιὰ συνομιλία τοῦ ἴδιου τοῦ Βενιζέλου μὲ τὸν Γεώργιο Βεντήρη (1890-1954) τὸ 1935 σ' ἓνα ξενοδοχεῖο τῆς Νορμανδίας, ἐνοχλοῦσε τὸν πρῶτο; Ὁ γνήσιος φιλελευθερισμὸς δὲν εἶναι βέβαια ταξικός. Ἀσφαλῶς ὁ βενιζελισμὸς συνυφάνθηκε σὲ σημαντικὸ βαθμὸ μὲ ἐπιδιώξεις τῆς ἐλληνικῆς ἀστικῆς τάξης. Ὅμως ἀναμφίβολο εἶναι ἐπίσης πὼς, ἰδιαίτερα τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ βενιζελισμὸς εἶχε ἀκόμη μιὰν ὄχι ἀσήμαντη κοινωνικοπολιτικὴ δυναμική, ἦταν ἐνταγμένοι στὴν παράταξή του καὶ σοσιαλιστὲς διανοούμενοι. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ δὲν εἶναι τυχαῖο πὼς ὁ Γεώργιος Σκληρὸς (Γεώργιος Κωνσταντινίδης) (1878-1919), ὁ μαρξιστὴς διανοητής, πού συνέβαλε πάρα πολὺ στὴ διάδοση σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν στὴν

Ἑλλάδα, ἔγινε διάπυρος βενιζελικός. Μιλώντας γιὰ τὴν ἀνορθωτικὴ περίοδο (1909-1915), χαρακτήρισε τὸν Κρητικὸ πολιτικὸ ἕναν «φωτισμένο, προοδευτικὸ, δημιουργικὸ ἀστὸ πολιτικὸ», ποὺ «ἐξετέλεσε καλὰ τὴν ἀποστολὴ τὴν ὁποία ἡ ἱστορία ἔθεσε μπροστά του». Ὁ Σκληρός, ποὺ ἀντίθετα πρὸς τὸν Γιάν[ν]η Κορδάτο (1891-1961) δὲν ὑπερτόνισε τὸν ρόλο τῆς ἀστικῆς τάξης, συνόψισε τὴ φιλοβενιζελικὴ ἄποψή του μὲ μιὰ —χτυπητὴ κι ἀπόλυτη, σχεδὸν πεισματικὴ— διακηρύξη: «Ένας συνεπὴς μαρξιστὴς στὴν Ἑλλάδα πρέπει νὰ εἶναι βενιζελικός».

Κατὰ τὴν προσέγγιση τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι ἀπαιτοῦνται λεπτές διαφοροποιήσεις. Οἱ ἐγκλωβισμοὶ σὲ ἀπόλυτους χαρακτηρισμοὺς δὲν ὀδηγοῦν στὸ ζητούμενο, δηλαδὴ στὴ διείσδυση στὴν ἱστορικὴ ροὴ χωρὶς διόπτρες αὐτοῦ ἢ ἐκείνου τοῦ χρώματος. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια βλαβερός εἶναι κι ὁ ἐγκλωβισμὸς στὸ ἐπίθετο ἀστικός, τὸ ὁποῖο ἀσφαλῶς εἶναι ἀναγκαῖο, ὅταν χρησιμοποιεῖται τεκμηριωμένα μὲ βάση τὰ συγκεκριμένα δεδομένα, τὸ ὁποῖο ὅμως ὀδηγεῖ σὲ πλάνες, ὅταν αὐτὴ ἡ τεκμηρίωση λείπει. Ἀστικός ἐκσυγχρονισμός, ἀστικὴ δημοκρατία, ἀστικὸ κράτος, ἀστικοποίηση, ἀστισμός. Αὐτὲς καὶ οἱ συναφεῖς λέξεις χρειάζονται κάθε φορὰ ἐξειδίκευση, ἤδη λόγῳ τῆς διττῆς σημασίας τῆς λέξης ἀστός, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται τόσο γιὰ τὸν κάτοικο τῆς πόλης, ὅσο καὶ γιὰ τὸν ἀνήκοντα στὴν ἀστικὴ τάξη· κι ἔχομε ἐπίσης τὰ ἀστικά δικαιώματα, τὸ ἀστικὸ δίκαιο, τὸν Ἀστικὸ Κώδικα. Μεγάλο πεδίο ἐξηγήσεων καὶ παρεξηγήσεων. Ἦταν ἀστός ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ὅπως τὸν ἤθελε ὁ μαρξιστὴς βενιζελικός Σκληρός; Ἄν πάρουμε ὑπόψη τίς τότε συνθῆκες στὴν Κρήτη, καταλήγουμε στὸ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1910 ἦταν καὶ δὲν ἦταν ἀστός. Ὅμως κιόλας κατὰ τὴν κρητικὴ φάση τῆς πορείας του ἀρεσκοῦταν στὸ στάτους τοῦ, ὅπως τὸ ἐξέφρασε ὁ Παντελὴς Πρεβελάκης (1909-1986), «ξωμερίτη» μὲ τὰ «φράγκικα ροῦχα». Διαβάζεις τὴν περιγραφὴ τοῦ Σπύρου Μελά στὸ βιβλίο Ὁ γιὸς τοῦ Ψηλορείτη γιὰ μιὰν ἐπίσκεψη τοῦ Βενιζέλου στὸ σπίτι τῆς Βούλῃς Λοπρέστη, τῆς ἀδελφῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαναστασίου (1876-1936), κι ἀναρωτιέσαι μήπως ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ὁ φραγκοφορεμένος Κρητικὸς ἔνιωθε λιγότερο ἀστός ἀπ' ὅ,τι ὁ Παπαναστασίου κι ὁ κύκλος του. Κι αὐτὸ μολονότι ἀπὸ ἰδεολογικοπολιτικὴ ἄποψη τὰ πράγματα ἦταν βέβαια σὲ σημαντικὸ μέτρο διαφορετικά, ἀφοῦ ἡ αὐτοσυνειδησία τῶν λεγόμενων Κοινωνιολόγων ἦταν κοινωνιστικὴ. «Σὰν νὰ μὴν εἶχε πάρει τὸν ἀέρα τοῦ κόσμου», ἔγραψε ὁ Μελάς γιὰ τὸν Βενιζέλο ἐκείνης τῆς ἐποχῆς.

Στὸ διάβα τοῦ χρόνου αὐτὸ φυσικὰ ἄλλαξε. Ἐπαιξε σὲ τοῦτο κάποιο ρόλο κι ὁ πλούσιος γάμος του – στοιχεῖο, ὥστόσο, ποὺ δὲν ἐπιτρέπεται οὔτε νὰ ὑπερτονιστεῖ, οὔτε νὰ ὑποβαθμιστεῖ. Ποιὸς ἀνήκει, ἀλήθεια, στὴν ἀστική τάξη καὶ ποιὸς ὄχι; Πῶς ὁριοθετεῖται ἡ ἀστική τάξη, γιὰ τὴν ὁποία γίνε-ται συχνὰ λόγος χωρὶς τὶς ἀναγκαῖες ἐξειδικεύσεις; Πόσο δύσκολη εἶναι ἡ ἀπάντηση σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα δείχνουν οἱ μεθοδολογικὲς παρατηρήσεις ποὺ ἔκανε ὁ Ernest Labrousse τὸ 1955 σ' ἓνα συνέδριο στὴ Φλωρεντία. Εἶπε πῶς δὲν θὰ ἦταν ποτὲ δυνατὴ μιὰ συμφωνία γιὰ τὸν ὁρισμὸ τοῦ ἀστοῦ. Καὶ προέτρεψε νὰ προωθηθεῖ ἡ διείσδυση στὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα. Μιὰ διείσδυση ποὺ δὲν ἔγινε, ὅσο κι ἂν φανεῖ παράδοξο, οὔτε ἀπὸ τὸν κήρυκα τῆς πάλης τῶν τάξεων Karl Marx καὶ τὸν σύντροφό του Friedrich Engels. Στὸν τρίτο τόμο τοῦ *Κεφαλαίου*, τὸ πεντηκοστὸ δεύτερο κεφάλαιο ἔχει τὸν τίτλο «Οἱ τάξεις». Ὡστόσο αὐτὸ τὸ κεφάλαιο δὲν μπόρεσε νὰ τὸ τελειώσει ὁ Marx. Δὲν μποροῦμε φυσικὰ νὰ ποῦμε μὲ σιγουριά ποῦ θὰ κατέληγε ὁ Marx, ἂν τέλειωνε τοὺς συλλογισμούς του. Ὅμως, ὅπως ὑποθέτουν κάποιοι μελετητές, μᾶλλον θὰ ἔφτανε στὸ συμπέρασμα πῶς γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς κοινωνικῆς τάξης δὲν ἀρκεῖ τὸ ἀντικειμενικὸ στοιχεῖο (τὸ κέρδος τῶν κεφαλαιούχων), ἀλλὰ χρειάζεται κι ἓνα ὑποκειμενικό: ἡ ταξικὴ συνείδηση.

Στὸ πλαίσιο τῆς ἐδῶ ἀνάλυσης ὁ προβληματισμὸς τοῦ Marx μπρο-στὰ στὴν πολυπλοκότητα τοῦ φαινομένου τεκμηριώνει τὴν ἀναγκαιότητα ἀπόρριψης ἐκείνων τῶν στερεοτύπων ποὺ σφραγίζουν σὲ ὄχι ἀσήμαντο μέτρο ἀρκετὲς προσεγγίσεις τῆς τετραετίας 1928-1932. Ὅχι σπάνια γί-νεται λόγος γιὰ ἀστικές μεταρρυθμίσεις τοῦ βενιζελισμοῦ μὲ τὴν ἔννοια θετικῆς ἀποτίμησης, ἐνῶ οἱ συγγραφεῖς ποὺ κάνουν τοὺς σχετικὸς χαρα-κτηρισμούς δὲν εἶναι πάντα ἐκδηλὰ θιασῶτες τῆς ἀστικῆς ιδεολογίας (κά-ποιοι μάλιστα εἶναι σαφῶς ἐπικριτὲς της). Τὸ «ἀντάμωμα» τοῦτο ἀστῶν καὶ μὴ ἀστῶν, συντηρητικῶν (μὲ καὶ δίχως εἰσαγωγικά) καὶ προοδευτι-κῶν (μὲ καὶ δίχως εἰσαγωγικά), λιμπεραλιστῶν καὶ σοσιαλιστῶν, ἀκόμα καὶ ἀντικομμουνιστῶν καὶ μαρξιστῶν, τὸ βοηθάει κοντὰ στ' ἄλλα ἡ θετικὴ ἀποτίμηση τοῦ ὅρου μεταρρύθμιση. Στὸ πλαίσιο μιᾶς τέτοιας ἀποτίμησης ἡ μεταρρύθμιση θεωρεῖται *per se* καλὴ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν εἶναι στὴν πραγματικότητα ὀρθὴ καὶ χρήσιμη ἢ ὄχι. Ἐδῶ μοῦ ἔρχονται στὸν νοῦ μερι-κὲς σκέψεις τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου (1899-1987) στὸ βιβλίο του *Αφο-ρισμοὶ καὶ διαλογισμοί*. Ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ ἐπισήμανση δὲν πρέπει νὰ ἀπολυτοποιηθεῖ, ἀληθεύει πραγματικὰ πῶς ὄχι λίγες ἱστοριογραφικὲς

αναπτύξεις για τις βενιζελικές αστικές μεταρρυθμίσεις βασίζονται σε έναν υποβόσκοντα ανθρωπολογικό θαυμασμό οφειλόμενο στη σαγήνη της μονοδιάστατα, με θετικό περιεχόμενο, έννοιας λέξης μεταρρύθμιση. Το ίδιο γίνεται όχι σπάνια και με το συνοδεύον τη λέξη μεταρρύθμιση επίθετο αστική. Σε πολλές περιπτώσεις δηλαδή χρησιμοποιείται το επίθετο χωρίς την αναγκαία μεθοδολογική (και γενικότερα λογική) προεργασία. Τι έννοια; Μια μεταρρύθμιση της αστικής τάξης; Μια μεταρρύθμιση με στόχο την εγκαθίδρυση ή έδραϊωση του αστικού καθεστώτος; Μια μεταρρύθμιση κατά περιεχόμενο αντιβαίνουσα σε κοινωνιστικές αντιλήψεις;

Ότι ο Έλευθέριος Βενιζέλος υπήρξε μια πολύ σημαντική πολιτική φυσιογνωμία συνιστά πια κοινοτοπία. Όπως τονίζω όμως στις αναπτύξεις μου γι' αυτόν και την εποχή του, καλό θα ήταν ν' αποτελέσει κάποτε κοινό τόπο κι η μη προσωποκεντρική αποτίμηση της συμβολής του. Να επικρατήσουν δηλαδή τα λόγια που αποδίδονται στον Μακρυγιάννη, σύμφωνα με τα όποια η ιστορία είναι γενική, του καθενός «και έργο των αγώνων του μικρότερου και αδύνατου». Βάλανε, κατά την εποχή με την οποία είχε να κάνει η όμιλία μου, «όλοι τις πλάτες, όχι ένας». Έβαλε τις πλάτες του κι ο Νικόλαος Γ. Τζερμιᾶς, που με «ξενάγησε» σ' αρκετά μέρη του βιβλίου μου *Ο Έλευθέριος Βενιζέλος και η πολυτάραχη εποχή του, Διαλογισμοί με πυξίδα την νηφαλιότητα*. Του αξίζει ένα μεγάλο εύχαριστώ από το βάθος της καρδιάς. Εκλεισε για πάντα τα μάτια του τον Αύγουστο του 1975. Στην κηδεία του, στα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και στη Βουλή αποτιμήθηκε η προσφορά του από το σύνολο του πολιτικού κόσμου ή, για να μην παραπονεθούν οι αγαπώντες τα στερεότυπα, από δεξιές, κεντρώες και αριστερές φωνές. Από όσα γράφτηκαν και ειπώθηκαν, ἄς σημειωθεί μόνο ένα απόσπασμα από την όμιλία του Νικ. Αλαβάνου στη Βουλή: «Ο Νικόλαος Τζερμιᾶς πέθανε ὄρθιος, ὅπως ὄρθιος στάθηκε εἰς τὸ διάβα τῆς ζωῆς του... Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς γερμανικῆς κατοχῆς μαζί με ἄλλες διαπρεπεῖς ἑλληνικὲς προσωπικότητες ἀνέπτυξε σπουδαίαν ἀντίστασιν. Ἀλλὰ δὲν θὰ λησμονήσῃ κανεὶς —καὶ νομίζω ὅτι ὅλα τὰ μέλη τῆς Βουλῆς διατελοῦν ἐν γνώσει— τὴν δρᾶσιν τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξε κατὰ τὰ χρόνια τῆς ἐπταετίας. Ὑπῆρξεν ἀγέρωχος, ὑπῆρξεν ὑπερήφανος, ὑπῆρξε θαρραλέος καὶ παντοῦ εἰς τοὺς δρόμους, εἰς τὰ καφενεῖα, εἰς τὰς συγκεντρώσεις διεκήρυξε τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τὸ πραξικόπημα». Κλείνω τὴν ὁμιλία μου μ' αὐτὰ τὰ λόγια γιὰ τὸν Νικόλαο Γ. Τζερμιᾶ ὅχι μόνο με τὴν ἔννοια φόρου τιμῆς πρὸς

τὸν πατέρα μου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν λόγο ὅτι ὑπῆρξε κι αὐτός, ὅπως τόσοι καὶ τόσοι ἄλλοι, μάρτυρας μὲ τῇ διττῇ σημασίᾳ τῆς λέξεως.

Μιὰ ζωὴ ταλανίστηκε, ὅπως ὁλόκληρος ὁ ἐλληνικὸς λαός, ἀπὸ τραυματικὲς ἐμπειρίες λόγῳ μὴ ἐκπλήρωσης ὁραμάτων. Ἦταν –σὲ χτυπητὴ διατύπωση– βενιζελικὸς στὰ ἐθνικὰ θέματα καὶ παπαναστασιακὸς στὰ κοινωνικοπολιτικά. Ἦθελε μιὰν Ἑλλάδα στὴν ὁποία ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ δημοκρατία θὰ ἦταν γιὰ πάντα γερά δομημένες στὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη. Οὐτοπία; Ὁχι. Ἡ δημιουργία μιᾶς ἀνθρωπινῆς κοινωνίας δὲν εἶναι οὐτοπία. Εἶναι ἓνα καίριο ζητούμενο, ποὺ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ. Μὲ σκληρὸ ἀγῶνα. Καὶ μὲ βᾶση τὰ πικρὰ διδάγματα τῆς ἱστορίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ: Ἡ ὁμιλία τῆς 18ης Νοεμβρίου 2014 βασίστηκε κυρίως στὸ ἐξῆς ἔργο τοῦ ὁμιλητῆ: ΠΑΥΛΟΣ Ν. ΤΖΕΡΜΙΑΣ, *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ἡ πολυτάραχη ἐποχὴ του, Διαλογισμοὶ μὲ πυξίδα τὴν νηφαλιότητα*, ἐκδ. Ἰ. Σιδέρης, Ἀθήνα 2014. Ἰδιαίτερα οἱ σελίδες 479-647 τοῦ συγγραφικοῦ αὐτοῦ ἔργου περιέχουν ἐκτενεῖς ἀναπτύξεις γιὰ τὴν τετραετία 1928-1932. Στὸ πλαίσιο τῶν σχετικῶν ἀναπτύξεων γίνεται καὶ ἐξειδικευμένη ἀναφορὰ στὴ βιβλιογραφία ἡ ὁποία χρησιμοποιήθηκε. Οἱ ἐνδιαφερόμενοι βρίσκουν στὸ τέλος τοῦ βιβλίου (σ. 649-669) καὶ περαιτέρω ἐλληνόγλωσση καὶ ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Κατὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του γιὰ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του ὁ ὁμιλητὴς τῆς 18ης Νοεμβρίου 2014 στηρίχτηκε μεταξὺ ἄλλων στὰ κατάλοιπα τοῦ πατέρα του, Νικολάου Γ. Τζερμιᾶ (1887-1975), ὁ ὁποῖος πολιτεύθηκε στὸν πολὺπτυχο χώρο τοῦ βενιζελισμοῦ, χωρὶς νὰ ἐμπλακεῖ στὰ δεινὰ τῆς μισαλλοδοξίας. Κατὰ τὴν περίοδο 1928-1932 ὁ Νικόλαος Γ. Τζερμιᾶς ἦταν βουλευτὴς.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2014

Ο ΠΛΑΤΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΗΘΙΚΗΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ὁ Ἀθηναῖος εὐπατρίδης καὶ εὐμητρίδης Ἀριστοκλῆς τοῦ Ἀρίστωνος, ἐκ πατρὸς ἀπόγονος τοῦ Κόδρου, τελευταίου βασιλέως τῶν Ἀθηναίων, ἐκ μητρὸς τοῦ Δρωπίδου, ἀδελφοῦ τοῦ Σόλωνος, ἐνὸς τῶν Ἑπτὰ Σοφῶν τῆς Ἑλλάδος, καθιερωμένος στὴν Ἱστορία ὡς κορυφαῖος λειτουργὸς τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ μὲ τὸ ἐνδοξο προσωπικὸ Πλάτων, ἔκγονο τῆς θητείας του, καὶ μὲ ἄκρα ἐπιτυχία, στὸν ἀθλητισμὸ –ὕπῃρξε Νεμεονίκης–, εἶχε φυσικὸ προικισμὸ ἔξοχο γιὰ τὰ ἔργα τοῦ πνεύματος. Ἐφηβος καὶ νέος ἐπιδόθηκε στὴ μουσική, στὴ ζωγραφική, στὴν ποίηση προπάντων, γράφοντας διθυράμβους καὶ τραγωδίες. Διδάχθηκε ἀπὸ 18 ἐτῶν φιλοσοφία μὲ δάσκαλο τὸν ὀπαδὸ τοῦ Ἡρακλείτου Κρατύλο.

Ἡ συνάντησή του, ὅμως, σὲ ἡλικία εἴκοσι ἐτῶν περίπου, μὲ τὸν δαιμόνιον ἄνδρα τῶν Ἀθηναίων Σωκράτη καθόρισε ἀποφασιστικὰ τὴν ἀφοσίωσή του καὶ μὲ τρόπο κατ' ἐξοχὴν γόνιμο στὴ φιλοσοφία, ὥστε νὰ ἐπιβληθεῖ ὡς ὁ ὑπατος φιλόσοφος στὴν Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας.

Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνος στὴ φιλοσοφία εἶναι δυσεπρόπτευτη. Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ μιὰ πτυχή τοῦ ἔργου του, ὅπου ἐμφανίζεται ὄχι ὡς ὁ κλασσικὸς φιλόσοφος, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς διδάσκαλος ἠθικῆς μὲ τὸ κύρος ἐξ ἄλλου καὶ μὲ τὰ πνευματικὰ ἐφόδιά του ὡς ὑπατου φιλοσόφου.

Καὶ ἂς ἀποσαφηνίσουμε, τί σημαίνεται μὲ τὸν ὅρο ἠθική.

Ὁ Ξενοκράτης, δεύτερος διάδοχος τοῦ Πλάτωνος στὴ σχολαρχία τῆς Ἀκαδημίας, εἶχε τὴν πρωτοβουλία νὰ διαιρέσει τὴ φιλοσοφία σὲ λογική,

ἠθική, φυσική. Ἐκτοτε διάσημοι φιλόσοφοι διακόνησαν τὴν ἠθική, ὡς κλάδο τῆς φιλοσοφίας, πνευματικὸ ἀγώνισμα καίριο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἐνέργημα κατ' ἐξοχὴν τῆς μεταφυσικῆς ἐννοημένης ἐλευθερίας του.

Ὁ ἴδιος ὅρος ὅμως «ἠθική», περιβλημένος ἐνίοτε καὶ μὲ τὸ ἐπίθετο «κοινωνική», σημαίνει σύνολο κανόνων περὶ τοῦ ἠθικῶς πρακτέου, διάσπαρτων μᾶλλον στὴν κοινωνία, μὲ πηγὴ ἀρχικὴ γινώμες κάποιων σπουδαίων ἀνθρώπων περὶ τοῦ ἠθικῶς πρακτέου ἀντίκρυ σὲ ὀρισμένη κατάσταση, ἐκφρασμένες κατὰ ἔμπνευση, ἔκγονη τῆς μεταφυσικῆς ἐννοημένης ἐλευθερίας των, περιωσμένες στὶς συνειδήσεις ἀνθρώπων τῆς προκείμενης κοινωνίας, καὶ προικισμένες μὲ κύρος ἐφεξῆς καθ' ἑαυτές. Ἡ δράση λοιπὸν τοῦ διδασκάλου ἠθικῆς ἐνέχει ἐμπλουτισμὸ τῆς ἠθικῆς στὴν κοινωνικὴ αὐτὴ ἐννοιά της.

Ὁ Πλάτων σὲ πολλοὺς διαλόγους του πραγματεύθηκε γιὰ τὴν ἠθικὴ ὡς κλάδο τῆς φιλοσοφίας. Στὸ γεροντικὸ ἔργο του, ὅμως, *Νόμοι*, σπουδαιότατο ἐξ ἄλλου, ἐκφράζεται καὶ ὡς διδάσκαλος ἠθικῆς.

Στὴν Ἀνακοίνωση αὐτὴ θὰ παρουσιάσουμε τὸν Πλάτωνα ὡς διδάσκαλο ἠθικῆς, ἔστω μὴ ἐξαντλητικά.

Στὸ χωρίο 717 τῶν *Νόμων* κατονομάζονται ἀπλῶς τὰ καθήκοντα εὐσέβειας καὶ λατρείας πρὸς θεοὺς καὶ δαίμονες καὶ πρὸς «ἰδρύματα ἴδια πατρῶν θεῶν», καὶ στὴ συνέχεια τονίζεται: «γονέων δὲ μετὰ ταῦτα τιμαὶ ζώντων· ὡς θέμις ὀφείλοντα ἀποτίνειν τὰ πρῶτά τε καὶ μέγιστα ὀφειλήματα, χρεῶν πάντων πρεσβύτατα, νομίζειν δέ, ἃ κέκτηται καὶ ἔχει, πάντα εἶναι τῶν γεννησάντων καὶ θρεψαμένων πρὸς τὸ παρέχειν αὐτὰ εἰς ὑπηρεσίαν ἐκείνοις κατὰ δύναμιν πᾶσαν, ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς οὐσίας, δεύτερα τὰ τοῦ σώματος, τρίτα τὰ τῆς ψυχῆς, ἀποτίνοντα δανείσματα ἐπιμελείας τε καὶ ὑπερπονούντων ὠδῖνας παλαιὰς ἐπὶ νέοις δανεισθείσας, ἀποδιδόντα δὲ παλαιοῖς ἐν τῷ γῆρα σφόδρα κεχρημένοις». Δηλαδή στὴ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα: «καθὼς εἶναι τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐπιταγή, (ὁ ἄνθρωπος) ὡς ὀφειλέτης νὰ ἐξοφλεῖ τὰ πρῶτα καὶ μέγιστα ὀφειλήματα, κατὰ προήγηση πρὸς ὅλα τὰ χρέη· καὶ νὰ πιστεῦει ὅτι ὅσα ἔχει ἀποκτήσει καὶ κατέχει ὅλα εἶναι αὐτῶν ποὺ τὸν γέννησαν καὶ τὸν ἀνέθρεψαν, ὥστε νὰ τὰ παρέχει πρὸς ἐξυπηρέτησίν των, ὅσο πιὸ δυνατόν εἶναι, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ περιουσιακὰ, μὲ δεύτερα τὰ σωματικὰ, καὶ τὰ ψυχικὰ τρίτα, ἐξοφλώντας σὰν δάνειο τίς παλαιὰς φροντίδες των καὶ τοὺς πολύμοχθους πόνους των, ποὺ τοῦ παρασχέθηκαν δάνεια ὅταν ἦταν νέος, καὶ ἀνταποδίδοντας πρὸς τοὺς ἡλικιωμένους ποὺ ἔχουν στὸ γῆρας των μεγάλη ἀνάγκη».

Στο ίδιο χωρίο 717 τῶν *Νόμων* καθορίζεται ὅτι πρέπει τὰ τέκνα καὶ νὰ ἔχουν εὐπροσηγορία πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ εὐπείθεια, καθὼς καὶ ἀνεκτικότητα ἐνδεχομένως ὀργῆς τῶν καὶ συγγνωμονικότητα: «Παρὰ δὲ πάντα τὸν βίον ἔχειν τε καὶ ἐσχηκέναι χρὴ πρὸς αὐτοῦ γονέας εὐφημίαν διαφερόντως,... θυμουμένοις τε οὖν ὑπείκειν δεῖ καὶ ἀποπίμπλασθαι τὸν θυμόν, ἐάντ' ἐν λόγοις ἐάντ' ἐν ἔργοις δρῶσιν τὸ τοιοῦτον, συγγιγνώσκοντα ὡς εἰκότως μάλιστα πατὴρ ὑεῖ δοξάζων ἀδικεῖσθαι θυμοῖτ' ἂν διαφερόντως».

Δηλαδή, στὴ σημερινὴ γλώσσα μας: «Σὲ ὅλη τὴ ζωὴ πρέπει (ὁ ἄνθρωπος) νὰ ἔχει πρὸς τοὺς γονεῖς τοῦ εὐπροσηγορία σὲ ὑψηλὸ βαθμὸ, νὰ ὑπομένει ἀνεκτικά, ὅταν ὀργίζονται, καὶ νὰ μὴ ἀντιδρᾷ στὴν ἐκπαση τῆς ὀργῆς τῶν, εἴτε μὲ λόγους αὐτὴ γίνεται εἴτε καὶ μὲ πράξεις, κατανοώντας ὅτι πολὺ εὐλόγο εἶναι ὁ πατέρας νὰ ἐξοργίζεται πολὺ ἔντονα, ὅταν νομίζει ὅτι ἀδικεῖται ἀπὸ τὸν υἱό του».

Ἰσως ξεκρίνει τοὺς ἐξοικειωμένους μὲ τὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνος *Πολιτεία*, ὅπου φαίνεται νὰ προτείνεται κοινωνία δίχως ἰδιοκτησία καὶ δίχως οἰκογένεια τοῦ γνώριμου σχήματος, ἢ ἀπὸ τὸν ὕστερο Πλάτωνα παρουσίαση ἐνδο-οἰκογενειακῆς ἠθικῆς μὲ ἀντικείμενο μάλιστα καὶ τὴν ἰδιοκτησία. Ἀλλὰ ὁ ὕστερος Πλάτων δηλώνει ὁ ἴδιος, στὸ ἔργο τοῦ *Νόμοι*, ὅτι ἐμμένει μὲν στὴν ἀξία τῆς ἰδεατῆς πολιτείας πάντοτε καὶ παροτρύνει γιὰ προσέγγιση πρὸς αὐτὴν ὅσο τὸ δυνατόν, ἀλλὰ καὶ διαπιστώνει ὅτι ἀποτελεῖ αὐτὴ κάτι «μεῖζον ἢ κατὰ τὴν νῦν γένεσιν καὶ τροφὴν καὶ παιδευσιν», καὶ γι' αὐτὸ προβαίνει στὴν ἀποτύπωση τῆς «δευτέρως τιμίας πολιτείας», δηλαδή κοινωνικοπολιτικοῦ συστήματος, μικρότερης ἀξίας, πιθανώτερα ὅμως δεκτικοῦ νὰ ἐφαρμοσθεῖ. Καὶ τὸ κοινωνικοπολιτικὸ αὐτὸ σύστημα ἐνέχει καὶ ἰδιοκτησία καὶ οἰκογένεια.

Στὸ χωρίο τῶν *Νόμων* 731e-732a καταγγέλλεται ἡ φιλαυτία ὡς αἴτιο συμπεριφορᾶς ἀντιθέτης πρὸς τὴν ἠθική: «Τὸ δὲ ἀληθεῖς γε πάντων ἁμαρτημάτων διὰ τὴν σφόδρα ἑαυτοῦ φιλίαν αἴτιον ἐκάστω γίνεται ἐκάστοτε. Τυφλοῦται γὰρ περὶ τὸ φιλούμενον ὁ φιλῶν, ὥστε τὰ δίκαια καὶ τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ καλὰ κακῶς κρίνει, τὸ αὐτοῦ πρὸ τοῦ ἀληθοῦς ἀεὶ τιμᾶν δεῖν ἡγούμενος· οὔτε γὰρ ἑαυτὸν οὔτε τὰ ἑαυτοῦ χρὴ τὸν γε μέγαν ἄνδρα ἐσόμενον στέργειν, ἀλλὰ τὰ δίκαια, ἐάντε παρ' αὐτῷ ἐάντε παρ' ἄλλῳ μᾶλλον πράττομενα τυγχάνη».

Δηλαδή, σὲ γλώσσα νεοελληνική: «Στὴν πραγματικότητα αἰτία στὸν καθένα γιὰ ὅλα τὰ παραπτώματα γίνεται κάθε φορὰ ἡ ἄμετρη φιλαυτία

του. Γιατί αὐτός ποὺ ἀγαπᾷ τυφλώνεται ὡς πρὸς ὅ,τι ἀγαπᾷ, ὥστε κρίνει κακῶς τὰ δίκαια καὶ τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ ὥραῖα, νομίζοντας ὅτι πρέπει νὰ τιμᾷ πάντοτε ὅ,τι ἰδικό του περισσότερο ἀπὸ τὸ ἀληθινό· γιατί ὅποιος τουλάχιστον προορίζεται γιὰ μέγας ἀνὴρ πρέπει νὰ περιβάλλει μὲ στοργή ὅχι τόσο τὸν ἑαυτό του ἢ ὅ,τι ἰδικό του, ἀλλὰ τὰ δίκαια, εἴτε ἀπὸ αὐτὸν συμβαίνει νὰ πράττονται εἴτε ἀπὸ ἄλλον».

Στὸ χωρίο τῶν Νόμων 727b-728b ἐπισημαίνεται ὡς ἀνήθικη συμπεριφορὰ κάποιου ἀνθρώπου ἡ μὴ ἀποδοχὴ τῆς ὑπαιτιότητος γιὰ ὅσα ἔχει διαπράξει ὁ ἴδιος βαριά ἔστω ἀδικήματα καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ ἐπιφορτώσει τὴν ὑπαιτιότητα σὲ ἄλλους: «Οὐδέ γε ὅταν ἄνθρωπος τῶν αὐτοῦ ἐκαστοτε ἀμαρτημάτων μὴ ἑαυτὸν αἴτιον ἡγῆται καὶ τῶν πλείστων κακῶν καὶ μεγίστων, ἀλλὰ ἄλλους, ἑαυτὸν δὲ αἰεὶ ἀναίτιον ἐξαιρῇ, τιμῶν τὴν αὐτοῦ ψυχὴν, ὡς δὴ δοκεῖ, ὁ δὲ πολλοῦ δεῖ δρᾶν τοῦτο· βλάπτει γάρ».

Δηλαδή, νεοελληνιστὶ: «Οὐτε, ὅταν κάποιος ἄνθρωπος θεωρεῖ ὡς ὑπαίτιο γιὰ τὰ κάθε φορὰ παραπτώματά του, ἀκόμη καὶ τὰ (ἐπιφέροντα) πλεῖστα καὶ μέγιστα κακά, ὅχι τὸν ἑαυτόν του, ἀλλὰ ἄλλους, καὶ ἀπαλλάσσει τὸν ἑαυτό του ὡς ἀνυπαίτιο, τιμώντας τὴν ψυχὴ του, ὅπως τοῦ φαίνεται, ἀλλὰ κάθε ἄλλο παρὰ πράττει αὐτό· γιατί τὴ βλάπτει».

Στὸ ἴδιο χωρίο τῶν Νόμων παρουσιάζεται ὁ κλασσικὸς τρόπος ἀνήθικης συμπεριφορᾶς: ἡ κατὰ ἐπικράτηση τῶν ἀλογικῶν τάσεων τῆς ψυχῆς συμπεριφορὰ, εἴτε ὡς παράδοση ἄμετρη σὲ ἡδονὲς εἴτε ὡς μὴ καρτερία σὲ φόβους, πόνους καὶ λύπες: «Οὐδ' ὁπότεν ἡδοναῖς παρὰ λόγον τὸν τοῦ νομοθέτου καὶ ἔπαινον χαρίζεται, τότε οὐδαμῶς τιμᾷ, ἀτιμάζει δὲ (τὴν αὐτοῦ ψυχὴν), κακῶν καὶ μεταμελείας ἐμπιμπλὰς αὐτήν. Οὐδέ γε ὁπότεν αὐτὸν ἀνάντια τοὺς ἐπαινουμένους πόνους καὶ φόβους καὶ ἀλγυδόνας καὶ λύπας μὴ διαπονῇ καρτερῶν, ἀλλὰ ὑπέικη, τότε οὐ τιμᾷ ὑπέικων· ἄτιμον γὰρ αὐτὴν ἀπεργάζεται δρῶν τὰ τοιαῦτα σύμπαντα. Οὐδ' ὁπότεν ἡγῆται τὸ ζῆν πάντως ἀγαθὸν εἶναι, τιμᾷ, ἀτιμάζει δ' αὐτήν καὶ τότε». Εἶχε προηγηθεῖ ἀπὸ τὴν αὐστηρότατη αὐτὴ γνώμη τοῦ Πλάτωνος ἡ ἐπίσης αὐστηρότατη ρήση τοῦ Σοφοκλέους: «Ἄλλ' ἢ καλῶς ζῆν ἢ καλῶς τεθνηκέναι τὸν εὐγενῆ χρὴ» (Αἶα 479-480).

Στὸ χωρίο τῶν Νόμων 730e-731b ἐξαίρεται ἡ φιλαλληλία καὶ ἐπικρίνεται ἡ συμπεριφορὰ τοῦ φθονεροῦ: «Τὸν αὐτὸν δὴ τοῦτον ἔπαινον καὶ περὶ φρονήσεως, καὶ ὅσα ἄλλα ἀγαθὰ τις κέκτηται, δυνατὰ μὴ μόνον αὐτὸν ἔχειν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις μεταδιδόναι· καὶ τὸν μὲν μεταδιδόντα ὡς ἀκρό-

τατον χρή τιμᾶν, τὸν δ' αὖ μὴ δυνάμενον, ἐθέλοντα δέ, ἔαν δεύτερον, τὸν δὲ φθονοῦντα καὶ ἐκόντα μηδενὶ κοινωνόν διὰ φιλίας γιγνόμενον ἀγαθῶν τινων αὐτὸν μὲν ψέγειν, τὸ δὲ κτῆμα μηδὲν μᾶλλον διὰ τὸν κεκτημένον ἀτιμάζειν, ἀλλὰ κτᾶσθαι κατὰ δύναμιν. Φιλονικεῖτω δὲ ἡμῖν πᾶς πρὸς ἀρετὴν ἀφθό-
νως. Ὁ μὲν γὰρ τοιοῦτος τὰς πόλεις αὔξει, ἀμιλλώμενος μὲν αὐτός, τοὺς ἄλλους δὲ οὐ κολούων διαβολαῖς· ὁ δὲ φθονερός, τῇ τῶν ἄλλων διαβολῇ δεῖν οἰόμενος ὑπερέχειν, αὐτός τε ἥττον συντείνει πρὸς ἀρετὴν τὴν ἀληθῆ, τοὺς τε ἀνθαμιλλωμένους εἰς ἀθυμίαν καθίστησι τῷ ἀδίκως ψέγεσθαι, καὶ διὰ ταῦτα ἀγύμναστον τὴν πόλιν ὅλην εἰς ἀμιλλαν ἀρετῆς ποιῶν, σμικροτέραν αὐτὴν πρὸς εὐδοξίαν τὸ ἑαυτοῦ μέρος ἀπεργάζεται.

Δηλαδή, στὴ σημερινή γλώσσα μας: «Τὸν ἴδιον αὐτὸν ἐπαινο πρέπει νὰ λέγομε καὶ γιὰ τὴ σωφροσύνη καὶ γιὰ τὴ φρόνηση καὶ ὅσα ἄλλα ἀγαθὰ ἔχει κάποιος, δεκτικὰ ὅχι μόνο αὐτός νὰ τὰ ἔχει, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἄλλους νὰ τὰ μεταδίδει· καὶ αὐτὸν ποὺ τὰ μεταδίδει πρέπει νὰ τὸν τιμοῦμε πρῶτιστο· ὅποιον δὲν εἰμπορεῖ ἀλλὰ θέλει νὰ τὸν ἀφήνομε σὲ δεύτερη θέση· ἐνῶ τὸν φθονερό, ποὺ δὲν γίνεται θεληματικὰ μὲ κανένα φιλικὸ συμμετόχος κά-
ποιων ἀγαθῶν, αὐτὸν θὰ τὸν μεμφοῦμε, ἀλλὰ τὸ ἀγαθὸ ἰδιοκτησίας του δὲν θὰ τὸ ἀπαξιώσωμε καθόλου ἐξαιτίας τοῦ κτήτορος, ἀλλὰ μᾶλλον θὰ προσπαθῆσωμε νὰ τὸ ἀποκτήσωμε.

Ἄς ἀμιλλῶνται πρὸς ἀρετὴν ὅλοι στὴν πόλιν μας δίχως φθόνον. Γιατὶ ὅποιος μὲ τέτοιο τρόπο συμπεριφέρεται μεγαλύνει τὶς πόλεις, γιατί ἀμιλλᾶται ὁ ἴδιος χωρὶς νὰ παραλύει τοὺς ἄλλους μὲ διαβολές· ὁ φθονερός, νομίζοντας ὅτι πρέπει νὰ ὑπερέχει ἀπὸ τοὺς ἄλλους μὲ διαβολή (τους), καὶ ὁ ἴδιος προσπαθεῖ ὀλιγώτερο πρὸς τὴν ἀληθινὴ ἀρετὴ καὶ περιάγει τοὺς ἀνταγωνισ-
τές του σὲ ἀποθάρρυνση ἀπὸ τοὺς ἀδίκους ψόγους· γιὰ αὐτὰ καθιστώντας ὀλόκληρη τὴν πόλιν ἀνάσκητη σὲ ἀμιλλα πρὸς τὴν ἀρετὴ συμβάλλει στὴ μείωση τῆς καλῆς φήμης της».

Στὸ χωρίο 743e τῶν Νόμων παρουσιάζεται ἱεραρχία τριῶν ἀξιών: «ὄντων γὰρ τριῶν τῶν ἀπάντων, περὶ ἃ πᾶς ἄνθρωπος σπουδάζει, τελευ-
ταῖον καὶ τρίτον ἐστὶν ἡ τῶν χρημάτων ὀρθῶς σπουδαζομένη σπουδή, σώ-
ματος δὲ μέση, πρώτη δὲ ἡ τῆς ψυχῆς». Δηλαδή, νεοελληνιστί: «Γιατὶ ἀπὸ τὰ τρία ὅλα, ποὺ γι' αὐτὰ κάθε ἄνθρωπος φροντίζει, τελευταῖο καὶ τρίτο εἶναι ἡ μὲ ὀρθὸ τρόπο ἐπιτελούμενη φροντίδα γιὰ τὰ χρήματα, μεσαῖο ἡ γιὰ τὸ σῶμα καὶ πρῶτο ἡ γιὰ τὴν ψυχὴ».

Συνεπέστατα πρὸς τὴν τριαδικὴ αὐτὴν ἀξιολογία γνωματεύει ὁ Πλάτων ὡς ἐξῆς: «Οὐδὲ μὴν πρὸ ἀρετῆς ὁπόταν αὖ προτιμᾷ τὸ κάλλος, τοῦτ' ἔστιν οὐχ ἕτερον ἢ τῆς ψυχῆς ὄντως καὶ πάντως ἀτιμία. Ψυχῆς γὰρ σῶμα ἐντιμότερον οὗτος ὁ λόγος φησὶν εἶναι ψευδόμενος». Δηλαδή, στὴ σημερινὴ γλώσσα: «Οὔτε πάλι, ὅταν τιμᾷ τὴν ὁμορφιά περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀρετὴ· αὐτὸ δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἡ ἀτιμία τῆς ψυχῆς πραγματικὰ καὶ ὀλικά. Γιατὶ ὁ λόγος αὐτός, ψευδόμενος, λέγει ὅτι εἶναι τὸ σῶμα πιὸ τίμιο ἀπὸ τὴν ψυχὴ».

Καὶ στὴ συνέχεια τοῦ χωρίου: «...Οὐδέ γε ὁπόταν χρήματά τις ἐρᾷ κτᾶσθαι μὴ καλῶς, ἢ μὴ δυσχερῶς φέρη κτώμενος, δώροις ἄρα τιμᾷ τότε τὴν αὐτοῦ ψυχὴν —παντὸς μὲν οὖν λείπει— τὸ γὰρ αὐτῆς τίμιον ἅμα καὶ καλὸν ἀποδίδεται σμικροῦ χρυσίου· πᾶς γὰρ ὅ τ' ἐπὶ γῆς καὶ ὑπὸ γῆς χρυσὸς ἀρετῆς οὐκ ἀντάξιος». Δηλαδή, νεοελληνιστί: «Οὔτε βέβαια, ὅταν κάποιος ἐπιθυμεῖ ν' ἀποκτάει χρήματα ὅχι ἐντιμα, ἢ δὲν δυσφορεῖ μὲ τὴν ἀπόκτησίν των, τιμᾷ τότε μὲ δῶρα τὴν ψυχὴ του· ἐνῶ κάθε ἄλλο συμβαίνει, γιατί ὅ,τι ἄξιο καὶ ὠραῖο σ' αὐτὴν ἀποτιμᾶται μὲ ὀλίγο χρυσό, ὅλος ὅμως ὁ ἐπὶ γῆς καὶ ὑπὸ γῆν χρυσὸς δὲν ἀξίζει ὅσον ἡ ἀρετή».

Ἀλλὰ καὶ σὲ εἰδικώτερες παραινήσεις προβαίνει ὁ Πλάτων γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρὸς τὰ χρήματα: «Μὴ δὴ τις φιλοχρημονεῖτω παίδων γ' ἐνεκα, ἵνα ὅ,τι πλουσιωτάτους καταλίπη· οὔτε γὰρ ἐκείνοις οὔτε αὖ τῇ πόλει ἄμεινον. Ἡ γὰρ τῶν νέων ἀκολάκευτος οὐσία, τῶν δ' ἀναγκαίων μὴ ἐνδεής, αὕτη πασῶν μουσικωτάτη τε καὶ ἀρίστη· συμφωνοῦσα γὰρ ἡμῖν καὶ συναρμόττουσα εἰς ἅπαντα ἄλυπον τὸν βίον ἀπεργάζεται. Παισὶν δ' αἰδῶ χρὴ πολλήν, οὐ χρυσὸν καταλείπειν» (729b). Δηλαδή, νεοελληνιστί: «Ἄς μὴ φιλοχρηματεῖ λοιπὸν κάποιος, χάριν τῶν παιδιῶν του, γιὰ νὰ τὰ ἀφήσει ὅσο τὸ δυνατόν πλουσιώτερα· γιατί αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ καλύτερο οὔτε γιὰ ἐκεῖνα οὔτε γιὰ τὴν πόλη. Ἡ περιουσία δηλαδή τῶν νέων, ποὺ δὲν ἐπισύρει κολακεία, εἶναι ὅμως ὅχι ἀνεπαρκὴς γιὰ τὶς ἀναγκαῖες δαπάνες, αὕτη εἶναι ἡ μουσικώτατη καὶ ἀρίστη ὄλων· γιατί ὁμόλογη πρὸς ἐμᾶς καὶ προσαρμοστικὴ σὲ ὅλες τὶς περιστάσεις διαμορφώνει τὴ ζωὴ μας χωρὶς λύπες. Στὰ παιδιὰ πρέπει νὰ καταλείπομε ἡθικὴ εὐαισθησία σὲ μέγα βαθμὸ καὶ ὅχι χρυσό».

Καὶ ἰδοὺ ἀκόμη δυὸ χωρία τῶν Νόμων, οἷονεὶ συγκεφαλαιωτικά: «Ψυχὴ δ' ὡς εἴπομεν, ἀληθείᾳ γέ ἐστιν πᾶσιν τιμιώτατον· ἐν οὖν τῷ τιμιωτάτῳ τὸ μέγιστον κακὸν οὐδεὶς ἐκὼν μὴ ποτε λάβῃ καὶ ζῇ διὰ βίου κεκτημένος αὐτό. Ἀλλὰ ἐλεεινὸς μὲν πάντως ὁ γε ἄδικος καὶ ὁ τὰ κακὰ ἔχων».

Δηλαδή, νεοελληνιστί: «Ἡ ψυχὴ, ὅπως εἶπαμε, εἶναι ἀληθινὰ γιὰ ὅλους τιμιώτατο· κανεῖς λοιπὸν στὸ τιμιώτατο νὰ μὴ λάβει ποτὲ θεληματικὰ τὸ μέγιστο κακὸ καὶ νὰ ζεῖ ἔχοντας αὐτὸ σὲ ὅλη τὴ ζωὴ του. Ἀλλὰ εἶναι ἄξιος οἴκτου ἀπὸ κάθε ἀποψη ὁ ἄδικος καὶ ὅποιος ἔχει τὰ κακά».

«Ψυχῆς οὖν ἀνθρώπῳ κτῆμα οὐκ ἔστιν εὐφυέστερον εἰς τὸ φυγεῖν μὲν τὸ κακόν, ἱχνεῦσαι δὲ καὶ ἐλεῖν τὸ πάντων ἄριστον, καὶ ἐλόντα αὖ κοινῇ συνοικεῖν τὸν ἐπίλοιπον βίον». Δηλαδή, νεοελληνιστί: «Δὲν ὑπάρχει στὸν ἄνθρωπο κτῆμα προσφορότερο ἀπὸ τὴν ψυχὴ στὸ νὰ ἀποφύγει τὸ κακὸ, ἢ νὰ ἀναζητήσῃ καὶ νὰ συλλάβῃ τὸ ἄριστο ἀπὸ ὅλα, καὶ ἀφοῦ τὸ συλλάβῃ νὰ συνοικεῖ στὸν ὑπόλοιπο βίον μαζί με αὐτό».

Καὶ ἰδοὺ, ἀκόμη δύο ἀποφθέγματα σημαντικὰ γιὰ τὴν ἠθική: «Ὅταν οὖν ἐπιστήμαις ἢ δόξαις ἢ λόγῳ ἐναντιῶται, τοῖς φύσει ἀρχικοῖς, ἢ ψυχῇ, τοῦτο ἄνοιαν προσαγορεύειν» (Νόμων 689b). Δηλαδή, στὴ σημερινή γλώσσα: «Ὅταν ἡ ψυχὴ ἐναντιώνεται πρὸς τίς ἐπιστῆμες ἢ πρὸς τίς γνώμες ἢ πρὸς τὴ λογική, τὰ ἐκ φύσεως ἡγετικά, αὐτὸ νὰ τὸ προσαγορεύομε ἄνοιαν».

«Οὐ τοῦτο εὐκτέον οὐδ' ἐπεικτέον, ἔπεσθαι πάντα τῇ ἑαυτοῦ βουλήσει, τὴν βούλησιν δὲ μᾶλλον τῇ ἑαυτοῦ φρονήσει» (Νόμων 687e). Δηλαδή, στὴ σημερινή γλώσσα: «Οὔτε νὰ εὐχεται οὔτε νὰ ἐπιδιώκει σύντονα (ὁ ἄνθρωπος) τὰ πάντα νὰ συνακολουθοῦν τῇ θέλησὶ του, ἀλλὰ μᾶλλον ἡ θέλησὶ του τῇ φρόνησὶ του».

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2014

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΑΡΟΧΗΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΑΠΟ ΤΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
κ. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Σύμφωνα με τὸν Ὁργανισμό τῆς Ἀκαδημίας, κατὰ τὴν τελευταία δη-
μόσια πανηγυρική συνεδρία τῆς, ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας, τοῦ ὁποίου
ἄλλωστε λήγει ἡ ἐνιαύσια θητεία, «πραγματεύεται εὐλήπτως δι' ὅλους θέμα
τῆς εἰδικότητός του». Ἐπέλεξα ὡς θέμα τὴν ἐξέλιξη τῆς δικαστικῆς προ-
στασίας ἀπὸ τὰ διοικητικὰ δικαστήρια, τὸ ὁποῖο θὰ ἐπιχειρήσω νὰ θέσω
ὡπὸψή σας.

1. Τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἡ παροχὴ ἀποτελεσματικῆς δικαστικῆς
προστασίας ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας καὶ τὰ διοικητικὰ δικαστή-
ρια (ἐφετεῖα καὶ πρωτοδικεῖα) εἶναι κύριο θέμα ἔρευνας καὶ συζήτησης σὲ
μικρὰ καὶ μεγάλα συνέδρια, σὲ στρογγυλὲς τράπεζες, σὲ ἄρθρα καὶ σὲ μο-
νογραφίες ἀπὸ δικαστικούς λειτουργούς, καθηγητὲς τῶν ΑΕΙ, δικηγόρους
καὶ ἄλλους ἐπιστήμονες, ἀκόμη καὶ δημοσιογράφους. Πρωτεύοντα δὲ ρόλο
ἔχει ἡ Διοικητικὴ Ὁλομέλεια τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, ἡ ὁποία
ἔχει διατυπώσει ἀρκετὲς σχετικὲς γνωμοδοτήσεις, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες
πρότειναν ρυθμίσεις ποὺ ἔγιναν νομοθετικές.

2. Θεώρησα ὅτι ἡ πολυετής ὑπηρεσία μου, ὡς συλλειτουργοῦ τῆς διοι-
κητικῆς δικαιοσύνης, καὶ ἡ συνεχὴς ἐνασχόλησή μου μὲ τὸ δημόσιο δίκαιο
γενικότερα, μοῦ ἐπιτρέπουν, ἂν δὲν μοῦ ἐπιβάλλουν, νὰ διατυπώσω κι ἐγὼ

μερικές απόψεις για την εξέλιξη της παροχής δικαστικής προστασίας από τὰ διοικητικά δικαστήρια. Ἡ διατύπωση τῶν σκέψεών μου στὸν χώρο αὐτὸν ὑπογραμμίζει τὴν εὐθύνη μου καὶ καθιστᾷ ἀναγκαία τὴν ἀντικειμενικότητα, τὴν εἰλικρίνεια καὶ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν σωστὴ ἐκτίμηση τῶν ποικιλόμορφων καταστάσεων ποὺ ἔχουν διαμορφωθεῖ.

Ἀρχίζω τὴν προσπάθειά μου μὲ ὀρισμένες γνωστὲς καὶ γενικά ἀναγνωρισμένες ἔννοιες, ποὺ πρέπει ν' ἀποτελοῦν τὸ βασικὸ πλαίσιο τῶν σκέψεων καὶ τῶν απόψεων γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος. Οἱ πολυάριθμοι εἰδήμονες τοῦ ἐκλεκτοῦ ἀκροατηρίου ἄς συγχωρήσουν τὴ σύντομη ἐπανάληψή τους.

3. "Ἐνα θεμελιακὸ στοιχεῖο τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος εἶναι ἡ παροχὴ δικαστικῆς προστασίας στοὺς διοικουμένους, δηλαδή στὰ πρόσωπα ποὺ ὑπάγονται στοὺς κανόνες, οἱ ὁποῖοι ρυθμίζουν τὶς σχέσεις μὲ τὴν Ἐκτελεστικὴ Ἐξουσία καὶ πηγάζουν ἀπὸ τὸ Δίκαιο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως (ΕΕ), τὸ Σύνταγμα, τὶς διεθνεῖς συνθήκες, τὶς νομοθετικὲς πράξεις καὶ τὶς κανονιστικὲς πράξεις ποὺ δὲν εἶναι ἀντίθετες πρὸς τοὺς κανόνες ὑπερνομοθετικῆς ἰσχύος, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς γενικὲς ἀρχὲς τοῦ διοικητικοῦ δικαίου καὶ τοὺς καθιερωμένους νομολογιακοὺς κανόνες.

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ ὑποταγὴ τῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐξουσίας στοὺς κανόνες αὐτοὺς καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τους ἔχει ἐπικρατήσῃ νὰ ἐκφράζονται μὲ τὸν ὅρο «κράτος δικαίου», ποὺ διέπει τὶς σχέσεις τῶν διοικουμένων μὲ τὴν Ἐκτελεστικὴ Ἐξουσία. Παρατηρῶ ὅτι ἡ ἀρχικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου «κράτος δικαίου» «Rechtsstaat» ἦταν διαφορετικὴ.

4. Στὴν ἐλληνικὴ ἔννομη τάξη, κράτος δικαίου σημαίνει συμφωνία ἢ μὴ ἀντίθεση τῆς δράσης τῆς Δημόσιας Διοίκησης πρὸς τὸ Δίκαιο τῆς ΕΕ, τὸ Σύνταγμα, τὸ Διεθνὲς Δίκαιο καὶ τὶς σύμφωνες πρὸς αὐτὰ νομοθετικὲς πράξεις. Ἔτσι ἡ Διοίκηση διέπεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς νομιμότητος. Οἱ κανόνες ποὺ συγκροτοῦν τὸν κορμὸ τοῦ κράτους δικαίου δὲν θὰ εἶχαν τὴ φύση κανόνων δικαίου, ἐὰν δὲν προβλέπονταν οἱ συνέπειες τῆς παράβασής τους ἀπὸ τὰ ὅργανα τῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐξουσίας, μὲ τὴν ἐκδότη ἐκτελεστικῶν πράξεων ἢ τὴ διενέργεια ὑλικῶν πράξεων ἢ τὴν παράλειψή τους. Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς συνίσταται ἡ παροχὴ δικαστικῆς προστασίας, δηλαδή, στὴν ἐξακρίβωση τῆς παράβασης καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῶν συνεπειῶν της.

5. Ἡ λειτουργία τοῦ ΣτΕ, ἀπὸ τὸ 1929, δημιούργησε ἓνα γενικὸ αἶσθημα ἐμπιστοσύνης στοὺς διοικουμένους γιὰ τὴ δικαστικὴ προστασία

τους κατὰ παράνομης συμπεριφορᾶς τῆς Διοίκησης με ἄσκηση τῆς δημόσιας ἐξουσίας. Ἡ προστασία αὐτὴ ἐπιτυγχάνεται εἴτε με τὴν ἀκύρωση τῶν παράνομων διοικητικῶν πράξεων ἢ τῆς παράλειψης ἔκδοσης νόμιμων διοικητικῶν πράξεων εἴτε με τὴν ἐπιδίκαση ἀποζημίωσης καὶ τὴν ἀναίρεση τῶν ἀποφάσεων τῶν διοικητικῶν δικαστηρίων.

Ἐξάλλου, με τὴ δυνατότητα ἄσκησης προσφυγῆς ἀπὸ τοὺς δημόσιους ὑπαλλήλους καὶ τοὺς ἐξομοιούμενους πρὸς αὐτοὺς γιὰ τὴν παροχὴ δικαστικῆς προστασίας κατὰ πράξεων ποὺ ἀφοροῦν τὴν ὑπηρεσιακὴ κατάστασή τους, ἐξασφαλίστηκε ἡ μονιμότητά τους, ποὺ καθιέρωσε τὸ Σύνταγμα ἀπὸ τὸ 1911, ὡς μέσο γιὰ τὴ συγκρότηση σώματος ὑπαλλήλων πολιτικὰ οὐδέτερων.

Με τὴν ἱδρύση τῶν τακτικῶν διοικητικῶν δικαστηρίων καὶ τὴ διαδοχικὴ διεύρυνση τῆς δικαιοδοσίας τους, δημιουργήθηκε ἕνα ὁλοκληρωμένο σύστημα διοικητικῆς δικαιοσύνης. Παράλληλα διαμορφώθηκε ἡ διαδικασία προσωρινῆς δικαστικῆς προστασίας.

6. Γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς παροχῆς τῆς δικαστικῆς προστασίας, θεμελιώδη σημασία ἔχουν οἱ κανόνες τῆς διοικητικῆς δικονομίας, ποὺ καθορίζονται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, καθὼς καὶ ἀπὸ ὑπερνομοθετικές, νομοθετικές καὶ κανονιστικὲς πηγές, καὶ διαμορφώνονται με γενικὲς ἀρχές καὶ τὴ νομολογία, ἀλλὰ καὶ με τὴ μακροχρόνια πρακτικὴ.

Οὐσιώδη θέματα ποὺ ρυθμίζουν οἱ κανόνες αὐτοὶ εἶναι, μεταξὺ ἄλλων, ἡ πρόσβαση στὸ ΣτΕ καὶ τὰ διοικητικὰ δικαστήρια καὶ ἡ ἐξέταση τῆς ὑπόθεσης.

Ἡ πρόσβαση ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπὸ τὶς εἰδικὲς προϋποθέσεις τοῦ παραδεκτοῦ τοῦ ἔνδικου βοηθήματος: τὴν καταβολὴ παραβόλου, τοῦ γραμματίου τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου γιὰ τὴν προκαταβολὴ μέρους τῆς ἀμοιβῆς τοῦ πληρεξούσιου δικηγόρου, τῶν δικαιωμάτων τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου καὶ μέρους τοῦ φόρου ἐπὶ τῆς ἀμοιβῆς τοῦ Δικηγόρου.

Ἡ ἐξέταση τῆς ὑπόθεσης ἀφορᾷ τὴν ἔρευνα τῶν στοιχείων τῶν πραγματικῶν καὶ νομικῶν ἰσχυρισμῶν τῶν διαδίκων. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀνέυρεση τοῦ ἐφαρμοστέου οὐσιαστικοῦ κανόνα καὶ ἡ ἐρμηνεία του, δηλαδὴ ἡ διαμόρφωση μείζονος πρότασης τοῦ δικανικοῦ συλλογισμοῦ καὶ ἡ ὑπαγωγή σ' αὐτὴν τῆς ἐλάσσονος πρότασης, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν πραγματικῶν στοιχείων, ποὺ καταλήγει στὸ συμπέρασμα, δηλαδὴ τὴν ἀποδοχὴ ἢ τὴν ἀπόρριψη τοῦ ἔνδικου βοηθήματος.

7. Κύριοι παράγοντες για την όρθη λειτουργία του συστήματος παροχής δικαστικής προστασίας είναι η θεωρητική κατάρτιση και η εμπειρία των δικαστών, η συνείδηση της λειτουργικής και προσωπικής ανεξαρτησίας τους και η αξιοποίηση της πίστης τους στη θεμελιώδη σημασία του λειτουργήματός τους, της δικαιοδοτικής εξουσίας τους, καθώς και η άφωσλίωση στην εκτέλεση των καθηκόντων τους. Παράλληλα, μεγάλη σημασία έχει η νομική κατάρτιση και η ύπηρεσιακή συμπεριφορά των όργάνων της Διοίκησης, από τις πράξεις και παραλείψεις των οποίων προκαλούνται οι διοικητικές διαφορές, καθώς και ο σεβασμός των δικαστικών αποφάσεων των ΔΕ και ΔΠ, και μόνον η απόλυτα αιτιολογημένη άμφισβήτηση της όρθότητας αυτών με την άσκηση ένδικων μέσων. Επίσης, σπουδαίος παράγοντας είναι η άσκηση του λειτουργήματος των δικηγόρων, που αποτελούν συλλειτουργούς της δικαιοσύνης και δέν πρέπει να συμβουλεύουν ή να ώθουν τούς πελάτες τους, για λόγους επαγγελματικούς, σέ δικαστική διένεξη με τη Διοίκηση με την άσκηση απαράδεκτων ή άβάσιμων ένδικων βοηθημάτων. Μεγάλη σημασία έχει και η ποιότητα των νομοθετικών διατάξεων, ή συστηματική ένταξή τους στην ισχύουσα νομοθεσία και ή σταθερότητά τους, ώστε να δημιουργείται ασφάλεια δικαίου.

8. Τό σύστημα παροχής δικαστικής προστασίας, για μεγάλο χρονικό διάστημα, ανταποκρίθηκε, έκτός περιορισμένων εξαιρέσεων, άριστα στον συνταγματικό σκοπό του, δηλαδή την προστασία του διοικουμένου από τις παράνομες πράξεις ή παραλείψεις της Διοίκησης. Ακόμη και σέ χαλεπές περιόδους (δικτατορικές, κατοχή), έντός των ανυπέρβλητων νομικών όρίων που είχαν επιβληθεί, τό ΣτΕ παρείχε προστασία. Έτσι, δημιουργήθηκε στους διοικουμένους και τούς νομικούς παραστάτες τους ένα γενικό και βαθύ αίσθημα προσδοκίας για δικαστική προστασία. Ταυτόχρονα, διαμορφώθηκε ένα εύρύτατο έπιστημονικό περιβάλλον δημοσίου δικαίου και σημαντική διεύρυνση της διδασκαλίας του και της έρευνας των θεσμών του στα ΑΕΙ. Σ' αυτό συνέβαλαν άρκετές ύποτροφίες, κρατικές, διαφόρων Ίδρυμάτων και της Ακαδημίας.

9. Όμως, σιγά-σιγά, έμφανίστηκαν στρεβλώσεις και άρνητικά φαινόμενα στην παροχή της προστασίας από τη διοικητική δικαιοσύνη. Τό βασικό άρνητικό φαινόμενο είναι ή μεγάλη ή και εξαιρετικά μεγάλη καθυστέρηση στην παροχή της προστασίας, δηλαδή στην εκδίκαση των ένδικων βοηθημάτων και την έκδοση απόφασης. Η καθυστέρηση αυτή άναιρεϊ ένα

οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς δικαστικῆς προστασίας, ἡ ὁποία πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἔγκαιρη. Τὰ αἵτια τῆς καθυστέρησης ἔχουν ἐρευνηθεῖ καὶ ἀναλυθεῖ. Τὰ πλεον σημαντικὰ εἶναι ἡ κακὴ λειτουργία τῆς Διοίκησης, ποὺ καταλήγει σὲ μεγάλη αὐξηση τῶν αἰτήσεων παροχῆς δικαστικῆς προστασίας, ἡ ἐπιβολὴ μὲ τὴν νομοθεσία περιοχῶν μισθῶν καὶ συντάξεων, ἡ ἐπιβολὴ νέων ἄμεσων καὶ ἔμμεσων φόρων, ἡ μείωση τοῦ προσωπικοῦ τῆς Δημόσιας Διοίκησης, ἡ συγχώνευση ὀργανισμῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ δικομανία τοῦ Δημοσίου μὲ τὴν ἄσκηση ἀναιρέσεων (ἰσχύει ἀκόμη ἐγκύκλιος τοῦ Ὑπουργοῦ Οἰκονομικῶν, τοῦ 1994, ποὺ ὑποχρεώνει τὰ ἀρμόδια ὅργανα τοῦ Δημοσίου νὰ ἀσκοῦν ὅπωςδῆποτε ἔνδικο μέσα κατὰ τῶν δυσμενῶν ἀποφάσεων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὀρθότητά τους).

Γιὰ τὴ θεραπεία τοῦ νοσηροῦ αὐτοῦ φαινομένου, δηλαδὴ τὴν «ἐπιτάχυνση» (κατὰ τὸν νεόκοπο ὅρο) τῆς παροχῆς τῆς δικαστικῆς προστασίας, ἔχουν νομοθετηθεῖ ἀλλεπάλληλες νέες ρυθμίσεις, ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ὁποίων ἔχει θετικές, ἀλλὰ καὶ ἀρνητικές συνέπειες.

Κύριος σκοπὸς τῆς νέας νομοθεσίας εἶναι ἡ ἀνάσχεση τῆς ἀκατάσχετης ἄσκησης ἐνδίκων βοηθημάτων, εἰσαγωγικῶν τῶν δικῶν, εἴτε ἐνδίκων μέσων σὲ ἀνώτερα δικαστήρια, δηλαδὴ, ἡ ἀνάσχεση τῆς πρόσβασης στὰ δικαστήρια.

10. Τὰ μέσα περιορισμοῦ τοῦ συνταγματικοῦ δικαιώματος πρόσβασης στὰ δικαστήρια μποροῦν νὰ ἔχουν δικονομικὸ ἢ οἰκονομικὸ χαρακτήρα. Τὰ δικονομικὰ μέσα εἶναι ἡ καθιέρωση τυπικῶν ἀπαρἀδέκτων, καὶ τὰ οἰκονομικά, ἡ αὐξηση τῶν ἐξόδων τῆς δίκης.

Τὰ δικονομικὰ ἀπαρἀδεκτα ἀφοροῦν τὴν ἄσκηση τῶν ἐνδίκων μέσων τῆς αἴτησης ἀναιρέσεως καὶ ἐφέσεως στὸ ΣτΕ κατὰ ἀποφάσεων τῶν ΔΕ ἢ καὶ ΔΠ. Εἰδικότερα ἀπὸ τὸ 2010, γιὰ τὸ παραδεκτὸ τοῦ ἐνδίκου μέσου ὁ νόμος ἀπαιτεῖ νὰ προβάλλεται στὸ δικόγραφο τῆς αἴτησης ἀναιρέσεως ἢ ἐφέσεως συγκεκριμένος ἰσχυρισμὸς «ὅτι δὲν ὑπάρχει σχετικὴ μὲ τὸ τιθέμενο νομικὸ ζήτημα νομολογία τοῦ ΣτΕ ἢ ὑπάρχει ἀντίθεση τῆς προσβαλλόμενης ἀπόφασης πρὸς τὴ νομολογία τοῦ ΣτΕ ἢ ἄλλου ἀνώτατου δικαστηρίου ἢ πρὸς ἀνέγκλητη ἀπόφαση διοικητικοῦ δικαστηρίου». Ὁ κανὼνας αὐτός, ἐκτὸς τοῦ ἀπαρἀδέκτου τῆς ἀναιρέσεως ἢ ἐφέσεως, ἔχει καὶ δύο σπουδαίας σημασίας συνέπειες.

Πρῶτον, καταργεῖ ἐν μέρει τὸν θεμελιώδη κανόνα τῆς διοικητικῆς δικονομίας γιὰ τὸ ἀνακριτικὸ σύστημα, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο τὸ δικαστήριον

ελέγχει αὐτεπαγγέλτως τὴ συνδρομὴ τῶν διαδικαστικῶν προϋποθέσεων, καὶ δεύτερον, μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ ἀποκλεισμό τῆς μεταβολῆς τῆς νομολογίας καὶ τῆς ἐρμηνευτικῆς ἐξέλιξης τοῦ δικαίου.

11. Τὸ οἰκονομικὸ μέσο περιορισμοῦ τῆς πρόσβασης εἶναι ἡ ὀρίζον-
τια, κατὰ κατηγορίες ὑποθέσεων, αὐξηση τοῦ παραβόλου, ἡ ὁποία πλήττει
τοὺς οἰκονομικὰ ἀδύναμους διοικουμένους, λαμβανομένων ὑπόψῃ καὶ τῶν
ἀλλεπάλληλων καὶ δραστηκῶν περικοπῶν μισθῶν καὶ συντάξεων (π.χ. τὸ
παραβόλο γιὰ τὴν κατάθεση αἴτησης ἀκυρώσεως πράξης ποὺ ἀπορρίπτει
τὴν ἐκδοση ἄδειας οἰκοδόμησης οἰκίσκου 50 τ.μ. εἶναι τὸ ἴδιο ὅταν ἡ ἄδεια
ἀφορᾷ ἀκίνητο 5.000 τ.μ.).

Χαρακτηριστικὴ τῆς ὑπερβολῆς εἶναι ἡ διάταξη τοῦ ἀρθροῦ 63 τοῦ
Ν. 4174/2013, ποὺ ὀρίζει ὅτι ὁ διοικούμενος, στὸν ὁποῖο ἔχει καταλογισθεῖ
φόρος τὸν ὁποῖο ἀμφισβητεῖ, ὀφείλει νὰ ὑποβάλῃ διοικητικὴ προσφυγὴ
καταβάλλοντας τὸ 50% τοῦ ἀμφισβητούμενο ποσοῦ. Σὲ περίπτωσιν δὲ ποὺ
ἀπορρίπτεται ρητὰ ἢ σιωπηρὰ (μετὰ ἀπὸ παρέλευση ὀρισμένης προθε-
σμίας) ἡ διοικητικὴ προσφυγὴ, πρέπει νὰ ἀσκηθεῖ αἴτηση ἀναστολῆς. Συνε-
πῶς, προϋπόθεσις τῆς πρόσβασης στὸ δικαστήριον γιὰ προσωρινὴ δικαστικὴ
προστασία εἶναι ἡ ἄμεση καταβολὴ τοῦ 50% τοῦ φόρου.

Ἐπίσης, νομοθετήθηκαν ἐμμέσως περιορισμοὶ τῆς προσωρινῆς δικα-
στικῆς προστασίας στὶς ὑποθέσεις ποὺ εἰσάγονται μὲ προσφυγὴ, ὅπου ἡ
ἀναστολὴ ἐκτελέσεως τῆς προσβαλλόμενης πράξης ἐπιτρέπεται, μόνον ἐὰν
ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ ἄμεση ἐκτέλεσις τῆς πράξης θὰ προκαλέσει ἀνεπανόρθωτη
βλάβη καὶ ὅχι ὅταν προκαλέσει δυσχερῶς ἐπανορθώσιμη βλάβη, ὅπως ὀρι-
ζόταν προηγουμένως.

12. Ὅπως προανέφερα, μεγάλη σημασία γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικα-
στικῆς προστασίας ἔχει ἡ συνεργασία τοῦ ἀρμόδιου δικαστῆ με τοὺς δι-
κηγόρους τῶν διαδίκων (Διοίκησης, αἰτούντων καὶ παρεμβαίνόντων). Στὶς
ἀκυρωτικὰς διαφορὰς, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀναιρετικὴ διαδικασία, ἡ συνεργασία
αὕτῃ γινόταν, κατὰ σταθερὴ παράδοση, με τὴ συνάντησιν τῶν δικηγόρων
τῶν διαδίκων με τὸν εἰσηγητὴ τῆς ὑποθέσεως καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων
ἐπὶ τῶν προβαλλόμενων νομικῶν καὶ πραγματικῶν ἐπιχειρημάτων.

Ἡ συνεργασία αὕτῃ (ἐξαιρετικὴ ἐλληνικὴ πρωτοτυπία) εἶχε προκαλέ-
σει τὴν ἐκτίμησιν, ἂν ὅχι τὸν θαυμασμό, τῶν ξένων εἰδημόνων. Σκοπὸς τῆς
συνεργασίας ἦταν ἡ βοήθεια πρὸς τὸν δικαστὴ κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς ὑπό-

θεσης και ο σχηματισμός πεποίθησης στους διαδίκους ότι ο εισηγητής είχε εξετάσει πλήρως την υπόθεση, κατ' εφαρμογή, άλλωστε, του ανακριτικού συστήματος.

Μετά τη συνεργασία αυτήν, ο εισηγητής συνέτασσε την εισήγησή του, διατυπώνοντας τη γνώμη του για το παραδεκτό του ένδικου βοηθήματος, το βάσιμο των νομικών και πραγματικών ισχυρισμών και την αποδοχή ή απόρριψη του ένδικου βοηθήματος. Λόγω όμως του εξαιρετικού φόρτου του ΣτΕ και των διοικητικών δικαστηρίων (κυρίως του ΔΕ), η εφαρμογή της παραδοσιακής αυτής συνεργασίας έχει δραστηκά μειωθεί, αν και σε όρισμένα ΔΕ δεν έχει τελείως λησμονηθεί. Σύμφωνα με τις νέες ρυθμίσεις, οι διάδικοι μπορούν απλώς να λάβουν γνώση συνοπτικής εισήγησης που περιλαμβάνει, εκτός από το ιστορικό, τους λόγους που προβάλλονται και τα σχετικά νομικά ζητήματα. Όρθως όμως καταργήθηκε η διατύπωση γνώμης του εισηγητή για το δεκτό ή όχι του κρινόμενου ένδικου βοηθήματος.

Η έλλειψη συνεργασίας του εισηγητή και των δικηγόρων των διαδίκων και η συνοπτική εισήγηση δημιουργούν σοβαρή αμφιβολία στον διάδικο για την πλήρη εξέταση της υπόθεσης, η οποία έτσι φθάνει ανώριμη στη διάσκεψη, δεδομένου ότι μετά τη συζήτηση στο ακροατήριο επιτρέπεται η υποβολή υπομνημάτων μόνο με νομικά επιχειρήματα. Η έλλιπης εξέταση της υπόθεσης προφανώς επιβαρύνει χρονικά τη διάσκεψη. Κι έτσι είναι παράγοντας επιβράδυνσης και όχι επιτάχυνσης της διαδικασίας.

13. Για τον περιορισμό της άσκησης των ένδικων βοηθημάτων στο ΣτΕ και στα διοικητικά δικαστήρια, έχει αναπτυχθεί η τάση της αύστηρης εξέτασης τυπικών απαραδέκτων, με την απαίτηση λεπτομερών στοιχείων, π.χ. ως προς την έλλειψη σχετικής νομολογίας ή την αντίθεση προς αυτήν. Τέτοια τάση παρατηρείται και με την παραπομπή από το ΣτΕ στο αρμόδιο ΔΕ, ενώ ρητή διάταξη προβλέπει ότι το ΣτΕ μπορεί να κρατήσει την υπόθεση. Συνέπεια αυτής της τακτικής είναι ο πολλαπλασιασμός επί 3 ή 4 ή και 5 του χρόνου της παροχής δικαστικής προστασίας.

14. Έχουν όμως εισαχθεί και νέοι θεσμοί, όπως είναι η προεξέταση των υποθέσεων και η αποκαλούμενη «πilotική δίκη». Pilotική δίκη μπορεί να γίνει, όταν εκκρεμεί σε διοικητικό δικαστήριο (ΔΕ ή ΔΠ) οποιοδήποτε ένδικο βοήθημα (π.χ. αίτηση ακυρώσεως, προσφυγή, άγωγή, άνακοπή, αίτηση άναστολής), το οποίο είναι σχετικό με οποιαδήποτε δικαστική διαφορά

(άκυρωτική ή ουσίας) που έχει ως αντικείμενο νομικό ζήτημα γενικότερου ενδιαφέροντος ή όταν η δικαστική απόφαση θα έχει συνέπειες για ευρύτερο κύκλο προσώπων, όποτε μπορεί κάθε διάδικος να ζητήσει από το ΣτΕ να εκδικάσει αυτό το ένδικο βοήθημα. Το ίδιο μπορεί να ζητήσει με προδικαστικό έρώτημα και το δικαστήριο στο οποίο έκκρεμεί ή υπόθεση. Ο θεσμός αυτός επιταχύνει σε μεγάλο βαθμό την παροχή της δικαστικής προστασίας, αλλά και του κατασταλτικού διάχυτου ελέγχου της συνταγματικότητας των νομοθετικών διατάξεων. Έξάλλου, κατά τη γνώμη μου, αφαιρεί ένα επιχείρημα για την ανάγκη σύστασης Συνταγματικού Δικαστηρίου.

Η αίτηση για πιλοτική δίκη κρίνεται από τριμελή επιτροπή που συγκροτείται από τον Πρόεδρο του ΣτΕ, τον αρχαιότερο Αντιπρόεδρο και τον Πρόεδρο του αρμόδιου Τμήματος. Η πράξη της Επιτροπής δημοσιεύεται στον ήμερήσιο τύπο και συνεπάγεται την αναστολή εκδίκασης από κάθε διοικητικό δικαστήριο κάθε υπόθεσης στην οποία τίθεται το ίδιο ζήτημα. Μετά τη λύση του ζητήματος, το ΣτΕ μπορεί να δικάσει την όλη υπόθεση ή να την παραπέμψει στο αρμόδιο διοικητικό δικαστήριο, το οποίο οφείλει να συμμορφωθεί προς την απόφαση του ΣτΕ.

Επίσης θετικό στοιχείο αποτελεί η μείωση των μελών της Ολομέλειας του ΣτΕ σε 17, από 25, και η πρόβλεψη αναπληρωματικών μελών της.

15. Παρεμφερή σκοπό έχει και η «πρότυπη δίκη». Ο Γενικός Έπιτροπος της Επικρατείας διοικητικών δικαστηρίων μπορεί να ζητήσει τον κατά πρότίμηση προσδιορισμό δικασίμου για την εκδίκαση υπόθεσης που έκκρεμεί σε πρώτο ή δεύτερο βαθμό, στην οποία τίθεται νέο νομικό ζήτημα που παρουσιάζει μείζονα σπουδαιότητα, ή νομικό ζήτημα το οποίο τίθεται σε μεγάλο αριθμό υποθέσεων που έκκρεμούν στα διοικητικά δικαστήρια.

16. Από το 1999 είχε εισαχθεί η διαδικασία της «προεξέτασης» των υποθέσεων πριν από την εκδίκασή τους από το αρμόδιο δικαστικό σχηματισμό του ΣτΕ. Έτσι, έκκρεμη ένδικα βοηθήματα ή μέσα, μετά από πρόταση του εισηγητή, κρίνονταν από Επιτροπή, που απαρτιζόταν από τον Πρόεδρο του αρμόδιου Τμήματος, τον εισηγητή της υπόθεσης (Σύμβουλο ή Πάρεδρο) και έναν Σύμβουλο ή Πάρεδρο, και μπορούσαν με όμοφωνη απόφαση να απορριφθούν ως προδήλως απαράδεκτα ή άβασιμα ή να παραπεμφθούν στο αρμόδιο διοικητικό δικαστήριο. Ο διάδικος που είχε ασκήσει το ένδικο βοήθημα, σε περίπτωση απόρριψής του, μπορούσε να υποβάλει

(έντὸς ἐξήντα (60) ἡμερῶν ἀπὸ τὴν κοινοποίηση τῆς ἀπόφασης) αἴτηση ἢ ὑπόθεση νὰ συζητηθεῖ στὸ ἀκροατήριο, καταβάλλοντας τριπλάσιο παράβολο. Τὸ ΣτΕ σπανίως εἶχε ἐφαρμόσει αὐτὴ τὴ διαδικασία, ἡ ὁποία τροποποιήθηκε προσφάτως, ὥστε τὴν ἀπόρριψη ἢ τὴν παραπομπή νὰ ἀποφασίζει εἴτε ἡ Ἐπιτροπὴ εἴτε ὁ Σύμβουλος ἢ Πάρεδρος ποὺ ὀρίζει ὁ Πρόεδρος τοῦ ἀρμόδιου Τμήματος. Παρεμφερὴς διαδικασία προβλέπεται καὶ γιὰ τὸ ΔΕ.

Μετὰ τίς τροποποιήσεις, ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζεται ἡ διαδικασία τῆς προεξέτασης. Ἡ συνεπὴς ἐφαρμογὴ τῆς εἶναι πράγματι ἓνα μέσο ἀνάσχεσης τῆς πλημμύρας τῶν ἐνδίκων βοηθημάτων, καίτοι εἶναι δυνατόν νὰ προβληθεῖ ὅτι ἀντίκειται στὸν συνταγματικὸ κανόνα τοῦ φυσικοῦ δικαστῆ. Ὑπάρχει ὅμως σοβαρὸς κίνδυνος, στὸ πλαίσιο τῆς τάσης γιὰ κρίση τῶν ἐνδίκων βοηθημάτων ὡς ἀπαράδεκτων καὶ μάλιστα ἀπὸ ἓναν μόνο δικαστῆ, μὲ σκοπὸ τὸν περιορισμὸ τοῦ φόρτου τῶν δικαστηρίων, ἡ προεξέταση νὰ ὀδηγήσει σὲ ὑπερβολικὸ περιορισμὸ τῆς παροχῆς δικαστικῆς προστασίας, καθὼς καὶ σὲ μεγάλη καθυστέρηση, ἐὰν τελικὰ τὸ ἐνδικο βοήθημα, μετὰ τὴ συζήτηση στὸ ἀκροατήριο, γίνεи δεκτό.

17. Τελειῶς πρόσφατα, νομοθετήθηκαν τρεῖς νέες ρυθμίσεις ποὺ ἐνισχύουν τὴν παροχὴ δικαστικῆς προστασίας τόσο τοῦ αἰτοῦντος ἀπὸ τὴ Διοίκηση, ὅσο καὶ τοῦ παρεμβαίνοντος (ἂς μὴ λησμονοῦμε ὅτι καὶ ὁ παρεμβαίνων ἔχει δικαίωμα καὶ ἀνάγκη δικαστικῆς προστασίας):

α) Παρέχεται ἡ δυνατότητα στὸ ΣτΕ, ἐὰν κρίνει ὅτι ἡ προσβαλλόμενη, μὲ αἴτηση ἀκυρώσεως, πράξη (ἀτομικὴ ἢ κανονιστικὴ) ἔχει πλημμελίες ποὺ δικαιολογοῦν τὴν ἀκύρωσή της καὶ μποροῦν νὰ καλυφθοῦν ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀντὶ νὰ τὴν ἀκυρώσει, νὰ ἐκδώσει προδικαστικὴ ἀπόφαση, ποὺ τάσσει προθεσμία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἀναστέλλεται ἡ ἐκτέλεση τῆς πράξης, γιὰ τὴν κάλυψη τῶν πλημμελειῶν. Ἐὰν ἡ Διοίκηση δὲν συμμορφωθεῖ, τὸ ΣτΕ, μὲ ὁριστικὴ ἀπόφαση, ἀκυρώνει τὴν πράξη.

β) Ὅταν προσβάλλεται ἀτομικὴ διοικητικὴ πράξη, ἡ ὁποία στηρίζεται σὲ κανονιστικὴ πράξη ποὺ εἶναι παράνομη, λόγῳ ἀναρμοδιότητος ἢ παράβασης οὐσιώδους τύπου, μπορεῖ νὰ μὴν ἀκυρωθεῖ ἡ ἀτομικὴ πράξη, ἐὰν κριθεῖ ὅτι ἔχει παρέλθει μακρὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τῆς ἰσχύος τῆς κανονιστικῆς πράξης, ὥστε νὰ τηρεῖται ἡ ἀρχὴ τῆς ἀσφάλειας δικαίου.

γ) Κατ' ἐξαίρεση ἀπὸ τὸν κανόνα ὅτι ἡ ἀκυρωτικὴ ἀπόφαση ἐξαφανίζει τὴν προσβαλλόμενη πράξη ἀναδρομικὰ ἀπὸ τὴν ἐκδόσή της, τὸ ΣτΕ μπορεῖ νὰ ὀρίσει μεταγενέστερο χρονικὸ σημεῖο ἰσχύος τοῦ ἀκυρωτικοῦ ἀποτελέ-

σματος τῆς ἀπόφασής του, πάντως ὅμως προγενέστερο τῆς δημοσίευσής τῆς ἀπόφασής του, σταθμίζοντας τίς πραγματικές καταστάσεις πού ἔχουν δημιουργηθεῖ κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐφαρμογῆς τῆς προσβαλλόμενης πράξης, ιδίως ὑπὲρ τῶν καλόπιστων διοικουμένων, καθὼς καὶ τὸ δημόσιο συμφέρον.

18. Ἡ κοινωνία μας καὶ ἡ οἰκονομία μας περνοῦν μιὰ βαθιὰ κρίση. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς λόγους πού τὴν προκάλεσαν, αὐτὴ εἶναι ἡ πραγματικότητα. Τὸ τεράστιο ἐξωτερικὸ δημόσιο χρέος πού δημιουργήθηκε ἔχει ὡς συνέπεια πρωτόγνωρες δυσμενεῖς νομικὲς καὶ πραγματικὲς καταστάσεις. Τὸ Διεθνὲς Νομισματικὸ Ταμεῖο, ἡ Εὐρωπαϊκὴ Κεντρικὴ Τράπεζα καὶ τὰ κράτη τῆς Εὐρωζώνης, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἡ πατρίδα μας ζήτησε νὰ βοηθήσουν μὲ τεράστιο δανεισμό, ἔχουν ἐπιβάλει ὅρους πού ἀπαιτοῦν νὰ ἐκπληρωθοῦν μὲ νομοθετικὲς ἢ κανονιστικὲς ρυθμίσεις καὶ δράσεις τῆς Δημόσιας Διοίκησης γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους, καὶ μάλιστα ἐπείγοντως, μέσα σὲ σύντομες προθεσμίες. Ἐτσι, ἔχει καθιερωθεῖ ὁ ὅρος καὶ ἡ ἔννοια τοῦ «προαπαιτούμενου» γιὰ τὴν καταβολὴ τῶν δόσεων τῶν δανείων.

Ἡ ἀποδυνάμωση τοῦ παραγωγικοῦ δυναμικοῦ τῆς χώρας μας καὶ ἡ μεγάλη ἀνεργία πού συνεπάγεται, ἡ μείωση τοῦ εἰσοδήματος τῶν ἐργαζομένων καὶ ὁ δραστηκὸς περιορισμὸς τῶν κοινωνικῶν ασφαλιστικῶν παροχῶν, ἡ ἐξαιρετικὰ ὑψηλὴ φορολογία, ὅλα αὐτά, ἀλλὰ καὶ ἄλλα, ἔχουν διαμορφώσει ἓνα γενικὸ κλίμα σημαντικοῦ περιορισμοῦ τῶν ἀτομικῶν καὶ κοινωνικῶν δικαιωμάτων. Παράλληλα ἡ ἐπιδίωξη τῆς θεραπείας, ἔστω καὶ μερικῶς, τῶν δεινῶν αὐτῶν μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας μπορεῖ νὰ θίγει τὸ δικαίωμα γιὰ τὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος. Ἐτσι σήμερα ἡ παροχὴ δικαστικῆς προστασίας εἶναι ἀκόμη πιὸ ἀναγκαία καὶ ἐπιτακτικὴ. Οἱ δανειστὲς τῆς χώρας ἔχουν περιλάβει στὰ προαπαιτούμενα καὶ ἐπιταγὲς πού ἀφοροῦν τὴν ἐπιπόλαιη συντόμευση τῆς παροχῆς δικαστικῆς προστασίας, χωρὶς νὰ ἔχουν ἀντιληφθεῖ τὴν πίστη τῶν Ἑλλήνων στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαστικῆς προστασίας. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι εἶχαν ἀπαιτήσει τὴν ἐξάλειψη τεράστιου ἀριθμοῦ ἐκκρεμῶν ὑποθέσεων ἐντὸς ἐνὸς καὶ μισοῦ ἔτους.

Οἱ ἡμέρες εἶναι χαλεπές, ὅπως ἦταν καὶ ἄλλοτε. Τὸ σύστημα τῆς ἀπονομῆς δικαστικῆς προστασίας πρέπει νὰ ἀντέξει. Πρέπει νὰ ὑπερβεῖ τίς στρεβλώσεις καὶ νὰ ἀπορροφήσῃ τίς μεγάλες καθυστερήσεις. Οἱ ρυθμίσεις ὅμως πού προτείνει ἡ ἀνέχεται τὸ ΣτΕ σὲ καμία περίπτωση δὲν πρέπει νὰ κλονίσουν τὸ αἶσθημα τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν διοικουμένων πρὸς αὐτό, ὡς

προστάτη τῶν συνταγματικῶν δικαιωμάτων (ἀτομικῶν καὶ κοινωνικῶν), τὸ ὁποῖο μὲ λαμπρὸ παρελθὸν ἔχει δημιουργήσει τὸ ἴδιο τὸ ΣτΕ.

Παρὰ τὶς ἀπαιτήσεις καὶ τὶς ὑποδείξεις ἣ συνταγὲς γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τουλάχιστον παράξενων οὐσιαστικῶν ρυθμίσεων καὶ δικονομικῶν διαδικασιῶν ποὺ ἔχουν δοκιμασθεῖ καὶ ἴσως ἐπιτύχει σὲ χῶρες, ἰδίως ἐκτὸς Εὐρώπης, μὲ διαφορετικὴ νομικὴ παράδοση, τὸ ΣτΕ πρέπει νὰ προτείνει διορθωτικὰς ρυθμίσεις ποὺ ἀφοροῦν ὅλους τοὺς διοικουμένους, τόσο τοὺς οἰκονομικὰ ἰσχυροὺς ποὺ ἡ δραστηριότητά τους μπορεῖ νὰ συμβάλει στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, ὅσο καὶ τοὺς οἰκονομικὰ ἀδύνατους, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ δικαστικὴ προστασία εἶναι βασικὸ στοιχεῖο ἐπιβίωσης, ἀλλὰ καὶ διατήρησης τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας.

Οἱ Ἕλληνες λειτουργοὶ τῆς διοικητικῆς δικαιοσύνης ἔχουν ὅλοι τὴν ἀπαιτούμενη ἐπιστημονικὴ ὑποδομὴ, τὴν κοινωνικὴ συνείδηση καὶ τὴν πείρα, καθὼς καὶ τὴ λειτουργικὴ καὶ προσωπικὴ ἀνεξαρτησία, γιὰ νὰ προστατεύσουν τοὺς διοικουμένους, καὶ ἔτσι νὰ διατηρήσουν ἀκλόνητα τὰ θεμέλια τῆς οὐσιαστικῆς δημοκρατίας καὶ τοῦ κράτους δικαίου στὴν πολύπαθη χώρα μας.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Α. Κατὰ τὸ ἔτος 2014 ὁλοκληρώθηκε, ὑπὸ τὴν ἐπιμέλεια τῆς Διευθύνουσας τοῦ ΚΕΙΕΔ κας Λυδίας Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, ἡ ἔκδοσις τοῦ 45ου τόμου τῆς Ἑπετηρίδας τοῦ Κέντρου. Ὁ τόμος αὐτὸς περιλαμβάνει 11 ἐπιστημονικὰς ἐργασίας ἐλλήνων καὶ ξένων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου ποὺ πραγματεύονται θέματα ἀναφερόμενα στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου καὶ τῶν θεσμῶν τοῦ ἀπὸ τὴν ἐλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα ἕως τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰ. (σ. 1-383).

Στὸ τελικὸ στάδιο τῶν τυπογραφικῶν ἐργασιῶν εὐρίσκεται ἐπίσης ἡ ἔκδοσις σὲ αὐτοτελῇ τόμο τοῦ Παραρτήματος τῆς Ἑπετηρίδας τοῦ ΚΕΙΕΔ 13 (2014) τοῦ ἔργου τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Στεφάνου Ἡμέλλου καὶ τοῦ Δρ. Φιλολ. κ. Στεφάνου Ψαρρᾶ μετὰ τίτλο: *Νοταριακὲς πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Ἀρώνη (1732-1762), Τόμος Β', σ. 420.*

Ὑπὸ ἐξέλιξιν εὐρίσκεται τὸ συλλογικὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ ΚΕΙΕΔ μετὰ τίτλο: «Ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ ἐκτὸς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Περιγράμμα τῆς ἱστορίας τῶν δικαιοῶν θεσμῶν». Μετὰ τὴ συμβολὴ ὅλων τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου προετοιμάζεται ἡ νομικὰ ἐπεξεργασμένη παρουσίασις τῶν ἐλληνογλωσσῶν ἐπιγραφικῶν καὶ δικαιοπρακτικῶν πηγῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τίς περιοχὰς τῆς πρώιμης Ἀραβικῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ νορμανδικοῦ βασιλείου τῆς Κ. Ἰταλίας καὶ Σικελίας.

Ὑπὸ προετοιμασίᾳ, σὲ συνεργασία μετὰ τὸ *Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici Bruno Lavagnini* (ὑπεύθυνη Δρ. Cristina Rognoni, Ass. Prof. University of Palermo) καὶ τὴν *Association Pierre Belon, Fondation Maison des Sciences de l'Homme*, Paris (ὑπεύθυνη Δρ. Λίζα Μπένου, Vice-Présidente de l'Association), τελεῖ ἡ ἔκδοσις τοῦ ἔργου τοῦ ἐκλιπόντος ἐπιφανοῦς βυζαντινολόγου André Guillou, *Les Regestes des actes grec d'Italie du Sud et de Sicile* (σ. 500 περίπου).

Ὑπὸ προετοιμασίᾳ, μετὰ τὴν συνεργασίαν τῶν ἐρευνητῶν τοῦ ΚΕΙΕΔ κ.κ. Λ. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη καὶ Ἰ. Χατζάκη, τελεῖ ἡ ἔκδοσις τοῦ ἔργου τῆς κ. Δόμνας Ἰορδανίδου, *Τὰ ἐγγράφα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Νέας Ὁδηγητρίας τοῦ Πατρὸς (Κ. Ἰταλία, περιοχὴ Rossano Καλαβρίας)*, σ. 200 περίπου.

Στις 10-13 Ὀκτωβρίου τοῦ 2014, με πρωτοβουλία τῆς Διευθύνουσας τοῦ ΚΕΙΕΔ κας Α. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη καὶ σὲ συνεργασία με τὸν Ἱστορικό Ὅμιλο Νάξου «Ἀρσός», τὸ Κέντρο διοργάνωσε τριήμερο σεμινάριο στὴ μνήμη τοῦ ἐκλιπόντος Ἱστορικοῦ τοῦ Δικαίου, Ἀκαδημαϊκοῦ καὶ τ. Διευθυντοῦ τοῦ Κέντρου ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν, Μενελάου Α. Τουρτόγλου με θέμα: «*Νομικὲς πτυχὲς τῆς μεταβυζαντινῆς Ναξίας. Τὰ πορίσματα ἑνὸς αἰῶνα νομικῶν ἐρευνῶν*». Στὸ σεμινάριο μετεῖχαν με ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις οἱ ἐρευνητὲς τοῦ ΚΕΙΕΔ κ. Α. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη καὶ κ. Ἰ. Χατζάκης.

Ἐπίσης, ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ ἔτους 2014, τὸ ΚΕΙΕΔ μετέχει ἐνεργὰ στὸ ὑπὸ ἐξέλιξη πρόγραμμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν «Προβολὴ τοῦ ἔργου τῶν ἐρευνητικῶν κέντρων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὸν παγκόσμιον ἴστον» καθὼς καὶ στὴν ἐθνικὴ ἐρευνητικὴ ὑποδομὴ DARIAH-GR. Εἰδικότερα, στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τοῦ πρώτου προγράμματος καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιμέλεια τῆς Διευθύνουσας τοῦ Κέντρου, ἔχει ἤδη παραδοθεῖ καὶ ψηφιοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνάδοχο ἑταιρεία τὸ σύνολο τῆς ὕλης ποὺ περιλαμβάνεται στὶς προταθεῖσες Συλλογὲς τοῦ ΚΕΙΕΔ *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου* καὶ *Νομικὲς Πηγὲς τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου* καθὼς καὶ τὸ σύνολο τῶν χειρόγραφων νομικῶν πηγῶν τοῦ 19ου αἰ. ποὺ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῆς δωρεᾶς τοῦ ἐκλιπόντος ὁμότιμου Καθηγητοῦ τοῦ ΑΠΘ Χ. Παπαστάθη πρὸς τὸ ΚΕΙΕΔ.

Τέλος, κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 2014, ἡ Διευθύνουσα καὶ οἱ ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου συμμετεῖχαν με ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις σὲ διεθνή συνέδρια καὶ μεταπτυχιακὰ σεμινάρια στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικό. Δημοσίευσαν ἄρθρα σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικά, πρακτικὰ διεθνῶν συνεδρίων καὶ τιμητικοὺς τόμους.

Β. Ἡ κατ' ἰδίαν ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα τῶν ἐρευνητῶν τοῦ ΚΕΙΕΔ στὸ πλαίσιο καὶ μόνον τῶν προγραμμάτων καὶ δημοσιεύσεων τοῦ Κέντρου, κατὰ τὸ ἔτος 2014, ἔχει συνοπτικὰ ὡς ἀκολούθως:

Β.1. Ἡ Διευθύντρια Ἑρευνῶν-Διευθύνουσα τοῦ ΚΕΙΕΔ κ. Α. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη συγκέντρωσε τὴν ὕλη, κατήρτισε εἰσηγητικὲς ἐκθέσεις πρὸς τὴν Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ ΚΕΙΕΔ γιὰ ὅλες τὶς δημοσιευόμενες μελέτες καὶ ἐπιμελήθηκε τῆς ἐκδόσεως τοῦ 45ου τόμου τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ ΚΕΙΕΔ. Μετέφρασε στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα τὶς περιλήψεις τῶν μελετῶν ποὺ δημοσιεύονται σὲ ξένη γλῶσσα στὸν ἐν λόγω τόμο. Προετοιμάζει τὴ συγκέντρωση τῆς ὕλης καὶ τὴν κατάρτιση εἰσηγητικῶν ἐκθέσεων γιὰ τὶς

μελέτες που πρόκειται να προταθούν για δημοσίευση στον 46ο τόμο της ίδιας περιοδικής έκδοσεως για το έτος 2015-2016. Συμμετείχε στο συλλογικό έρευνητικό πρόγραμμα του ΚΕΙΕΔ με τίτλο: «Έλληνόφωνοι πληθυσμοί εκτός της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Περίγραμμα της Ιστορίας των δικαιοκτών θεσμών» με εθύνη τον συντονισμό των εργασιών όλου του προγράμματος και τη συλλογή υλικού και εισαγωγικού σημειώματος για την περιοχή του νορμανδικού βασιλείου της Κ. Ιταλίας και Σικελίας. Ειδικότερα, σε συνεργασία με τον έρευνητή του ΚΕΙΕΔ κ. Ι. Χατζάκη, μετείχε στη συγκέντρωση και μελέτη του βιβλιογραφικού υλικού (3.000 τίτλοι) και στην αποδελτίωση των ελληνόγλωσσων δικαιοπρακτικών εγγράφων από το νορμανδικό βασίλειο της Κ. Ιταλίας και Σικελίας. Ολοκλήρωσε την έρευνα και συγγραφή μελέτης με θέμα: «Ο “όρθος λόγος” ως ρυθμιστικός παράγων του νεοελληνικού νομικού βίου» (σ. 40). Σε συνεργασία με τον έρευνητή του ΚΕΙΕΔ κ. Ι. Χατζάκη διενήργησε έκτενεις διορθώσεις επί τμήματος της εισαγωγής (Κεφάλαια: Ιστορικό της Μονής, Ιστορικό των εγγράφων) της μονογραφίας της κας Δ. Ίορδανίδου, *Τὰ ἔγγραφα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Νέας Ὁδηγητρίας τοῦ Πατρὸς (Κ. Ἱταλία, περιοχή Rossano Καλαβρίας)*. Στο πλαίσιο της προετοιμαζομένης έκδοσεως του έργου του A. Guillou, *Les Regestes des actes grec d'Italie du Sud et de Sicile*, συμμετείχε στη συγκέντρωση του βιβλιογραφικού υλικού για την κατάρτιση του ιστορικού και νομικού περιγράμματος που θα συνοδεύει το εν λόγω έργο. Σε συνεργασία με τον έρευνητή του ΚΕΙΕΔ κ. Ι. Χατζάκη, μετείχε στην κατάρτιση του εύρετηρίου νομικών όρων το οποίο θα συνοδεύει την έκδοση του έργου των κ.κ. Στ. Ήμέλλου-Στ. Ψαρρά, *Νοταριακές πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Ἀρώνη (1732-1762)*. Τέλος, τον Οκτώβριο του 2014, η Διευθύνουσα του ΚΕΙΕΔ διοργάνωσε, σε συνεργασία με τον Ιστορικό Όμιλο Νάξου «Ἀρσός», σεμινάριο στη μνήμη του εκλιπόντος Ιστορικού του Δικαίου, Διευθυντού του Κέντρου επί σειράν ἐτῶν καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ Μενελάου Α. Τουρτόγλου. Στο πλαίσιο του σεμιναρίου αὐτοῦ συμμετείχε καὶ ἡ ἴδια με ἐπιστημονικὴ ἀνακοίνωση πού εἶχε ὡς θέμα: «Δίκαιο καὶ ἀπονομή δικαιοσύνης στὴ Νάξο κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας καὶ τὴ μετεπαναστατικὴ περίοδο (1579-1828)». Τέλος, ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 2014, ἡ Διευθύνουσα τοῦ ΚΕΙΕΔ μετείχε καὶ εἶχε τὴν εὐθύνη συντονισμοῦ τῶν εργασιῶν ψηφιοποίησης τοῦ συνόλου τῆς ὕλης πού ἔχει περιληφθεῖ στίς Συλλογές τοῦ ΚΕΙΕΔ *Περίγραμμα Ιστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου καὶ Νομικὲς Πηγές τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου* γιὰ τίς ἀνάγκες τοῦ προγράμ-

ματος «Προβολή του έργου των έρευνητικών κέντρων της Ακαδημίας Αθηνών στον παγκόσμιο ιστό».

Β.2. Η Διευθύντρια Έρευνών του ΚΕΙΕΔ κ. Δ. Καραμπούλα πραγματοποίησε, στο πλαίσιο του Προγράμματος Διμερών Μορφωτικών Ανταλλαγών Ελλάδας–Γερμανίας 2014, επιστημονική επίσκεψη στο Münster κατά το διάστημα 12-21 Οκτωβρίου 2014. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψής της αυτής συνέλεξε δευτερογενείς και πρωτογενείς πηγές, ύλικό απαραίτητο για την εκπόνηση του υπό εξέλιξη ερευνητικού προγράμματος «Έλληνόφωνοι πληθυσμοί εκτός της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Περίγραμμα της Ιστορίας των δικαϊκών θεσμών». Όλοκλήρωσε τη μελέτη «“Εξ αἰτίων δικαίων τε καὶ νομίμων” (ex justis et legitimis causis). Η utilitas ως δικαιολογητική αρχή της πολιτικής πράξης», η οποία δημοσιεύεται στην Έπετηρίδα του Κέντρου 45 (2014-2015), σ. 137-179. Έκπονεί μελέτη με τίτλο «Principatus et libertas–Dominium et libertas. Η έννοια της ελευθερίας στη σχέση πολίτη και ρωμαϊκού κράτους». Τέλος, κατά το διαρρευσαν έτος 2014, η έρευνήτρια ξεκίνησε τη διεξαγωγή έρευνας για την πολιτική και νομική έννοια της ελευθερίας από τη δημοκρατική περίοδο έως και την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας.

Β.3. Ο Διευθυντής Έρευνών του ΚΕΙΕΔ κ. Ή. Αρναούτογλου συμμετείχε στο συλλογικό ερευνητικό πρόγραμμα του ΚΕΙΕΔ με τίτλο: «Έλληνόφωνοι πληθυσμοί εκτός της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Περίγραμμα της Ιστορίας των δικαϊκών θεσμών» με εθύνη τη συλλογή ύλικου και εισαγωγικού σημειώματος για την πρώιμη άραβική Αίγυπτο. Στο πλαίσιο των εργασιών αυτών έχει αρχίσει τη συλλογή του πρωτογενούς ύλικου και ξεκίνησε με τη βοήθεια της Δρ. Ιστορίας του Δικαίου και συνεργάτιδος του ΚΕΙΕΔ στο συγκεκριμένο ερευνητικό πρόγραμμα κ. Έλένης Καραμπάτσου, τον έλεγχο των πηγών και την κατάρτιση του καταλόγου των σχετικών έγγραφων. Τέλος, υπό εξέλιξη εύρίσκεται η εκπόνηση ενός εισαγωγικού σημειώματος για το φορολογικό και διοικητικό σύστημα της Αιγύπτου κατά την πρώιμη άραβική περίοδο και ενός χρονολογίου. Επίσης, από τον Νοέμβριο του 2014, ο έρευνήτης μετείχε στις εργασίες του προγράμματος «Προβολή του έργου των έρευνητικών κέντρων της Ακαδημίας Αθηνών στον παγκόσμιο ιστό».

Β.4. Ο έρευνήτης Β' Βαθμίδας κ. Γ. Χατζάκης ολοκλήρωσε την έρευνα και συγγραφή μελέτης με θέμα: «Ένδυμα και Νόμος στη βενετική Κρήτη. Σκέψεις και παρατηρήσεις με άφορμή κάποιες κανονιστικές διατάξεις για την

πολυτέλεια». Ἡ σχετική μελέτη δημοσιεύεται στὸν 45ο τόμο τῆς Ἑπετηρίδας τοῦ ΚΕΙΕΔ (2014-2015), σ. 207-287. Ξεκίνησε τὴ διεξαγωγή ἔρευνας μὲ θέμα «Τὸ δίκαιο στὴ λατινοκρατούμενη Νάξο (ἄρχες 13ου-τέλη 16ου αἰ.)». Ἡ σχετική μελέτη ἐκπονεῖται καὶ πρόκειται νὰ δημοσιευθεῖ στὸν προσεχῆ τόμο τῆς Ἑπετηρίδας τοῦ ΚΕΙΕΔ. Συμμετεῖχε στὸ συλλογικὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ ΚΕΙΕΔ μὲ τίτλο: «Ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ ἐκτὸς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τῶν δικαιοῶν θεσμῶν» μὲ εὐθύνη τὴ συλλογὴ ὕλικου καὶ εἰσαγωγικοῦ σημειώματος γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ νορμανδικοῦ βασιλείου τῆς Κ. Ἰταλίας καὶ Σικελίας. Στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν τοῦ προγράμματος αὐτοῦ, καὶ σὲ συνεργασία μὲ τὴ διευθύνουσα τοῦ ΚΕΙΕΔ κ. Α. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, μετεῖχε στὴ συγκέντρωση καὶ μελέτη τοῦ βιβλιογραφικοῦ ὕλικου (3.000 τίτλοι) καὶ στὴν ἀποδελτίωση τῶν ἑλληνόγλωσσων δικαιοπρακτικῶν ἐγγράφων ἀπὸ τὸ νορμανδικὸ βασίλειο τῆς Κ. Ἰταλίας καὶ Σικελίας. Στὸ πλαίσιο τοῦ σεμιναρίου τοῦ ΚΕΙΕΔ «Νομικὲς πτυχές τῆς μεταβυζαντινῆς Ναξίας. Τὰ πορίσματα ἑνὸς αἰῶνα νομικῶν ἐρευνῶν», συμμετεῖχε μὲ ἀνακοίνωση ἡ ὁποία εἶχε ὡς θέμα: «Τὸ δίκαιο στὴ λατινοκρατούμενη Νάξο (ἄρχες 13ου-τέλη 16ου αἰ.)». Σὲ συνεργασία μὲ τὴ Διευθύνουσα τοῦ Κέντρου κ. Α. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη διενήργησε ἐκτενεῖς διορθώσεις ἐπὶ τμήματος τῆς εἰσαγωγῆς (Κεφάλαια: Ἱστορικὸ τῆς Μονῆς, Ἱστορικὸ τῶν ἐγγράφων) τῆς μονογραφίας τῆς κας Δ. Ἰορδανίδου, *Τὰ ἔγγραφα τῆς Τερᾶς Μονῆς Νέας Ὀδηγητρίας τοῦ Πατρὸς (Κ. Ἰταλία, περιοχὴ Rossano Καλαβρίας)*. Στὸ πλαίσιο τῆς προετοιμαζομένης ἐκδόσεως τοῦ ἔργου τοῦ Α. Guillou, *Les Regestes des actes grec d'Italie du Sud et de Sicile*, συμμετεῖχε στὴ συγκέντρωση τοῦ βιβλιογραφικοῦ ὕλικου γιὰ τὴν κατάρτιση τοῦ ἐκτεταμένου ἱστορικοῦ καὶ νομικοῦ περιγράμματος ποὺ θὰ συνοδεύει τὸ ἐν λόγω ἔργο. Ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 2014 ὁ κ. Ἰ. Χατζάκης μετεῖχε ἐνεργᾶ στὶς ἐργασίες ψηφιοποίησης τοῦ προγράμματος «Προβολὴ τοῦ ἔργου τῶν ἐρευνητικῶν κέντρων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὸν παγκόσμιον ἰστόν» καθὼς καὶ στὶς ἐργασίες γιὰ τὴν ἐρευνητικὴ ὑποδομὴ DARIAH-GR, στὸ δεύτερο πρόγραμμα ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ ὑπευθύνου ἐπικοινωνίας γιὰ τὸ ΚΕΙΕΔ. Τέλος, κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 2014, ὁ ἴδιος ἐρευνητῆς, σὲ συνεργασία μὲ τὴν κ. Α. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, μετεῖχε στὴν κατάρτιση τοῦ εὐρετηρίου νομικῶν ὅρων ποὺ θὰ συνοδεύει τὴν ἐκδοση τοῦ ἔργου τῶν κ.κ. Στ. Ἡμέλλου-Στ. Ψαρῶ, *Νοταριακὲς πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Ἀρώνη (1732-1762)*.

[Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

A. ΕΚΔΟΣΕΙΣ

1. Φιλοσοφία, Έπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἡμίτομος II, 43, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 2014. Περιέχει δώδεκα ἄρθρα στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, προερχόμενα κυρίως ἀπὸ τὶς διαλέξεις τοῦ τακτικοῦ Μηνιαίου Σεμιναρίου Φιλοσοφίας τοῦ ΚΕΕΦ στὴ Βιβλιοθήκη «Ἑλλῆ Λαμπρίδης», κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 2012-2013 καθὼς καὶ ἄρθρα τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου Φιλοσοφίας.

2. Φιλοσοφία, Έπετηρίς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, τόμος 44, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 2014. Ὁ τόμος 44 περιλαμβάνει τρεῖς εὐρύτερες θεματικὲς ἐνότητες: (α) Γενικὴ φιλοσοφία, μὲ ζητήματα γενικώτερου φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος, ποὺ περιλαμβάνει τέσσερα ἄρθρα. (β) Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ποὺ περιλαμβάνει δεκαπέντε ἄρθρα, τὰ ὁποῖα ἐστιάζουν σὲ ζητήματα οὐσιώδη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς διανόησης ἀλλὰ καὶ τῶν νεώτερων διανοητῶν τοῦ δυτικοῦ εὐρωπαϊκοῦ στοχασμοῦ. (γ) Ἀνακοινώσεις, μὲ ὀκτὼ ἀνακοινώσεις φιλοσοφικοῦ περιεχομένου.

3. Marco RENIERI, *Armonie della Storia dell'Umanità*, Εἰσαγωγικὴ μελέτη-Ἐκδοση-Σχόλια Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 2014. Ἡ ἔκδοση ἀφορᾷ τὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση καὶ ἀνάδειξη τῶν κειμένων μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ Μάρκος Ρενιέρης ἀναπτύσσει διάλογο μὲ τὴν ἰταλικὴ φιλοσοφία καὶ γραμματεία. Εἶναι δὲ ἡ πρώτη φορὰ ποὺ συντάσσεται μιὰ ἐπίσημη Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Φιλοσοφίας.

4. Thomas Alexander SZLEZÁK, *Τί ὀφείλει ἡ Εὐρώπη στοὺς Ἕλληνες. Ἡ θεμελίωση τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Εὐρώπης στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀθῆναι, πρώτη ἔκδοση 2012, δεύτερη ἔκδοση-ἀνατύπωση 2014. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸ γερμανικὸ πρωτότυπο ἔργο τοῦ Thomas Alexander Szlezák, τὴν ὁποία ἐξεπόνησε ὁμάδα συνεργατῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης «Ἑλλῆ Λαμπρίδης», ὑπὸ τὴ γενικὴ ἐπιμέλεια τῶν Λ. Μπενάκη – Κ. Γαρίτση.

5. Plato, *Poet and Philosopher in Memory of Ioannis N. Theodoropoulos*, *Proceedings of the 3rd International Conference of Philosophy, Ma-*

goula-Sparta, 26-29 May 2011 / Πλάτων, Ποιητής και Φιλόσοφος, Μνήμη Ιωάννου Ν. Θεοδωρακοπούλου, Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Φιλοσοφίας, Μαγούλα Σπάρτης, 26-29 Μαΐου 2011, πρώτη έκδοση 2013, δεύτερη έκδοση-ανατύπωση 2014. Ο τόμος περιλαμβάνει είκοσι τρία κείμενα των επιστημονικών ανακοινώσεων του Συνεδρίου που πραγματοποίησε το Κέντρο Έρευνας Έλληνικής Φιλοσοφίας και άφορούν το φιλοσοφικό έργο του Πλάτωνος σε συνδυασμό με εκείνο του Ιωάννου Θεοδωρακοπούλου, ενώ συγχρόνως αναδεικνύουν τις φιλοσοφικές του πτυχές.

Β. ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Διεξαγωγή Τακτικών Μηνιαίων Σεμιναρίων Φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη «Έλλη Λαμπρίδη», με διαλέξεις Καθηγητών και Έρευνητών Φιλοσοφίας Πανεπιστημιακών Ίδρυμάτων της Ελλάδος και της Άλλοδαπής. Το πρόγραμμα των Σεμιναρίων έχει ως εξής:

Ιανουάριος 2014

Τετάρτη 15 Ιανουαρίου 2014: Έλισάβετ Κούκη: «Τὸ πρεσβύτατον ἡμῖν μαντεῖον». Ἡ φιλοσοφικὴ προσέγγιση καὶ χρῆση τῶν ὀνείρων στὴν ἱπποκρατικὴ Συλλογὴ καὶ στὸ ἔργο τοῦ Γαληνοῦ. Ἡ περαιτέρω σημασία τους στοὺς Τεροὺς Λόγους τοῦ Αἴλιου Ἀριστείδη».

Φεβρουάριος 2014

Τετάρτη 26 Φεβρουαρίου 2014: Δούκας Καπάνταης, Έρευνητὴς τοῦ ΚΕΕΦ, «Τὸ πρῶτο ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς Ἀρχῆς τοῦ Ἀποκλεισμένου Τρίτου στὰ Μετὰ τὰ Φυσικὰ Γ', 1011b23-29. Τὰ σχόλια τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ γιὰ τὸ ἐν λόγω χωρίο».

Μάρτιος 2014

Τετάρτη 26 Μαρτίου 2014: Κωνσταντῖνος Πέτσιος, Καθηγητὴς Φιλοσοφίας, Πρόεδρος τοῦ Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς καὶ Ψυχολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων: «Ἡθος καὶ λόγος στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ στοχασμό».

Ἀπρίλιος 2014

Κέντρον Έρευνας τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ Βρετανικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν, Malcolm Schofield, Ὁμότιμος Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge.

- (α) Τετάρτη 2 Ἀπριλίου 2014: «Τὰ χωρία 383-391 καὶ 391-427 τοῦ πλατωνικοῦ Κρατύλου».
- (β) Πέμπτη 3 Ἀπριλίου 2014: «Τὰ χωρία 427-440 τοῦ πλατωνικοῦ Κρατύλου».

Μάιος 2014

Τρίτη 6 Μαΐου 2014: Robert Wallace, Καθηγητὴς τοῦ Τμήματος Κλασικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Northwestern: «Aristotle on oligarchy, and the democratic consequences».

Ιούνιος 2014

Τετάρτη 11 Ἰουνίου 2014: Ἑλένη Προκοπίου, Δρ. Φιλοσοφίας: «Τὸ πρόσωπο ὡς ὑποκείμενο δικαίου στὸ ἔργο τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη».

Νοέμβριος 2014

Τετάρτη 12 Νοεμβρίου 2014: Κλεῖτος Ἰωαννίδης, Δρ. Φιλοσοφίας, Πρόεδρος Φιλοσοφικῆς Ἑταιρείας Κύπρου: «Πλατωνισμός καὶ μυστικὴ Θεολογία (Γρηγόριος Νύσσης)».

Τετάρτη 26 Νοεμβρίου 2014: Jonathan Gross, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου De Paul, Chicago, Ill.: «Thomas Jefferson's Dialectic of Enlightenment».

Δεκέμβριος 2014

Τετάρτη 17 Δεκεμβρίου 2014: Κωνσταντῖνος Β. Πρώιμος, Δρ. Φιλοσοφίας, Διδάσκων ΕΑΠ καὶ κριτικὸς τέχνης: «Ἐμμένεια καὶ τραγικὸς διχασμός. Ἡ φαινομενολογία τῶν τελικῶν ἀρχῶν τοῦ Reiner Schurmann».

2. Διεξαγωγή Τακτικῶν Ἑβδομαδιαίων Σεμιναρίων Φιλοσοφίας στὴ Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη «Ἑλλή Λαμπρίδη» μὲ θέμα *Κριτικὴ Ἀνάγνωση τῶν Ἀναλυτικῶν Προτέρων τοῦ Ἀριστοτέλους*, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Ἐρευνητοῦ Β' τοῦ ΚΕΕΦ, κ. Δούκα Καπάνταη. Στὸ Σεμινάριο ἔγινε ἐπεξεργασία τῶν ἐπτὰ πρώτων κεφαλαίων τοῦ Πρώτου Βιβλίου τῶν Ἀναλυτικῶν Προτέρων, μὲ σταδιακὴ μετάφραση καὶ σχολιασμὸ τῶν χωρίων. Ἡ ἀρχικὴ παρουσίαση τῆς συλλογιστικῆς κατέληξε σὲ καινοτόμα συμπεράσματα καὶ προτάσεις, ὅσον ἀφορᾷ τὴ μέθοδο τῆς «Ἐκθεσης», τὴ συγγένεια τῆς μεθόδου Ἀπόρριψης Συλλογιστικῶν Σχημάτων μὲ τὴ σύγχρονη θεωρία «Μοντέλων» καὶ τὴν τεχνικὴ χρῆση τῆς φράσης «μὴ παντί».

3. Είσαγωγή τών εκδόσεων του ΚΕΕΦ στο σύστημα διακίνησης Πανεπιστημιακών Συγγραμμάτων στην ηλεκτρονική πύλη *Ευδοξος*.

4. Αίτηση Συμμετοχής ως Φορέα Υποδοχής στο Διαπανεπιστημιακό Πρόγραμμα Υποδοχής Πρακτικής Άσκησης Φοιτητών ΑΕΙ «Άτλας». Η αίτηση έγκρίθηκε από το Πρόγραμμα και αναμένεται η υποδοχή δύο φοιτητών κατά τον δεύτερο χρόνο υποβολής αιτήσεων για πρακτική άσκηση.

5. Έμπλουτισμός της Βιβλιοθήκης του Κέντρου με σαράντα νέους τίτλους βιβλίων.

6. Βράβευση με το Κρατικό Βραβείο 2014 του Υπουργείου Πολιτισμού για την καλύτερη μετάφραση έργου Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας στα Νέα Ελληνικά, της έκδοσης του Κέντρου Φιλοσοφίας *Ίαμβλίχου. Προτρεπτικός επί Φιλοσοφίαν, άρχ. κείμενο, μετάφραση, έρμηνευτικές σημειώσεις, Λίνος Μπενάκης*.

7. Έπικουρία Μεταπτυχιακών Φοιτητών, Υποψηφίων Διδασκτόρων και Καθηγητών Φιλοσοφίας όσον αφορά ζητήματα έρευνας, βιβλιογραφικής ένημέρωσης και δανεισμού συγγραμμάτων.

8. Συνεχίστηκε η συνεργασία σέ έπιστημονικό και έρευνητικό επίπεδο με τη Βρετανική Σχολή Άθηνών. Ο Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της Σχολής και Πρόεδρος τών Κλασικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Cambridge, Malcolm Schofield, συμμετέχει ένεργώς και συστηματικώς στη διεξαγωγή τών Μηνιαίων Σεμιναρίων του Κέντρου με σειρά διήμερων φιλοσοφικών διαλέξεων που πραγματοποιούνται έναλλάξ στη Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη «Έλλη Λαμπρίδη» και στόν χώρο της Βρετανικής Σχολής Άθηνών.

9. Συνεργασία με το Έθνικό Κέντρο Έρευνών της Γαλλίας CNRS σέ ζητήματα έρευνας και φιλοσοφικής συμβουλευτικής.

10. Συνέχιση του έρευνητικού προγράμματος με θέμα «Η πρόσληψη τών αρχαίων Έλλήνων φιλοσόφων από τούς νεώτερους σχολιαστές τούς μέχρι και τόν 17ο αιώνα». (Προβλεπόμενος χρόνος ολοκλήρωσης τò 2016).

11. Συνέχιση του έρευνητικού προγράμματος με θέμα «Η υποδοχή της φιλοσοφίας του Έμπεδοκλέους από τούς μεταγενέστερους φιλοσόφους έως και τόν 20ο αιώνα». (Προβλεπόμενος χρόνος ολοκλήρωσης τò 2017).

12. Συμμετοχή στο πρόγραμμα «Ανάπτυξη της Έλληνικής Έρευντικής Υποδομής για τις Ανθρωπιστικές Έπιστῆμες DARIAH».

13. Συμμετοχή στο πρόγραμμα ψηφιοποίησης τῶν ἐκδόσεων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Συνεργασία με τοὺς φορεῖς τοῦ προγράμματος ψηφιοποίησης κατηγοριῶν ἔντυπου ὕλικου AMS καὶ GLOBO technologies, στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος «Προβολή τοῦ ἔργου τῶν ἐρευνητικῶν κέντρων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στὸν παγκόσμιο ἰστό».

14. Διορισμός τοῦ Α. Σταβέλα στὴ θέση Ἐπικούρου (Έρευντῆς Γ' Βαθμίδας).

15. Διδασκαλία τῆς Διευθύνουσας καὶ τῶν Έρευντῶν τοῦ ΚΕΕΦ, σὲ Πανεπιστημιακὰ Ἰδρύματα τῆς Ελλάδος καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, συμμετοχή τους σὲ πανελλήνια καὶ διεθνή συνέδρια καὶ στὰ τακτικὰ μηνιαῖα καὶ ἐβδομαδιαῖα Σεμινάρια τοῦ Κέντρου.

[Μαρία Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΕΕΚ

Αναδιαρθρώθηκε, σέ συνεργασία με την Κεντρική Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών, εξ ολοκλήρου ή βιβλιοθήκη του ΚΕΕΚ, βάσει κύριων θεματικών των Κοινωνικών Έπιστημών. Απεστάλησαν προς την Κεντρική Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας περί τους τριακόσιους τόμους, βιβλία και περιοδικά τὰ ὅποια μποροῦν νὰ εἶναι προσβάσιμα στοὺς ἐρευνητὲς στὸν χῶρο της.

Ἐμπλουτίστηκε ἡ βιβλιοθήκη τοῦ ΚΕΕΚ μετὰ τὴ δωρεὰ μέρους τῆς προσωπικῆς βιβλιοθήκης τῆς διευθύνουσας τὸ ΚΕΕΚ, ἀποτελούμενης ἀπὸ περίπου ἑπτακόσιους τόμους, κυρίως ἀνθρωπολογικοῦ περιεχομένου. Ἐξ αὐτῶν τὸ μεγαλύτερο μέρος ἔχει καταγραφεῖ σύμφωνα μετὰ τὸ ἠλεκτρονικὸ πρόγραμμα τῆς Κεντρικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ακαδημίας καὶ ἔχει πάρει τὸν ἀριθμὸ εἰσαγωγῆς τοῦ ΚΕΕΚ.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Ἐκδόθηκε στὰ «Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας» μετὰ ἀριθμὸ 17 ἡ μελέτη τοῦ Καθηγητῆ κ. Κωνσταντίνου Μαγκλιβέρα, μετὰ τίτλο: *Ἐμπορία Ἀνθρώπων: Ποινικὴ Καταστολὴ καὶ Προστασία τῶν Δικαιωμάτων τῶν Θυμάτων. Συγχρόνως ἀνάλυση τοῦ Νόμου-Προτύπου τοῦ ΟΗΕ γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς ἐμπορίας ἀνθρώπων* (ἐπιμέλεια ἔκδοσης Μ.-Γ. Στυλιανοῦδη).

ΕΡΕΥΝΕΣ

Ι. «Φτώχεια καὶ κοινωνικὴ περιθωριοποίηση στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Μορφές καὶ μηχανισμοὶ κοινωνικῆς ἀποδιάρθρωσης στὸν ἀστικὸ καὶ ἀγροτικὸ χῶρο», μεγάλο ἐρευνητικὸ συνεχιζόμενο πρόγραμμα βασικῆς ἐρευνας.

Ι.1. Οἱ φτωχοὶ καὶ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα: μιὰ σύντομη περιήγηση στὴν ἱστορία (συνεχιζόμενη ἐρευνα, κύρια ἐρευνήτρια Ἀλίκη Βαξεβάνογλου). Πρόκειται γιὰ μιὰ συνοπτικὴ ἐγκάρσια ἀνάγνωση τῆς ἱστορίας μετὰ στόχο νὰ ἐντοπιστοῦν τὰ ποικίλα δεδομένα ποὺ συσχετίζονται μετὰ τὴ φτώχεια: οἰκονομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά, πολιτικά. Φετινὴ

βιβλιογραφική και άρθρογραφική έρευνα: 95 βιβλία και 99 άρθρα. Η έρευνα αυτή ολοκληρώθηκε, σχεδόν, ως προς το μέρος που αφορά τόν Μεσαίωνα.

II. «Άγροτική κρίση και κοινωνική παθολογία. Η περίπτωση του νομού Αιτωλοακαρνανίας», μεγάλο έρευνητικό συνεχιζόμενο πρόγραμμα βασικής έρευνας.

II.1. Άγροτική κρίση και κοινωνική παθολογία: οι ауτοκτονίες των άγροτών στον νομό Αιτωλοακαρνανίας. Χρηματοδοτούμενη έρευνα από την Έπιτροπή Έρευνών της Ακαδημίας Αθηνών, με έπιστημονική υπεύθυνο την ακαδημαϊκό κ. Άννα Μπενάκη-Ύαρούδα και κύριο έρευνητή τόν Νικόλαο Καμπέρη, έρευνητή Β' Βαθμίδας ΚΕΕΚ. Η έρευνα ολοκληρώθηκε και κατατέθηκε ή τελική έκθεση στην Έπιτροπή Έρευνών, ή όποια θά όδηγήσει στη συγγραφή και έκδοση της σχετικής μονογραφίας.

II.2. Μορφές και μηχανισμοί φτώχειας και κοινωνικής περιθωριοποίησης τόσο στον άστικό όσο και στον άγροτικό χώρο του νομού Αιτωλοακαρνανίας (συνεχιζόμενη έρευνα, Νίκος Καμπέρης). Έπιτόπια έρευνα 10 ήμερών και συλλογή δεδομένων για τά άτομα που προσφεύγουν στην Κοινωνική Πρόνοια, τó Κοινωνικό Ίατρείο/Φαρμακείο και τά συσσίτια της Έκκλησίας.

II.3. Οι παραδοσιακές θεραπείες ίασης της τρέλλας, όπως καταγράφονται στον νομό Αιτωλοακαρνανίας. Με κύρια έρευνήτρια την Μ.-Γ. Αίλυ Στυλιανούδη. Συμπληρωματική μικρή έπιτόπια έρευνα (7 ήμερών) για νά διευκρινιστούν συγκεκριμένα θέματα σε Μονές της περιοχής Όρεινής Ναυπακτίας, καθώς και συνεντεύξεις με ιερωμένους της περιοχής.

II.4. Μετασχηματισμοί του κοινωνικού ίστου σε μιá όρεινή περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας (συνεχιζόμενη έρευνα, Μ.-Γ. Αίλυ Στυλιανούδη). Βιβλιογραφική άνασκόπηση. Η μελέτη αυτή προσαρτήθηκε, λόγω του περιεχομένου της, στην νέα έρευνα του ΚΕΕΚ με βασικό θέμα την κρίση και όδύνη του Έαυτου (βλ. παρακάτω νέες έρευνες).

III. «Άστική κρίση και κοινωνική παθολογία» με κύριο έρευνητή τόν Νίκο Καμπέρη. Η έρευνα άσχολείται με την καταγραφή των οικονομικών, κοινωνικών, δημογραφικών και νοσογραφικών χαρακτηριστικών των έπισκεπτών του Κοινωνικού Ίατρείου Έλληνικού. Τό 2014

όργανώθηκαν: α) η ηλεκτρονική καταγραφή των οικονομικών, κοινωνικών, δημογραφικών και νοσογραφικών χαρακτηριστικών των επισκεπτών του Κοινωνικού Ιατρείου Έλληνικού (περίοδος 2011-Μάιος 2014), και β) οι συνεντεύξεις (20 για κάθε ομάδα) με τους έθελοντες γιατρούς, τους έθελοντες του διοικητικού και βοηθητικού προσωπικού και τους επισκέπτες του Κοινωνικού Ιατρείου Έλληνικού. Στην έρευνα συμμετείχαν, ως βοηθοί έρευνας, 8 επί πτυχίω φοιτητές του Παντείου Πανεπιστημίου.

IV. «Οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της μεταναστευσης στην Ελλάδα».

IV. 1. Οι άκηδεμόνευτοι και άπροστάτευτοι ανήλικοι μετανάστες στην περίοδο της φτώχειας και της κρίσης (Αλίκη Βαξεβάνογλου). Όλοκληρωμένη έπιτόπια έρευνα: 50 συνεντεύξεις, 315 περιπτώσεις ανήλικων μεταναστών και 1.890 προσωπογραφικά θεματικά δελτία.

NEES EPEYNES

V. «Η κρίση και η όδύνη του Έαυτοῦ σέ σχέση με την κρίση των θεσμών στη σύγχρονη έλληνική κοινωνία: προβληματισμοί για την άτομική και συλλογική ταυτότητα». Έγκρίθηκε από την Έφορευτική Έπιτροπή τόν Ιούνιο 2014 με κύριο έρευνητή τόν Δρ. Χαράλαμπο Τσέκερη (έξωτερικό συνεργάτη). Η έρευνα έπιχειρεί να ρίξει αναλυτικό φῶς στο έν πολλοίς άδιερέυνητο πλέγμα των σύνθετων σχέσεων μεταξύ οικονομικής κρίσης, κοινωνικού κεφαλαίου, πολύπλοκων δικτύων και ατομικού/συλλογικού έαυτοῦ (άτομικών/συλλογικών ταυτοτήτων) στη σύγχρονη Ελλάδα. Χορηγήθηκε έκτενές έρωτηματολόγιο, κυρίως σέ online μορφή, σέ 279 άτομα, κυρίως φοιτητές (195 γυναίκες και 84 άνδρες), μεταξύ 18-30 έτών.

VI. «Οι κοινωνικές επιπτώσεις της φτώχειας στην οικογένεια και στη σύγχρονη έλληνική διασπορά». Έγκρίθηκε από την Έφορευτική Έπιτροπή τόν Δεκέμβριο 2014 με κύρια έρευνήτρια την Δρ. Κατερίνα Βασιλικού (Δρ. Κοινωνικών Έπιστημών-Κοινωνιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Paris 1, Pantheon-Sorbonne, η οποία εργάζεται στο Κέντρο με σύμβαση ΙΔΑΧ). Σκοπός της προτεινόμενης έρευνας είναι η ανάδειξη των κοινωνικών επιπτώσεων της φτώχειας στη σημερινή έλληνική οικογένεια και η μελέτη ενός νέου τρόπου ύπαρξης της έλληνικής οικογένειας στο

πλαίσιο μιᾶς συνεχοῦς ροῆς τῶν οἰκονομικῶν ὑποκειμένων καὶ σὲ σύγκριση μὲ τὴν μακρᾶς διάρκειας ἀξία τοῦ οἰκογενειακοῦ θεσμοῦ.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΕΡΓΟ / ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

Στὸ πλαίσιο τῆς συνεργασίας τοῦ ΚΕΕΚ μὲ τὰ ἐπιμέρους Πανεπιστημιακὰ Τμήματα γιὰ τὴ διενέργεια τῆς Πρακτικῆς Ἀσκήσεως τῶν φοιτητῶν, τὸ Κέντρο ὑποδέχτηκε 8 φοιτητές τοῦ Τμήματος Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου, οἱ ὅποιοι, ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ ἐρευνητῆ τοῦ Κέντρου κ. Νικολάου Καμπέρη, ἐκπαιδεύτηκαν καὶ ἐντάχθηκαν ὡς βοηθοὶ ἐρευνας στὴν ἐρευνα τοῦ Κέντρου «Ἀστική κρίση καὶ κοινωνικὴ παθολογία», ποὺ διεξάγεται στὸ Κοινωνικὸ Ἰατρεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ, ΣΥΝΕΔΡΙΑ, ΜΑΘΗΜΑΤΑ, ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ, ΟΜΙΛΙΕΣ

Ὅλοι οἱ ἐρευνητές καὶ συνεργάτες τοῦ Κέντρου ἐργάστηκαν γιὰ τὴ διάδοση καὶ προβολὴ τοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου τοῦ ΚΕΕΚ. Εἰδικότερα:

1. Ἡ Ἀλίκη Βαξεβάνογλου, τὸν Νοέμβριο 2014, ἔκανε σειρὰ μαθημάτων (σύνολο 8 ὥρες) στὸ πλαίσιο τοῦ Μεταπτυχιακοῦ Προγράμματος Σπουδῶν μὲ τίτλο «Ἱστορικὴ Ἑρευνα, Διδασκαλία καὶ Νέες Τεχνολογίες» τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ τοῦ Τμήματος Πληροφορικῆς τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου. Τίτλος μαθημάτων: «Οἱ φτωχοὶ καὶ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα: μιὰ σύντομη περιήγηση στὴν ἱστορία». Γιὰ τὰ μαθήματα αὐτὰ συνέγραψε σχετικὸ πανεπιστημιακὸ σύγγραμμα 200 σελίδων καὶ ἐκπόνησε ἐργαστηριακὸ ὕλικό (κείμενα, στατιστικές, ἀρχεῖα καθὼς καὶ 268 διαφάνειες) σὲ ἄμεση συνάφεια μὲ τὴν ὁμότιτλη ἐρευνα τοῦ Κέντρου.
2. Ὁ Νίκος Καμπέρης συμμετεῖχε μὲ εἰσήγηση ἣ ὁποία εἶχε τὸν τίτλο «Πολυπολιτισμικὴ οἰκογένεια: στάσεις, διλήμματα, προσαρμογὲς καὶ παθογένεια. Παραδείγματα ἀπὸ τὶς σύγχρονες κοινωνίες τῆς ὑπαίθρου» στὸ Ἐργαστήριό Διερεύνησης Ἀνθρωπίνων Σχέσεων (6-7 Δεκεμβρίου, Ἀμερικάνικο Κολλέγιο Ἀθηνῶν).
3. Ὁ Χαράλαμπος Τσέκερης δημοσίευσε ἄρθρο μὲ τίτλο «Contextualising the Self in Contemporary Social Science» στὸ περιοδικὸ μὲ κριτὲς *Contemporary Social Science: Journal of the Academy of Social Sciences*, 10(1) (published by Routledge on behalf of the Academy of Social Sciences, London UK), καὶ συμμετεῖχε μὲ εἰσήγηση στὸ Πρῶτο Πανελλήνιο Διεπιστημονικὸ Συνέδριο ARC, μὲ γενικὸ τίτλο

«Κρίση και Καθημερινότητα στη Σύγχρονη Ελλάδα», που διοργανώθηκε από το Aegean Research Centre (ARC), Aegean College, στην Αθήνα, στις 16 και 17 Οκτωβρίου 2014, με θέμα: «Η εμπειρία της κρίσης ως διαδικασία επαναπροσδιορισμού του έαυτού» (από κοινού με Μ. Πινγκούλη).

[Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανούδη]

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

	Σελ.
ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ ΝΙΚΗΤΑΣ. – Αὐτοκτονία καὶ Εὐθανασία ὡς σύγχρονα κοινωνικὰ προβλήματα	49
ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΣΗ ΠΕΛΑΓΙΑ. – Ἐπιστημονικὸ Μνημόσυνο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Γεωργίου Μητσοπούλου. Μνήμη Γεωργίου Μητσοπούλου: Ἡ συμβολὴ του στὸ ἀστικὸ δικονομικὸ δίκαιο	37
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ἐπιστημονικὸ Μνημόσυνο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Γεωργίου Μητσοπούλου. Ὁ Γεώργιος Μητσόπουλος: Λειτουργὸς τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Νομικῆς.....	27
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ἡ ἐλευθερία ἰδίωμα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἐλευθερία δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου	81
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Παρουσίαση τοῦ βιβλίου Θεόδωρος Σμυρναῖος: Ἐπιτομή τῶν ὅσα περὶ φύσεως καὶ τῶν φυσικῶν ἀρχῶν τοῖς παλαιοῖς διέληπται, κριτικὴ ἔκδοσις Λίνου Μπενάκη.....	121
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Παρουσίαση τοῦ βιβλίου Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ἡ πολυτάραχη ἐποχὴ του, τοῦ κ. Παύλου Ν. Τζερμιᾶ.....	123
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ὁ Πλάτων διδάσκαλος ἡθικῆς.....	147
ΚΑΡΑΣΗΣ ΜΑΡΙΑΝΟΣ Δ. – Ἐπιστημονικὸ Μνημόσυνο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Γεωργίου Μητσοπούλου. Ὁ Γεώργιος Μητσόπουλος ὡς θεωρητικὸς τοῦ δικαίου	30
ΚΟΤΣΙΡΗΣ ΛΑΜΠΡΟΣ. – Ἐγὼ ὁ ἀφερέγγυος. Διάλογος μὲ τὴν ἀπόγνωση	89
ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ ΛΥΔΙΑ. – Ἐκθεσὴ πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου κατὰ τὸ ἔτος 2014	169
ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ ΜΑΡΙΑ. – Ἐκθεσὴ πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας κατὰ τὸ ἔτος 2014.....	174
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. – Ἡ κατάστασις τοῦ διοικητικοῦ δικαίου σήμερα. Λόγος τοῦ ἀναλαμβάνοντος Προέδρου	9

ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. – Άναγγελία τοῦ θανάτου καὶ νεκρολογία γιὰ τὸ ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Alain Plantey	21
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. – Ἐπιστημονικὸ Μνημόσυνο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Γεωργίου Μητσοπούλου. Προσφώνηση ἀπὸ τὸν Πρόεδρο	23
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. – Άναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Edward Gough Whitlam.....	127
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. – Ἡ ἐξέλιξη τῆς παροχῆς δικαστικῆς προστασίας ἀπὸ τὰ διοικητικὰ δικαστήρια. Λόγος τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν Πανοηγυρικὴ Συνεδρία τῆς 19ης Δεκεμβρίου.....	155
ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧΑΗΛ. – Ἐπιστημονικὸ Μνημόσυνο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Γεωργίου Μητσοπούλου. Προσφώνηση ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τῆς Τάξεως τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν.....	24
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ ΛΙΑΥ Μ.-Γ. – Ἐκθεση πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας κατὰ τὸ ἔτος 2014.....	179
ΤΖΕΡΜΙΑΣ ΠΑΥΛΟΣ Ν. – Ἡ τετραετία 1928-1932. Ἱστορικὴ ἀξιολόγηση τῆς κυβέρνησης τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου.....	129

Έκδοτική Παραγωγή

ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ Α.Β.Ε.Ε.

Άρδηντοῦ 12-16, 116 36 Ἀθήνα
Τηλ.: 210.921.7513, 210.921.4820 • Fax: 210.923.7033
www.eptalofos.gr • e-mail: info@eptalofos.gr

